

Івакін В. Г.

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва

К и ї в
2008

УДК 904:726.8](477–25)
ББК 63.4(4Укр–2К)
I 17

Рецензенти: **В. М. Ричка**, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник інституту історії України НАН України
Р. В. Терпиловський, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
 Інституту археології НАН України від 17.06.2008 р.

I 17 Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / І. В. Івакін. — К.: КИТ, 2008. — 268 с.

ISBN 978-966-8550-71-3

ББК 63.4(4Укр–2К)

Монографія присвячена християнським некрополям давньоруського Києва. Базуючись на відомих на наш час матеріалах та на даних розкопок, розглядається історія вивчення міських могильників X—XIII ст. Широкий хронологічний діапазон дозволив простежити особливості формування могильників як складової частини середньовічної інфраструктури міста та проаналізувати особливості поховального обряду давньоруської столиці протягом всього християнського періоду. В книзі опубліковано інформацію наукових звітів ІА НАНУ УРСР (потім України), яка стосується поховальних пам'яток давньоруського міста.

Книга пропонується археологам, історикам, студентам вищих навчальних закладів та усім, кого цікавить медієвістична археологія та історія Києва.

Монография посвящена христианским некрополям древнерусского Киева. Базируясь на известных сегодня материалах и данных раскопок, автор рассматривает историю изучения городских могильников X—XIII вв. Широкий хронологический диапазон позволил проследить особенности формирования могильников как составной части средневековой инфраструктуры города и проанализировать особенности погребального обряда древнерусской столицы на протяжении всего христианского периода. В книге публикуется информация научных отчетов ИА НАНУ УССР (потом Украины), которая касается погребальных памятников древнерусского города.

Книга предлагается археологам, историкам, студентам высших научных заведений и всем, кого интересует средневековая археология и история Киева.

ISBN 978-966-8550-71-3

© І. В. Івакін, 2008

ЗМІСТ

Вступ	4
Історія археологічних досліджень	7
Топографія	12
I. Місто Володимира	13
II. Місто Ярослава	28
III. Місто Ізяслава—Святополка	42
IV. Некрополі Подола	43
V. Копирів кінець	55
VI. Щекавиця	58
VII. Юрковиця	60
VIII. Дитинка	62
IX. Приміські монастирі	65
Хронологія	77
I. Друга половина IX — X ст.	77
II. Кінець X — початок XII ст.	82
III. XII — перша половина XIII ст.	87
Особливості поховального обряду	91
I. Категорії поховальних пам'яток	93
II. Орієнтація за сторонами світу	111
III. Розміри та глибина могильних ям	113
IV. Стан збереження поховань	114
V. Положення кістяка, рук, ніг, черепа	114
VI. Засипка могильної ями	116
VII. Види поховальних споруд	119
VIII. Категорії поховального інвентаря	132
Висновки	145
Список скорочень	151
Література	152
Додатки	164
Summary	262

ВСТУП

Рубіж I та II тисячоліть н. е. відзначався глобальними змінами у східнослов'янському суспільстві. З VIII ст. через східноєвропейський регіон проходить шлях проникнення арабського срібла до скандинавських країн. Торгівлею сріблом займалися дружини купців-воїнів — варяги. Їх поява співпадає з розкладенням первіснообщинного ладу та зародженням феодальних відносин у східнослов'янських племен. Пожвавлюються державотворчі процеси, виникають нові міста, розвиваються ремесла. Виникає могутня Київська держава. Її тісні зв'язки з розвиненими країнами тогочасного світу, передусім Візантією, сприяють розповсюдженню християнства на Подніпров'ї. Нова релігія призводить до змін у поховальному обряді. В даній роботі ми не торкаємо питань, пов'язаних із складними процесами, які супроводжували християнізацію Києва в IX—X ст. Проблема проникнення християнського світосприйняття до дружинної еліти Русі недостатньо висвітлена через нечисельність писемних джерел та суперечливість археологічних матеріалів. Це питання є темою майбутнього окремого дослідження. Тому ми зосередимося на поховальних пам'ятках X—XIII ст. — одному з найважливіших джерел для вивчення етнокультурних, соціальних та демографічних процесів, які відбувалися в столиці давньоруської держави.

Даний період є добою економічного та культурного розквіту давньоруської столиці. У IX—X ст. Київ перетворюється на велике місто. Про це свідчать знахідки арабських і візантійських монет та наявність великих дружинних некрополів. У XI—XIII ст. зростання міста продовжується. В межі Києва входять нові райони, значно розширюються та забудовуються його старі частини. У місті зводиться велика

кількість монументальних споруд, більшість з яких має культове призначення. У XII — на початку XIII ст. Київ постає одним з найбільших центрів середньовічної Європи. Його площа дорівнює 380 га, а населення, за підрахунками деяких вчених, сягає 50 тисяч чоловік [Толочко, 1983, с. 302]. Головними джерелами, що примножували багатства міста, були ремесло та торгівля. Велику роль Київ відіграє у політичному, культурному та соціально-економічному розвитку інших міст давньоруської держави.

Сьогодні накопичено велику кількість археологічного матеріалу даної доби. Археологічні дослідження київських середньовічних некрополів призвели до відкриття десятків могильників в різних районах міста. Ця категорія старожитностей довгий час не була об'єктом узагальнюючого спеціального дослідження, а розглядалася побіжно, у широкому археологічному та історичному контекстах. Виходячи з цього, є актуальним вивчення усіх відомих поховальних пам'яток Давнього Києва. Одним з першочергових завдань даної роботи постає визначення топографії міських некрополів та картографія на території давньоруського міста.

Нами зроблено спробу відтворити хронологію виникнення міських кладовищ, встановити тривалість їхнього функціонування, визначити причини припинення захоронень на окремих некрополях. Важливою проблемою є визначення особливостей поховального обряду. На наш погляд, необхідно окремо зупинитися на пережитках язичницького світосприйняття, які відобразилися у поховальних традиціях давніх киян. В роботі аналізуються риси поховального обряду, що були привнесені християнськими канонами: утворення прихрамових кладовищ, наявність християнської символіки у київських похованнях, поява чернечих поховань у печерах, влаштування костниць тощо. Нові дані, отримані під час досліджень останніх років дозволяють переглянути результати розкопок кінця XIX — першої половини XX ст.

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва • Івакін В. Г.

В роботі використані матеріали всіх відомих поховальних пам'яток X—XIII ст., знайдених на території Києва та приміських монастирів.

Автор висловлює щиру подяку за надання археологічних та історичних матеріалів, які використано при написанні книги: батькові Г. Ю. Івакіну, О. П. Моці, І. І. Мовчану, М. А. Сагайдаку, В. М. Зоценку та всім співробітникам Центра археології Києва.

Історія археологічних досліджень

Історія досліджень поховальних пам'яток давньоруського Києва нараховує майже два століття. Весь цей період можна умовно поділити на три етапи.

1. Перша третина XIX — початок XX ст. — відкриття поховальних пам'яток X—XIII ст. та початок накопичення матеріалу за відсутності певної культурно-історичної інтерпретації. Перші знахідки поховань пов'язані з розбудовою міста та зацікавленістю київської інтелегенції щодо історії й старожитностей. У 1843 р. у Києві розпочинає дослідницьку діяльність Археографічна комісія (Тимчасова комісія для розбору стародавніх актів), яка намітила широкі плани вивчення міста, певну частину яких вдалося здійснити. Послідовне вивчення центральної частини давнього Києва розпочалось в 60—70 рр. XIX ст. Розкопками Я. Волошинського, Т. Кибальчича, І. Хойновського, В. Хвойки відкрито багато поховань давньоруського часу.

Розглядаючи перший етап вивчення київського некрополя, необхідно відзначити напіваматорський характер досліджень. Розкопки нерідко проводилися некомпетентними людьми, а іноді взагалі звичайними скарбошукачами. Навіть коли дослідження проводили В. Антонович або В. Хвойка, тогочасна методика розкопок «колодязем», не дозволяла їм здобути вичерпуючу інформацію щодо пам'ятки. Недостатній науковий рівень у більшості дореволюційних розкопок, частіше просто спостережень за земляними роботами,

масова забудова центру старого міста призвели до фактичного знищення сотень поховальних пам'яток давньоруського часу. Найвищим методичним рівнем на той час відзначалися дослідження Д. Мілеєва. За ініціативи Археографічної комісії у 1908 р. він розпочав вивчення руїн Десятинної церкви, яке тривало до 1914 р. Було виявлено могильник XI—XIII ст. та велику кількість більш давніх поховань. Проте, багато археологічного матеріалу і дослідницької документації було втрачено у роки революції та громадянської війни.

2. 1920—50-ті рр. — час активного накопичення матеріалу, визначення окремих могильних груп та намагання виділити основні концепції розвитку поховального обряду. Роботи Археографічної комісії були продовжені у 1920-х роках Всеукраїнським археологічним комітетом. В 1919, 1930 рр. знайдено ряд поховань на горі Дитинка. Перші спроби наукового вивчення поховальних пам'яток на території давньоруського Києва пов'язані з С. Гамченком. У 1926—1927 рр. він проводив розкопки на території колишньої садиби Трубецьких (Володимирська, 3). У 1936—1937 рр. Т. Мовчанівський досліджував садиби колишньої художньої школи (тепер територія Національного музею історії України), Десятинної церкви, Софійського та Михайлівського Золотоверхого монастирів. З 1930-х рр. археологічні розкопки та спостереження в різних районах міста проводить І. Самойловський. Дослідник не припиняє розвідки і у роки німецької окупації. З 1938 до 1952 рр. систематичні роботи здійснює спільна Київська археологічна експедиція ІІМК СРСР і ІА АН УРСР, яку очолював М. Каргер. Розпочинається масштабне дослідження Верхнього Києва (в основному в районі Десятинної церкви), відкрито десятки поховальних пам'яток IX—XIII ст., в тому числі і масові захоронення часів монгольської навали. В 1945 р. відкрито усипальницю Михайлівської церкви Видубицького монастиря. В той же час

опрацьовується, аналізується та систематизується накопичений матеріал.

У 1949 р. виходить дослідження Л. Голубевої «Киевский некрополь», в якій авторка узагальнила відомі матеріали щодо давньоруських поховань Києва. Вона виділила групи поховань за особливостями поховального обряду та територію їхнього розташування. Дослідниця звертає увагу на виникнення на початку XI ст. традиції ховати князів у кам'яних саркофагах при церквах [Голубева, 1949, с. 105—116]. За нижню дату існування київського некрополя Л. Голубева прийняла IX ст. Це викликало критику з боку М. Каргера. Він вважав, що подібна хронологія виникла через помилкове датування поховальних комплексів за нумізматичним матеріалом [Каргер, 1958, с. 222—223].

Результати роботи Київської експедиції М. Каргер підсумував в праці «Древний Киев». Поховальним пам'яткам міста присвячений великий розділ. Автор поділив київські поховання на два великі некрополі, які розташовані на території Верхнього Києва та на горах, що тягнуться вздовж сучасної вулиці Фрунзе, і які належали, за його думкою, до різних київських городищ [Каргер, 1958, с. 127—230].

Поховальні комплекси обох некрополів М. Каргер поділяє на групи, що відрізняються за багатством інвентаря та за характером обряду: рядові поховання; поховання знатних дружинників.

М. Каргер першим спробував розробити типологію поховань, аналізуючи археологічний матеріал, накопичений за роки досліджень. Він детально описав та проаналізував поховальний інвентар і на основі цього розробив хронологію київських могильників. На відміну від Л. Голубевої, вчений датував некрополь Києва X—XIII ст. Треба відзначити, що М. Каргер розглядав, переважно, поховання дружинного періоду: християнські могильники та поховання він не досліджував. У дусі найкращих радянських антинорманістських

традицій, автор штучно применшував роль варязького елемента в політичних та соціально-економічних процесах того часу, трактуючи деякі типово скандинавські артефакти як автохтонні — слов'янські. Незважаючи на деякі хиби, робота М. Каргера й на сьогодні є базовою з данної проблематики.

3. 1960—2000-і рр. — період збільшення обсягів систематичних польових досліджень та поглиблене вивчення окремих категорій пам'яток, аналіз накопиченого матеріалу.

У другій половині ХХ ст. дослідження київських некрополів здійснювалося в контексті загальних польових досліджень, які проводив Відділ археології Києва Інституту Археології АН УРСР (з 1991 р. — ІА НАН України). У 1965 р. Є. Максимов та Р. Орлов розкопали ранньохристиянський могильник на горі Юрковиці (Х ст.).

На території «міста Ярослава» працювали П. Толочко, С. Кілієвич, Я. Боровський, І. Мовчан, Г. Івакін та інші. Було виявлено кілька могильників на території Верхнього міста. Серед них кладовище Михайлівського Золотоверхого монастиря та ряд могильників, які належали не зберігшимся давньоруським церквам. Переважна більшість належить до християнського періоду Давньоруської держави.

У 1984 р. засновано Подільську постійнодіючу експедицію на чолі з М. Сагайдаком, яка проводить археологічні дослідження на території Нижнього міста. У монографії «Давньо-київський Поділ» 1991 р., М. Сагайдак узагальнив результати досліджень археологічних пам'яток, у тому числі й двох могильників, розробив власну типологію дерев'яних домовин. У 2007 р. експедиція перетворюється на Центр археології Києва Інституту археології НАН України, який продовжує дослідження середньовічних некрополів Подолу. Так за останні тридцять років подільськими археологами знайдено 12 давньоруських могильників та низку поодиноких поховань.

Пам'ятки церковних кладовищ Копиревого кінця досліджували у 1980–90-х роках Я. Боровський та І. Мовчан. В цьому районі виявлено три великих могильника Х–ХІІІ ст.

Досліджувалися і київські позаміські монастирі. В 1963 р. відкрито і досліджено фундаменти Кловського монастиря. Археологічні роботи продовжувалися і в 1970-х рр. В результаті розкопок знайдено поховання у плінфових гробницях, які відносилися до монастирського кладовища.

В 1997–2000 р. під час археологічно-архітектурних досліджень Успенського собору Києво-Печерської лаври виявлено усипальницю: комплекс шиферних саркофагів. Керівники розкопок (Івакін Г. Ю. та Балакін С. А.), вважають його частиною давньоруської князівської усипальниці.

Інформацію, отриману за роки цих досліджень, подано у наукових звітах та публікаціях.

Поховальні пам'ятки Києва ХІ–ХІІІ ст., не зважаючи на відносно непогану вивченність, до цього часу не ставали предметом узагальнюючого спеціального дослідження, а розглядалися побіжно у конкретному археологічному контексті тих чи інших об'єктів. Застосування формалізовано-статистичної методики було спрямовано або на незначний обсяг матеріалу, або підпорядковано більш широким завданням дослідження.

Топографія

Топографічні межі об'єктів дослідження визначаються загальноновизнаною, на сьогодні, схемою міської системи Києва IX—XIII ст. Це території Верхнього міста, Подолу, Копиревого кінця, Щекавиці, Дитинки та різних осередків давньокиївської околиці, перш за все, монастирів — Печерського, Кловського, Видубицького, та інших) [Толочко, 1970, с. 82—129].

Нижче наводимо спробу узагальнити та проаналізувати відомий на цей час матеріал, прив'язати нові пам'ятки до вже досліджених київських могильників, окреслити їх місце у планіграфії давньоруського міста, створити топографічну карту розташування християнських поховальних пам'яток давньоруського Києва на основі архівних матеріалів та публікацій. Карта складена за міською системою, запропонованою П. Толочком. Верхній Київ поділено на: «місто Володимира», «місто Ярослава», «місто Ізяслава—Святополка». До нього прилягають міські райони: Поділ, Копирів кінець, Дитинка, Щекавиця та Юрковиця. Окремо розглядаються приміські монастирі: Печерський, Видубицький, Кловський, Кирилівський та собор Спаса на Берестові.

I. Поховальні пам'ятки Верхнього міста

«Місто Володимира»

Наприкінці X ст. київський князь Володимир Святославич зводить довкола міста Кия нові укріплення, які одержали назву «місто Володимира». Центральною спорудою Києва кінця X ст. стає Десятинна церква.

1. Некрополь Десятинної церкви (Додаток: I. 1).

Десятинна церква — перший давньоруський храм, в якому здійснювалися поховання у саркофагах. В новозбудований храм був перенесений прах княгині Ольги — першої княгині-християнки. Під 1007 р. літопис повідомляє про урочисте перепоховання у храмі. Там також поховано князя Володимира Святославича (1015 р.) і його дружину — Анну (1011 р.). Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що їхні гробниці стояли в приділі Климентія [Сборник материалов, 1874, с. 18]. У 1044 р. до Десятинної церкви перенесено прах князів Ярополка та Олега Святославичів, а під 1078 р. літопис фіксує останнє захоронення — у мармуровій гробниці поховано Ізяслава Ярославича. Загалом за літописними джерелами відомо сім поховань, здійснених у кам'яних раках, три з яких були мармурові. Про саркофаги давньоруських князів під руїнами Десятинного храму повідомляє Гійом Левасер де Боплан [Боплан, 1998, с. 27].

За переказами Петро Могила знайшов дві мармурові гробниці, які, начебто, за надписами належали Володимиру Великому та Анні. Череп Володимира митрополит передав до Печерського монастиря, кисть правої руки — до Софійського, а нижню щелепу відіслали до московського Успенського собору [Сементовский, 1900, с. 49]. Проте більш достовірні вказівки про мармурові гробниці з'явилися лише наприкінці XVIII ст.

Івакін В. І.

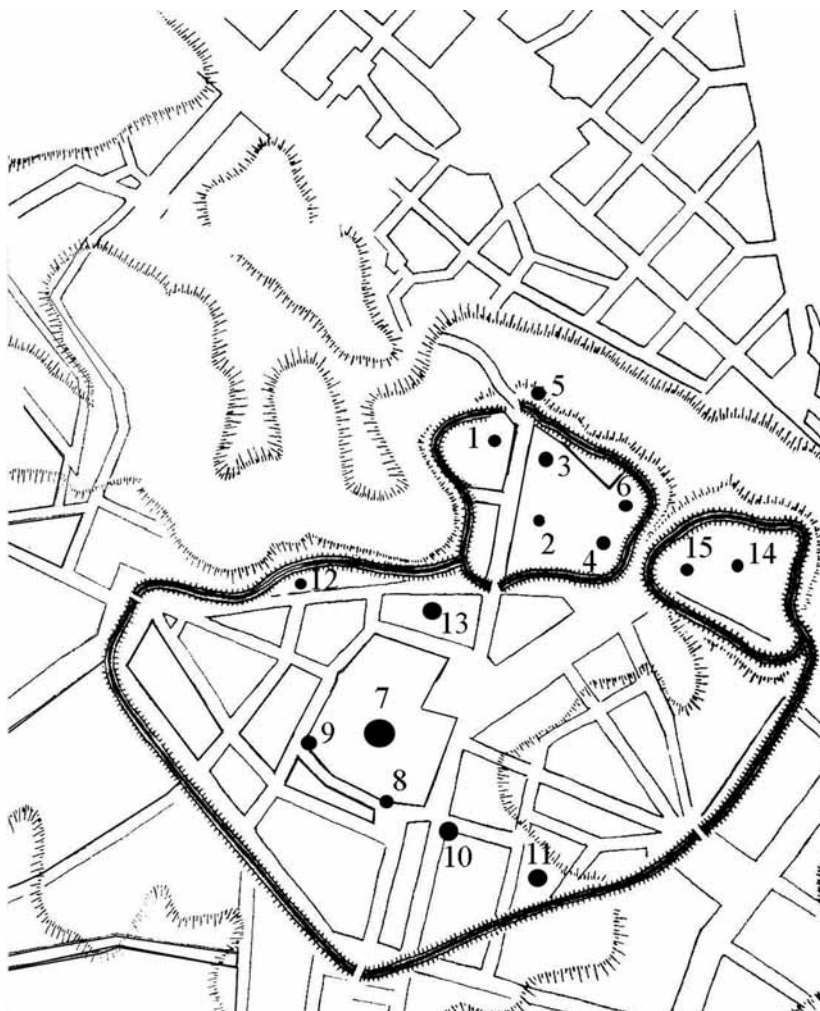

Рис. 1. Некрополі Верхнього міста.

1. Десятинна церква. 2. Федорівський монастир. 3. Могильник на розі вул. Володимирської та Десятинної. 4. Андріївський (Янчин) монастир.
5. Воздвиженська церква. 6. Троїхсвятительська церква. 7. Софія Київська.
8. Собор св. Георгія. 9. Собор св. Ірини. 10. Церква на розі вул. Володимирської та Ірининської. 11. Могильник на вул. Паторжинського, 14.
12. Спаська церква. 13. Могильник на вул. Велика Житомирська, 11.
14. Дмитріївський монастир. 15. Михайлівський Золотоверхий монастир.

Як свідчить М. Карамзін, під час реставрації церкви на початку XVIII ст. відкриті два мармурові саркофаги [Каргер, 1940, с. 15]. У 1824 р. розкопки руїн Десятинної церкви проводив К. Лохвицький. Ним було відкрито всі фундаменти споруди та вперше складений її план. В західній частині південної нави він виявив розколоту на три частини фігурну кришку від мармурової гробниці, під якою містився кістяк. Біля нього знайдено перстень та хрестик. Очевидно, це один з саркофагів, відкритих під час реставрації у XVIII ст. В північній наві церкви К. Лохвицький виявив ще три шиферних саркофага [Закревский, 1868, т. I, с. 287—288].

У 1826 р. архітектор Єфімов продовжує дослідження давньоруського храму. Він, окрім гробниць, виявлених К. Лохвицьким, знаходить ще два невідомих до того часу саркофаги. В південній наві Десятинної церкви відкрито гробницю, складену з плит рожевого шиферу, які скріплювалися залізними скобами. Під час розкопок 1826 р. знайдено гробницю з червоного шиферу (не мармурову!), скріплену залізними прутами, в якій містився чоловічий кістяк без черепа та правої руки [Закревский, 1868, с. 289]. Скоріш за все, виявлення мощей Св. Володимира за часів Петра Могили було цілеспрямованою фальсифікацією, церковно-політичною акцією, спрямованою на підсилення позицій православного духовенства у боротьбі з уніатською та католицькими церквами [Каргер, 1940, с. 12—20]. Перший ж знайдений саркофаг було проголошено — гробницею Св. Володимира. Саркофаг зберігався в Стасівській Десятинній церкві до 1935 р. (перед зруйнуванням церкви його перенесено до Софійського собору до приділу св. Антонія та Феодосія). В ній знайшли залишки одягу з парчі, золотий гудзик та шкіряні черевики. Неподалік виявили шиферну дошку від кришки саркофага. С. Вельмін датував поховання кінцем XI — початком XII ст. [Вельмін, 1909, с. 139].

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва • Івакін В. Г.

Поза інтер'єром давнього храму біля його північної стіни архітектор Єфімов відкрив іншу шиферну гробницю з двосхилою кришкою, оздоблену орнаментом (Рис. 2—3). В ній містився кістяк із залишками зітлілого жіночого одягу, парчового покривала та черевики [Закревский, 1868, с. 289]. Саркофаг був повторно досліджений Д. Мілеєвим у 1908 р. Нижню частину саркофага було обкладено давньоруською плінфою, яку С. Вельмін датував кінцем XII — початком XIII ст. [Вельмин, 1909, с. 145]. За сукупністю ознак, гробниця розташовувалася на своєму первісному місці [Каргер, 1950, с. 107].

Рис. 2. Саркофаг з Десятинної церкви.

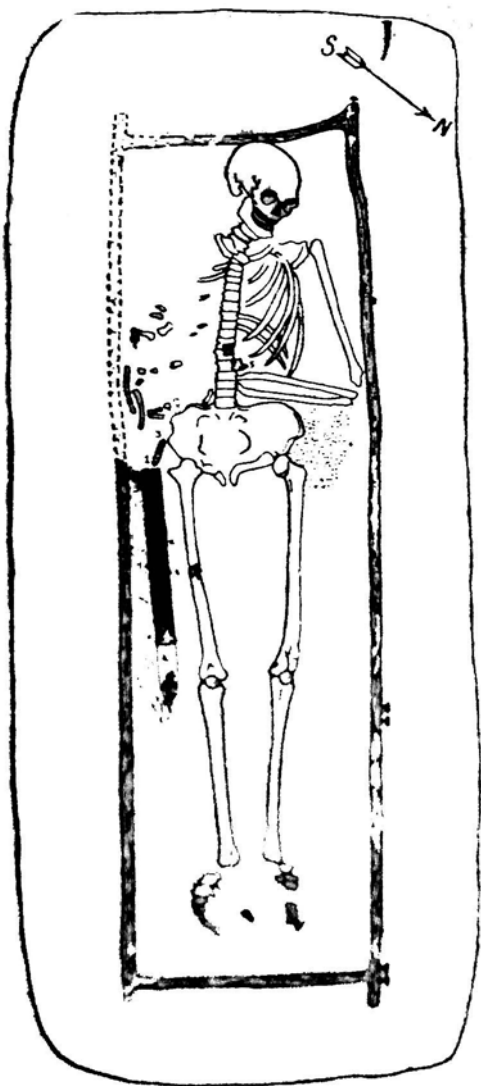
Рис. 3. Саркофаг з Десятинної церкви.

Літописи згадують про поховання двох княгинь — дружини Володимира Анни та його бабки Ольги. Так як було відомо, що саркофаг у Анни був мармуровий, шиферну гробницю назвали Ольжиною. Пізніше ця атрибуція гробниці була відкинута на підставі літописних повідомлень, що вказують на князівські поховання виключно у церкві. Маловірогідне і поховання першої княгині-християнки поза храмом.

«Описание Десятиной церкви въ Киевѣ» згадує про знахідку трьох плінфових саркофагів біля внутрішньої північної стінки — «три мѣста грововые, окладенныя гладко тесаннымъ камнемъ» [Описание..., 1872, с. 12].

У 1938—1939 рр. проведені чергові розкопки руїн Десятинної церкви М. Каргером. У західній частині централь-

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва • Івакін В. Г.

*Рис. 4. Поховання князя в дерев'яному саркофазі під підлогою
Десятинної церкви.*

ної нави, під рівнем давньої підлоги виявлено поховання з багатим інвентарем (зброя, прикраси тощо) у зітлілому дерев'яному саркофазі (Рис. 4). М. Каргер пов'язує дане поховання з князем Ростиславом Мстиславичем, похованим у 1093 р. [Каргер, 1940, с. 18].

Таким чином, за роки археологічних досліджень на території Десятинної церкви знайдені два мармурові, сім шиферних, три плінфових та один дерев'яний саркофаги. Окрім того, зафіксовані фрагменти мармуру та шиферу, які можуть належати до зруйнованих гробниць [Архипова, 2005, с. 45—47]. В руїнах церкви знайдено також велику кількість мармурових фрагментів, які за орнаментом, належали декільком гробницям. Деякі з них, як відзначав М. Каргер, від кришок верхніх плит, що за характером декору були схожі на саркофаг Ярослава Мудрого [Каргер, 1940, с. 77—80].

Д. Мілеєвим відкрито низку ґрунтових поховань, які могли належати до періода функціонування церкви (X—XIII ст.), проте відсутність фіксації рівня запуску могильних ям не дозволяють нам стверджувати це. Знайдені поховання в дерев'яних домовинах були позбавлені датуючого інвентарю, тому хронологічно визначити час їх появи складно.

Можна із впевненістю стверджувати, що ховали у Десятинній церкві з кінця X ст. до першої половини XIII ст. Поруч із храмом знаходилося кладовище, як усипальниця він припинив своє існування після 1240 р, в той час як цвинтар продовжив своє функціонування у XVII—XVIII ст.

Пізніше на території «міста Володимира» з'являються інші храмові комплекси: Андріївський (Янчин) та Федорівський монастирі, Трьохсвятительська та Воздвиженська церкви, які не збереглися до нашого часу.

2. Некрополь Федорівського монастиря (Додаток: І. 2).

Монастир закладено великим князем київським Мстиславом Володимировичем (1128 р.) — «заложи церковь

Рис. 5. Поховання з некрополя Федорівського монастиря.

Мстиславъ князь камену святого Феодора» (на честь св. Феодора Тірона, ім'я якого носив князь). З цього часу і до 1259 р. храм згадується у літописах як родова усипальниця князів Мстиславичів у «Вотчому монастирі». За літописом, у 1132 р. в ньому поховано самого Мстислава Володимировича, у 1154 р. сина Мстислава князя Ізяслава Мстиславича. У 1168 р. — князя Ростислава. У 1170 р. — Ярополка Ізяславича (онука Мстислава), у 1174 р. — сина Мстислава

князя Володимира Мстиславича, у 1187 р. — вишгородського князя Мстислава Давидовича. В 1195 р. церква Федора виступає в якості фамільної усипальниці востаннє — тоді там було поховано князя Ізяслава Ярославича.

У 1838 р. А. Ставровський під час розкопок в садибі Корольова (приблизно, вул. Володимирська, 11/6)десь біля південної стіни храму знайшов саркофаг, викладений з плінфи. [Отчет о действиях Временного комитета, 1839, с. 68—69]. Проте, точне місце знахідки не було визначено.

У 1982 р. С. Кілієвич, яка проводила розкопки за адресою вул. Володимирська, 7—9, знайшла три поховання XII—XIII ст., які можна визначити як ті, що належать до монастирського цвинтаря (Рис. 5) [Килиєвич, 1982, с. 4].

У 1983 р. були точно локалізовані фундаменти Федорівського собору і протягом 1984—1985 рр. його повністю досліджено. За цей період розкопано дві третини храму й відкрито ще шість поховань — два в плінфових саркофагах та чотири в дерев'яних домовинах [Килиєвич, Харламов, 1989, с. 185—187; Боровський, 1988, с. 71—116].

3. Могильник на розі вулиць Володимирської та Десятинної (Додаток: І. 3), (колишня садиба Трубецького—Кривцова). У 1892 р. І. Хойновський проводив розкопки на території садиби інженера Кривцова (сучасна вул. Володимирська, 1). В результаті робіт було відкрито велике кладовище, 48 поховань якого можна віднести до X—XIII ст. (Рис. 6). Це ґрунтові поховання з небагатим інвентарем або взагалі безінвентарні. Незвичайною видається орієнтація деяких поховань (головою на схід та південний схід). Можливо вона пов'язана з невідомим нам храмом.

Під час розкопок І. Хойновський відкрив зруйнований **шиферний саркофаг**, який скріплювався металевими стяжками. В гробниці містилися рештки кістяка поруч з яким знайдено меч (довж. 0,92 м) в піхвах прикрашених орнамен-

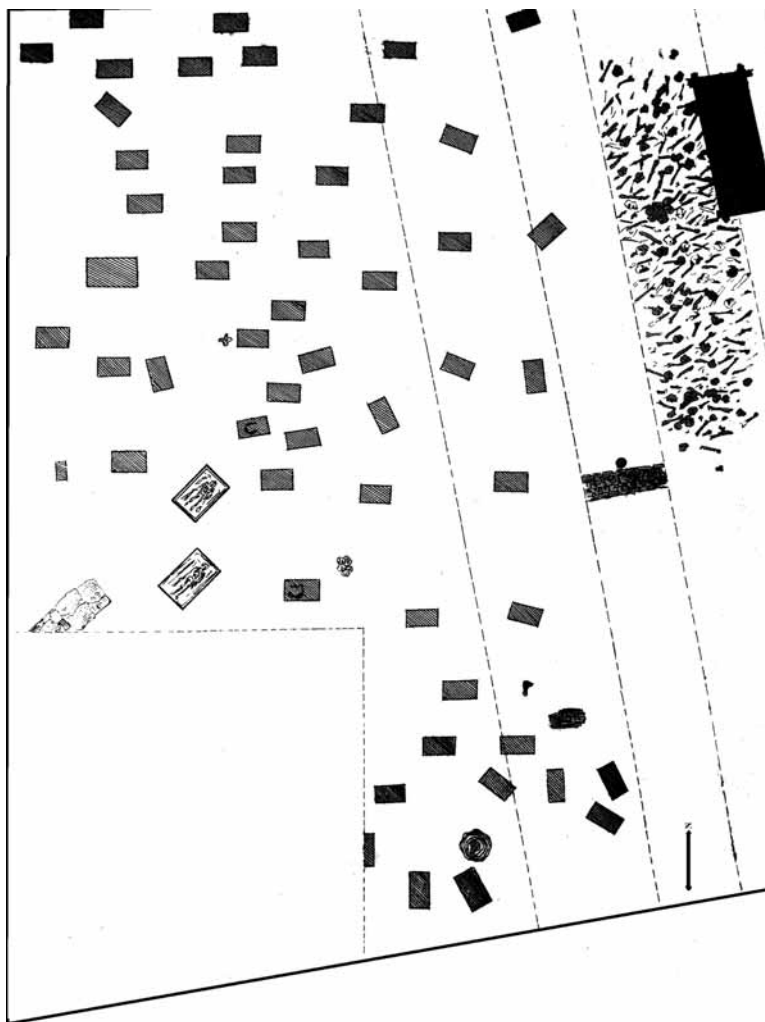

Рис. 6. Могильник на розі вулиць Володимирської та Десятинної (садиба інженера Кривцова).
(План Г. Хойновського, 1893 р.)

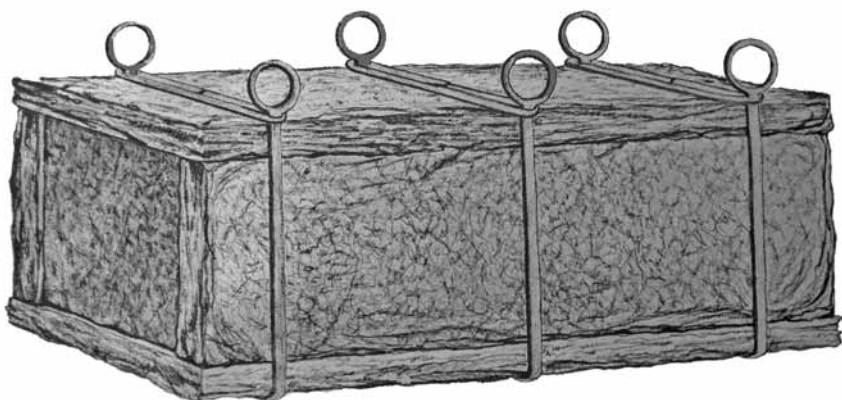

Рис. 7. Саркофаг, знайдений І. Хойновським.

тованою золотою накладкою, золоті гудзики, бляшки, накладки на ремені тощо (Рис. 7).

Там само розкопані залишки **плінфового саркофага**, який містив поховання в дерев'яній труні. В заповненні виявлено кістяний гребінь, кілька шиферних намистин, прясельце. В могилі виявлені розвали двох амфор та горщиків [Хойновский, 1893, с. 30].

На жаль, точно визначити особливості поховального обряду на цьому некрополі не вдалося. Розкопки проводилися археологом-любителем в холодну пору року, тому їх методична якість та стан фіксації матеріалу залишає бажати кращого.

В 1910 р. Д. Мілеєв на території садиби Трубецького знайшов ще два ґрунтових поховання з нечисельним інвентарем.

На колишній садибі Трубецького, сусідній з маєтком Кривцова у 1926 р. проводилися розкопки організовані Всеукраїнським Археологічним Комітетом. Очолював археологічні дослідження С. Гамченко. Відкрито 16 поховань, одне з них парне (№ 9). 1, 6—

9 без домовин, 2–5, 10 в дощатих прямокутних скринях. Похорони без домовин оточено цеглинами з цементівкою (можливі залишки плінфових саркофагів. Орієнтовані поховання по вісі захід–схід з сезонними відхиленнями 10–40°. Положення — на спині, ноги протягнуто, руки лежать навхрест (ліва поверх правої на животі або покладено по боках грудей окремо. Майже всі поховані оздоблені небагатим інвентарем: ножі, браслети, наконечники від стріл, намистини, кремій тощо. В похованнях знайдено 14 ікол вепра, два ведмежих зуба та один барса. Деякі поховання були посипані попелом та вугіллям, льяним насінням. В могильних ямах часто зустрічаються уламки плінфи, які могли слугувати в якості кам'яних подушок. В похованні № 34 роль кам'яної подушки виконував шмат обтесаного піщаника, в похованні № 23 — теракотова плитка. Біля кістяків знайдено багато кісток тварин та фрагментів керамічного посуду. Одного з похованих вкрито берестом.

Під час археологічних досліджень 1935 р., які проводив КАЕ ІІМК АН УССР за адресою вул. Трьохсвятительська, 18 виявлено два ґрунтових поховання. В заповненні могильних ям знайдені уламки невеличкого керамічного посуду та фрагмент залізної бляшки.

На вулиці Володимирській, 3 розкопками 1975 р. відкрито ґрунтове поховання орієнтоване головою на захід. У заповненні могильної ями знайдено: орнаментований кістяний гребінець, дві срібні сережки. Біля черепа та на правій кисті руки прослідковуються фрагменти золотої нитки.

За період археологічних досліджень території на розі вул. Володимирської та Десятинної виявлено понад 50 ґрунтових поховань, серед яких деякі здійснені в саркофагах. Наявність інвентарю в могилах вказує на досить ранній початок функціонування могильника (друга половина X — перша половина XI ст.). Проте можна зробити висновок про існування в цьому районі церковного кладовища, яке існувало починаючи з X ст. і закінчуючи литовсько-польською добою (XVI–XVII ст.).

4. Некрополь Андріївського (Янчина) монастиря (Додаток: І. 4). В збудованій князем Всеволодом Ярославичем церкві св. Андрія (1086 р.) в 1112 р. поховано його дочку Анну (Янку), для якої і був він заснований. Під 1131 р. літопис згадує поховання князя Ярополка у монастирі, а під 1145 р. маємо згадку про те, що дружина покійного, Олена, перенесла його тіло в церкву св. Андрія і поклала поруч з Янкою. У 1170 р. в храмі поховано Володимира Дорогобужського, сина Андрія Боголюбського.

У 1988 р. Старокиївський загін Київської археологічної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Я. Боровського провів археологічні дослідження на садибі № 2 на вул. Велика Житомирська. Під час робіт виявлено великий могильник XII–XIII ст. (Рис. 8) [Боровський, 1989, с. 72–93].

Поруч з вищезгаданою ділянкою, земляними роботами на вул. Десятинній, 1/3, у 2000 р. відкрито два поховання XII ст. [Мовчан, 2001, с. 15–16].

В кварталі розкопки продовжилися у 2001 р. Роботи відкрили ще п'ять поховань давньоруського часу [Мовчан, 2001, с. 12–14].

В 2002 р. розкопки на ділянці закінчено. Відкрито ще одну частину могильника (26 поховань) [Мовчан, 2002, с. 45–55]. Таким чином, під час археологічних досліджень на території садиби № 2 на вул. Великій Житомирській (розкопки 1988–2002 рр.) виявлено 126 поховань ґрунтових поховань, які датуються XII–XIII ст. Необхідно відмітити велику кількість могил з плінфою, яка знаходилася під головою на ногах похованих та численні знахідки скляних кубків, в які, очевидно, наливали єлей (Рис. 9). Серед інвентаря часто зустрічаються гудзики, кільця, шматки кременя, ножі тощо.

Можна припустити, що всі вищезгадані поховання належали до великого цвинтаря Андріївського (Янчина) монастиря, який локалізують в цьому районі.

Рис. 8. Поховання некрополя Андріївського (Янчина) монастиря.

5. Воздвиженська церква (І. 5) заснована близько 1215 р. князем Мстиславом Мстиславичем Галицьким, якого в ній і поховали у 1228 р. М. Максимович у 1840 р. бачив залишки кам'яної споруди з висіченою з білого каменю гробницею під час планування вулиці від Андріївської церкви до Михайловського монастиря (тепер вулиця Десятинна) [Петров, 1897, с. 111—112].

Рис. 9. **Фрагменти скляних кубків для елею**
(кладовище Янчина монастиря).

6. Трьохсвятительська церква (Додаток: І. 6).

Церква св. Василя заснована у 1184 р. князем Святославом Всеволодовичем. Після 1240 р. храм знаходився у запустінні кілька сторіч. З 1573 р. він згадується у писемних джерелах як Трьохсвятительський. В 1938 р. церкву зруйновано. У 1936 та 1938 рр. під час спланування місцевості біля Трьохсвятительської церкви виявлено велику кількість поховань XVII—XVIII ст. Серед них на глибині нижче одного метра розташовані зруйновані поховання XI—XII ст. В похованнях знайдені фрагменти давньоруської кераміки та шиферний хрестик [Самойловський, 1967, с. 101].

II. Поховальні пам'ятки «міста Ярослава»

Зростання Києва як великого адміністративно-політичного, торгового, ремісничого та культурного центру Русі призвело до розширення верхньої частини міста. Зведення могутніх укріплень навколо нового міста здійснено за князя Ярослава Мудрого. Через це нова територія Верхнього Києва отримала в науковій літературі назву «міста Ярослава». За літописом: **Заложи Ярославъ городъ великий, у негоже града сѣтъ Златая врата; заложи же и церковь святыхъ Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротхъ святыхъ Богородица Благовѣщенье, посемь святого Георгия манастирь и святыхъ Ирины** [Лавренъевская летопись, 2001, с. 148]. За виключенням Софійського собору жодна з давньоруських церков «міста Ярослава» не збереглась до наших часів.

1. Некрополь Софійського собору (Додаток: II. 1).

Зведений у першій половині XI ст., собор святої Софії був резиденцією руських митрополитів. Також монастир слугував усипальницею князів і представників вищого духовенства. Некрополь святої Софії містив десятки поховань, як у соборі, так і на його подвір'ї.

Проте, спочатку у головному храмі митрополії заборонялися поховання. За твердженням Н. Нікітенко, жодних інших гробниць (за виключенням Ярославової) до кінця XI ст. не було. За православними канонами, у «митрополії руській» ніхто не міг бути похованим. Виключення було зроблено лише для ктитора, котрий завчасно, на прохання братії, встановив свою гробницю в монастирі [Нікітенко, 2003, с. 150–151].

Після смерті Ярослава аж до кінця XI ст. існував своєрідний «мораторій» на поховання князів у святій Софії [Нікітенко, 2003, с. 155]. Великих князів лише відспівували та поминали у головному храмі держави.

Їх поховання здійснювались у інших храмах, ймовірно, обраними ними самими (Ізяслава Ярославича поховали в Десятинній церкві, Святослава Ярославича — в Чернігівському Спаському соборі.).

Лише Всеволод Ярославич порушує цю традицію і створює в Софійському соборі свою родову усипальню. На південно-західному підбаневому стовпі збереглося графіті **«Въ великий четвергъ рака положена бысть, а то Андрейа Роуськый кънязь благын, а Дѣмитръ псал, отрочька его, месяца априля в 14...»** [Высоцкий, 1966, с. 18]. Можливо, Всеволода було поховано в склепі, залишки якого виявив М. Каргер у внутрішній північній галереї собору [Нікітенко, 2003, с. 157]. В 1093 р. тут ховають Всеволода Ярославича та Ростислава Всеволодовича, в 1125 р. — Володимира Всеволодовича (Мономаха), в 1154 р. сина Мономаха В'ячеслава Володимировича. Скоріш за все, Всеволодовичів ховали один поруч одного, хоча тепер важко сказати де саме знаходилася їх усипальниця, в саркофагах їх ховали чи в родовому склепі, залишки якого були знайдені М. К. Каргером у північній внутрішній галереї на захід від гробниці Ярослава.

Архітектурні особливості собору засвідчують, що Софія Київська спочатку не була призначена для влаштування в ній усипальні. Дослідження східної частини північної зовнішньої галереї, дозволили зробити висновок про закладення її арок невдовзі після побудови. Тут утворилося замкнуте приміщення, яке використовували як усипальню.

Крім поховань світських правителів, у св. Софії містилися поховання і духовних владик. П. Лебединцев в свій час наводив перелік похованих тут митрополитів домонгольської доби від Феопемпта (середина XI ст.) до Кирила II (1280 р.), проте не наводив джерел з яких він ці відомості взяв [Лебединцев, 1882, с. 94—95]. Цей документ був відомий й митрополиту Євгенію (Болховітінову). Але з цього списку

літопис знає лише захоронення Кирила II, про поховання інших джерела не згадують. Київських митрополитів ховали у південно-західній частині собору (Успенський вівтар).

Під час археологічних досліджень собору у 1936 р. виявлено численні поховання, які містилися у ґрунтових ямах, в дерев'яних домовинах та видовбаних колодах. Всі вони безінвентарні, орієнтовані за віссю схід-захід [Мовчанівський, 1936, с. 2–3]. Поховання зафіксовані і на подвір'ї собору, де виявлено кілька десятків могильних ям з безінвентарними похованнями. Було також знайдено дощату скриню, наповнену кістками від кількох людських кістяків. Можна припустити, що це залишки давніх поховань.

Вірогідно, що дехто з похованих на території некрополю святої Софії згадується у поминальних надписах-графіті. Так повідомляється про смерть дякона Петра у 1221 р., Захарія у 1285 р. та інших [Высоцкий, 1976, с. 112].

Першим у соборі поховано його засновника — Ярослава Мудрого.

Саркофаг № 1 відомий як гробниця Ярослава Мудрого (помер у 1054 р.) (Рис. 10–11). Про те, що поховання належить саме Ярославу згадували в кінці XVI ст. Мацей Стрийковський та Еріх Лясота. Сьогодні саркофаг Ярослава Мудрого стоїть у центрі апсиди Володимирського вівтаря. Проблема первісного місцезнаходження саркофага досі актуальна. П. Орловський [Орловський, 1898, с. 15–16], П. Лебединцев [Лебединцев, 1882, с. 47–49], П. Толочко [Толочко, 1996, с. 20–209], Є. Архипова [Архипова, 2005, с. 80–82] вважають, що спочатку він знаходився у західній частині храму, в Георгіївському приділі. На користь цього твердження і хрещене ім'я Ярослава — Юрій (Георгій). Поховання в приділі свого духовного патрона повністю відповідає християнській традиції. Так як у давньоруських храмах вівтарні частини та центральний підбанний простір для поховань не використовувались (за виключенням сарко-

Івакін В. Г. • Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва

Рис. 10. Саркофаг Ярослава Мудрого.

Рис. 11. Орнамент на стінці саркофага Ярослава Мудрого.

фагів святих), то гробницю Ярослава Мудрого було встановлено у північно-західній частині Георгіївського приділу [Архипова, 2005, с. 81] (Рис. 12).

М. Макаренко [Макаренко, 1930, с. 52] та С. Висоцький [Висоцький, 1969, с. 145–156] вважали, що саркофаг розташований на своєму первісному місці. Н. Нікітенко підтримує цю версію із застереженням: поховальна споруда дійсно знаходилася весь час у Володимирському вівтарі, але на деякій відстані від південної стіни. Для того, щоб звільнити місце для власного поховання, митрополит Гедеон звелів присунути саркофаг до південної стіни, в якій було зроблено спеціальну нішу. Про це свідчить фундамент під гробницею, змурований з цегли XVII ст. [Тоцька, 1993, с. 125]. Н. Нікітенко звертає увагу на зображення Св. Пантелеймона над саркофагом. За візантійською традицією в притворі Св. Пантелеймона ховали ктиторів храму. На думку дослідниці, для створення власної усипальниці у вівтарній частині руської митрополії Ярослав звернувся до Олексіївської редакції

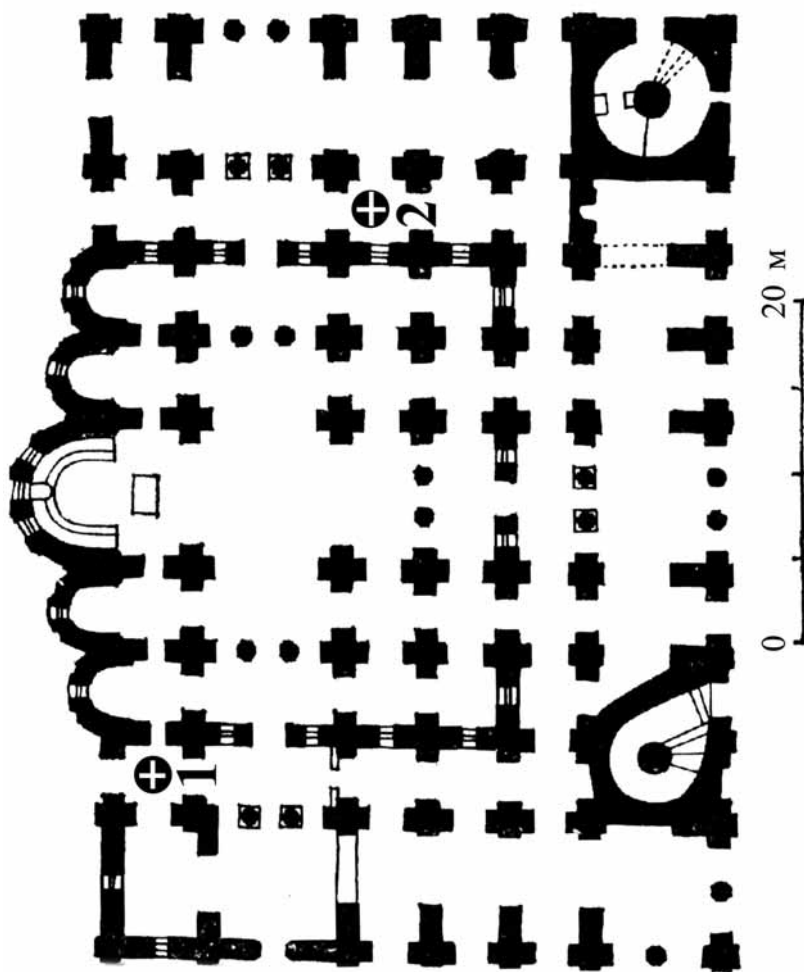

Рис. 12. Саркофаги Ярослава Мудрого (1) та Володимира Мономаха? (2).

студійського Уставу. Згідно з Уставом, у головному храмі митрополії заборонялося ховати. Виключення робилося тільки для фундатора церкви, який завчасно встановив власну гробницю в храмі. Причому це мало відбуватися не за волею ктитора, а з ініціативи братії. Таким чином, за версією Н. Нікітенко, і в Києві гробниця Ярослава була встановлена у притворі Св. Пантелеймона [Нікітенко, 2000, с. 12–13], тобто у Володимирському приділі.

Як бачимо, на сьогодні не існує єдиної думки з приводу первісного розташування саркофага Ярослава Мудрого.

Щодо походження та часу створення саркофагу також існують багато версій.

М. Макаренко визначив споруду як витвір малоазійських майстрів VI–VII ст. [Макаренко, 1930, с. 52–62]. До його думки приєднався С. Висоцький. Ним було виявлено отвір у східній стінці саркофага, що порушував композицію рельєфу. Дослідник вважає, що отвір пробито з метою використання гробниці в якості резервуара для води чи вина. На думку С. Висоцького, саркофаг потрапив до Києва з теренів Північного Причорномор'я в якості товару або корсунського трофея Володимира Святославича. [Висоцький, 1969, с. 148–150]. П. Толочко [Толочко, 1996, с. 210], Є. Архипова [Архипова, 2005, с. 77–80] та ряд інших дослідників вважають, що гробницю виготовили у Константинополі на замовлення Києва, однак не встигли закінчити до смерті Ярослава, тому одна стінка залишилася неорнаментованою (можливо ця стінка притулялася до стіни храму, тому й не прикрашена). Тобто, дослідники датують його XI ст. (Рис. 12).

Багато дискусій точилося і з приводу вмісту саркофага. Під час першого дослідження гробниці (1936 р.) було виявлено перемішані кістки чоловічого, а також жіночого кістяків, декілька дитячих кісток. Під час антропологічного аналізу (1939 р.) було встановлено, що чоловічий кістяк належав людині 60–70 років, кульгавому від народження, з патоло-

гією у правому коліні. Поєднавши ці дані з писемними джерелами, вчені прийшли до висновку, що в саркофазі дійсно поховано Ярослава Мудрого. Більш дискусійним виявилось визначення іншого кістяка. Біля жіночого скелету знаходився масивний чоловічий череп. Н. Нікітенко вважає, що череп належить Всеволоду Ярославичу (в давньоруські часи існувала традиція поховання сина в отчій гробниці) [Нікітенко, 2000, с. 37–38]. Жіночі та дитячі кістки потрапили до гробниці в результаті перепоховання. На думку автора, залишки трьох різних поховань потрапили до саркофагу Ярослава вже після його пограбування або під час ремонту собору у середині XIII ст. Так чи інакше, атрибуція цих перевідкладених кісток у наш час неможлива.

Саркофаг № 2 знайдено під підлогою приділу Архангела Михаїла, біля південної стіни храму (Рис. 13). Раніше рака слугувала підставкою для дерев'яної труни з мощами

Рис. 13. Другий саркофаг з Софії Київської.

священномученика Макарія, вбитого татарами 1497 р. Зараз вона розташована біля південної стіни в приділі святих Антонія та Феодосія. Орнаментальний мотив, яким прикрашено гробницю, за В. Пуцком, був притаманний візантійській кам'яній пластиці часів Юстиніана [Пуцко, 1983, с. 131—133]. Є. Архипова вважає, що подібна форма композиції продовжує широко використовуватись християнською скульптурою і в XI ст. За версією дослідниці саркофаг було реставровано в XI ст. та використано повторно [Архипова, 2005, с. 75].

Це поховання не ідентифіковано. П. Лебединцев вважав, що саркофаг належав Володимиру Мономаху [Лебединцев, 1874, с. 52—93]. Дослідник аргументує цю версію повідомленням літописів про лише два князівських поховання в мармурових саркофагах — Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. П. Толочко пов'язує дану гробницю з Володимиром Святославичем. [Толочко, 1996, с. 75]. В. Пуцко — із Всеволодом Ярославичем [Пуцко, 1983, с. 133]. За свідченням Іпатіївського літопису, Ярослав промовив до свого сина Всеволода: «Егда Бог отведет тя от житья твоего то ту ляжеши, идеже аз, у гроба моего, понеже люблю тя паче братья твоея» [ПСРЛ, 1908, Т.2, с. 207]. В. Пуцко бачить у цій легенді відгомін реальних подій.

Софійський некрополь був започаткований створенням усипальні Ярослава Мудрого в середині XI ст. і доповнювався похованнями великих київських князей та митрополитів до кінця XIII ст. У XIII—XVII ст. некрополь розширюється, собор та його подвір'я стають місцем церковного цвинтаря.

2. Некрополь Георгіївської церкви (Додаток: II. 2).

До числа центральних споруд архітектурного ансамбля «міста» Ярослава відноситься Георгіївський монастир з храмом, побудованим на честь патрона Ярослава Мудрого — Георгія. Свідoctва про завершення будівництва церкви

збереглися у харатейному списку «Пролога» XIV ст. Ці данні дозволили більшості дослідників віднести дату завершення собора до 1051—1053 рр, тобто періода митрополита Іларіона [Боровський, Сагайдак, 1985, с. 52]. М. Закревський вважав, що будівництво завершилося в 1045 р. [Закревський, 1868, с. 265]. У церкві св. Георгія похований син Володимира Великого Судислав (1063 р.) — «**Судиславъ преставися, Ярославъ братъ, и погребоша и въ церкви святаго Георгия**». Після погрому 1240 р. церква поступово руйнувалася, її залишки були видні ще в кінці XVI ст. (розповіді Мартина Груневега). У 1937—1939 рр. на розі вул. Золото-ворітської та Георгіївського провулку виявлено залишки храмової споруди, яку ототожнюють з церквою св. Георгія.

В 1930—ті рр. під час вивчення пізньої Георгіївської церкви та в ході археологічних досліджень давньоруських фундаментів 1979 р. були зафіксовані уламки саркофагів (інформація базується на вербальних свідченнях учасників розкопок). Поверховий характер археологічних досліджень в районі церкви св. Георгія не дозволив виявити поховальних комплексів, проте є всі підстави говорити про наявність в храмі усипальниці давньоруського часу.

3. Некрополь Ірининської церкви (Додаток: II. 3).

В 1731 р. у північно-західному куті садиби митрополита знайдено фрагменти великої кам'яної споруди, які історики Києва кінця XVIII — початку XIX ст. І. Фальковський, М. Берлінський та Є. Болховітинов атрибутували як руїни Ірининської церкви [Асеев, 1982, с. 72]. Цю ж версію підтримував і Логвин [Логвин, 1982, с. 43]. На розі Георгіївського провулку та Стрілецької вулиці Д. Мілеєвим у 1909—1910 рр. виявлено храм XI ст., який, за своїм розташуванням, може вважатися Ірининським собором. У 1909 р. Д. Мілеєв в садибі будинку митрополита на куті вулиць Стрілецької та Георгіївського провулка № 7/6 на північ від фундаментів церкви

та під підлогою виявив 145 поховань XI—XIII ст. у дубових домовинах (134 комплексу) та плінфових саркофагах (вісім саркофагів та одна трикамерна гробниця). В інтер'єрі церкви містилося шість саркофагів та 21 поховання в домовинах, серед яких більшість (25 комплексів) були розташовані у південному та північному приділах і нартексі храму. Поза спорудою налічується 120 поховальних комплексів (Рис. 14).

Біля західної стіни відкрито вісім поховань в гробовищах та два саркофага (один з яких трикамерний). Біля вівтарної стіни зафіксовано 13 поховальних комплексів у дерев'яних гробах. Одне поховання у домовині та одне у плінфовому саркофазі виявлено біля південної стінки церкви. Проте більшість поховань знайшли на північ від собору. Саме там, очевидно, знаходилося церковне кладовище (93 комплекси). Необхідно зазначити, характер розташування могил був чітко регламентований — налічується вісім рядів поховань з заходу на схід. Вірогідно, рядова система була обумовлена суворою економією території, яка взагалі характерна для середньовічних європейських міст.

Основна маса поховальних комплексів була безінвентарна. Проте були поховання, в яких зустрічалися шиферні прясельця, скляні браслети, кам'яні та литі іконки, хрестики, хрести-складні, а іноді золоті та срібні прикраси [Самойловський, 1954, с. 110].

Під час прокладення інженерних мереж у митрополичому саду у 1984 р. за 8—10 м від храму знайдено ще один шиферний саркофаг, який належав, очевидно, до прихрамового цвинтаря.

4. Церква на розі вулиць Володимирської та Ірининської (Св. Катерини?) (Дотаток: II. 4). У 1833—1835 рр. К. Лохвицький в насипу вала XVII ст. розкриває руїни давньоруської споруди, які атрибутував, як залишки церкви Ірини. Основним аргументом на користь цієї атрибуції було те,

Івакін В. Г. • Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва

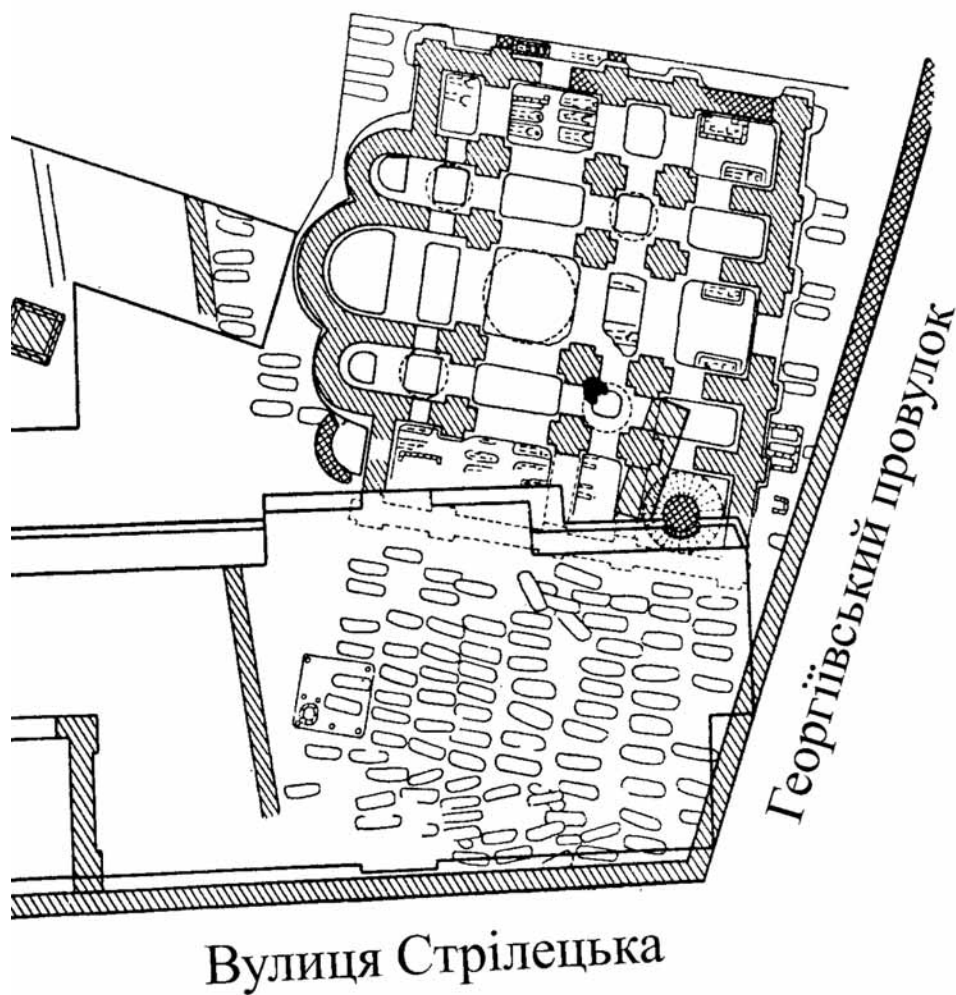

Рис. 14. Некрополь собору св. Ірини (креслення Д. Мілеєва).

що сусідній яр ще у XVI ст. називали Ірининським. Пізніше думка К. Лохвицького неодноразово критикувалася дослідниками Києва (М. Каргер). Біля відкритої церкви К. Лохвицький знайшов два шиферних саркофага з напівзруйнованими похованнями, а у 1834 р. на південь від церкви — ще сім «кам'яних дошок» від гробниць (очевидно плінфових). У 1913 та 1914 р. С. Вельмін там само проводив розкопки і виявив ще 15 поховань [Самойловський, 1954, с. 109—110].

5. Некрополь на вул. Паторжинського, 14 (Додаток: II. 5). Могильник, виявлений в районі перехрестя вулиць Паторжинського та Ірининської, займав південно-східну частину південного краю схилу Старокиївської гори. Виявлено 68 поховань, скоріше за все, у давнину їх було набагато більше. Частково могильник пошкоджено господарськими об'єктами нового часу. Значна частина поховань була знищена під час нівелювання ділянки у 1990-ті роки. Враховуючи ці обставини, автори розкопок припускають, що в давнину межі могильника сягали, принаймні, сучасної проїжджої частини вулиці.

Поховання переважно безінвентарні, в деяких знайдені елементи костюма: гудзики, золоті нитки від одягу. За керамічним матеріалом, виявленим у похованнях, період функціонування могильника починається у 40-х роках XI ст. та продовжується до 1240 р. На думку авторів розкопу, могильник, відкритий на Паторжинського, 14, слід пов'язувати з Ірининською церквою (на розі вул. Володимирської та Ірининської) [Мовчан, 2000, с. 103—104]. На наш погляд, локалізована К. Лохвицьким споруда розташована занадто далеко — більше ніж за 160 м від кладовища. До того ж, на захід від руїн храму зафіксовані фундаменти мурованої споруди — палацу. Дане кладовище пов'язане з іншим церковним комплексом, можливо — дерев'яним, який не вдалося зафіксувати.

6. Некрополь Спаської церкви (Додаток: II. 6).

У 1897 р. під час спорудження будинків на вул. В. Житомирській, № 22 і № 24 були виявлені фундаменти давньоруської церкви, яку М. Петров достатньо аргументовано визначив як Спаську церкву літописів та актових документів XVI—XVII ст. Храм, як вважається за матеріалом, був зведений у XII ст. і проіснував до 1560-х років, коли церква через відсутність ремонтів остаточно зруйнувалася. Відомі факти захоронення на церковному кладовищі ще у XV ст. Під час археологічних досліджень 2001—2002 рр. на вул. Великій Житомирській, 20 виявлено низку безінвентарних поховань, серед яких 16 комплексів належать до давньоруських горизонтів.

Аналіз знайденого матеріалу дозволяє датувати могильник XII—XIII ст. [Мовчан, 2003, 126—132]. На розкопі зафіксовані рівчаки від парканів, які оточували кладовище. Той факт, що вони перетинаються, свідчить про те, що межі кладовища не були сталими, а час від часу переміщувалися. Цікавою є наявність поховань, ексгумованих у давнину. На думку І. Мовчана, поховання знайдені на вул. Великій Житомирській, 20 належать кладовищу, що розташовувалося біля Спаської церкви [Мовчан, 2003, 126—132].

7. Некрополь на вул. Великій Житомирській, 11 (Додаток: II. 7).

У 1994 р. Старокиївською експедицією здійснювались розкопки на місці новобудови в яру, засипаному у XII ст. В заповненні яру виявлено 87 поховань XII—XIII ст. Серед нечисельного інвентаря слід згадати гудзики, фрагменти скляних браслетів тощо.

На думку керівників розкопу, неподалік кладовища існувала давньоруська церква, на місці якої і було зведено у XVII ст. Іоано-Златоустівську дерев'яну церкву [Мовчан, 2000, с. 103—104].

III. Поховальні пам'ятки «Міста Ізяслава — Святополка» (Додаток: III)

Дмитріївський монастир заснований князем Ізяславом Ярославичем. Храм освячено в 1062 р., вірогідно, спочатку церква монастиря була дерев'яною. У 1085 р. Ярополк Ізяславич зводить кам'яну церкву Петра, в якій його і поховано у 1086 р: «и проводиша и до святого Дмитрея, спрятавшє тѣло его, с чєстью положиша и в раце мarmорянѣ в церкви святого апостола Петра» [Русские летописи, 2001, с. 200]. У 1758 р. під час спорудження огорожі було відкрито кам'яний фундамент церкви, в 1838 р. їх досліджував А. Анненков та М. Щепотьев, а у 1887 р. знайдена гробниця з рожевого шиферу, скріплена залізними скобами [Самойловский, 1954, с. 151—152].

Некрополь Михайлівського Золотоверхого собору. На початку XII ст. син Ізяслава Ярославича — Святополк зводить Михайлівську Золотоверху церкву (1108 р.), іменем якої і став називатися весь монастир. Вірогідно, собор містив князівські поховання у саркофагах. В 1113 р. Святополка поховано у правому від входу притворі, в лівому покладено його дружину. Там само поховані їх правнуки Святополк Юрійович (1190 р.) та Гліб Юрійович Туровський (1196 р.).

П. Балицький в польових щоденниках за 1934 р. згадує про шиферний саркофаг в нартексі Михайлівського собору [Балицький, 1934, с. 1—2]. У 1940 р. на схід від північної апсиди Михайлівського собору розкопано 22 поховання. Два з них містили інвентар, за яким комплекси датовані давньоруським часом [Голубева, 1949, с. 116].

Під час досліджень некрополю Михайлівського Золотоверхого собору в 1997—1998 рр. було відкрито близько двох

сотень поховань. Майже всі вони належать до пізнього середньовіччя, але деякі поховання датуються XII–XIII ст. [Івакін, 1997, 156–171]. Це вказує на наявність кладовища в давньоруський час, яке було знищено більш пізніми захопленнями.

Під час археологічних досліджень Верхнього Києва виявлено п'ять поховань (вул. Стрілецька, 14, Володимирській, 12, Стрітенській 10, Михайлівському провулку, 22–24 та на схилі Старокиївської гори) які ми не можемо розглядати в контексті християнських кладовищ [Самойловський, 1967, с. 5–6; Боровський, 1998, с. 9–10; Мовчан, 1996, с. 11–12; Мовчан, 2003, с. 15]. Всі вищезгадані поховання здійснені на подвір'ї міської садиби **(Додаток: IIIa)**.

Поховальні пам'ятки давньокиївських районів

IV. Некрополі Подола

Поділ був найбільшим районом давньоруського Києва, заселеним переважно торговцями та ремісниками. Існує версія, згідно з якою, на ранньому етапі існування Поділ був схожий на торгову факторію — тип торгово-ремісничих поселень, поширений у VIII–IX ст. в Балтійському регіоні. На відміну від торгівельно-ремісничих посадів вони були економічно та політично більш самостійними осередками життя [Сагайдак, 1991, с. 3]. Саме цим можна пояснити його високі темпи зростання: в X ст. дитинець Києва становив близько 10 га, в той час як Поділ займав територію, що перевищувала 100 га. За підрахунками П. Толочка, його площа на період розквіту

Києва дорівнювала близько 200 га [Толочко, 1970, с. 173]. Забудова Подолу традиційна для містобудівної культури середньовіччя — напіврадіальна система планування з центром — головною торговою площею. Крім найдавнішої християнської церкви на Подолі — св. Іллі, літопис згадує церкви Бориса і Гліба, св. Михайла, Успіння Богоматері Пирогощі, відомо про церкву Миколи Іорданського. Розкопки останніх років відкрили залишки храмової споруди по вул. Волоській, 21—23, муровану (Юрківську) та дві дерев'яні церкви. Біля подільських храмів також розташовувались цвинтарі.

На сьогодні археологічними розкопками виявлено два-надцять давньоруських цвинтарів та кілька поодиноких поховань. Могильники одержали нумерацію за часом виявлення (Рис. 15).

1. На вул. Щекавицькій, 25—27, досліджений у 1980—81 рр. Знайдено кілька поховань, з яких вдалося повністю дослідити три поховання XII ст. [Івакін, 1982, с. 10—23]. **(Додаток: IV; 1).**

2. У 1983 р. Подільській загін Київської археологічної експедиції проводив археологічні дослідження на лінії будівництва теплотраси, на вул. Спаській (відрізок між вулицями Волоською та Почайнинською), де відкрив давньоруський могильник. Зафіксовано 26 поховань. Більшість поховань запуснено з горизонту, який датується за знайденою керамікою XII ст. [Сагайдак, 1991, с. 46]. Будівельні роботи не узгоджувались з державними органами охорони пам'яток і проводилися в умовах постійного конфлікту з будівельниками. Це зумовило складні умови рятувальних робіт та обмежило археологічне дослідження ділянки. До того ж документація проведених розкопок була втрачена, що позбавило нас можливості більш повно дослідити цей могильник.

Рис. 15. Некрополі Давньоруського Подолу.

1. Могильник на вул. Шекавицькій, 25—27. 2. Могильник на вул. Спаській. 3. Могильник на вул. Хорива.
4. Могильник по вул. Межигірській, 43. 5. Могильник на розі вул. Нижній Вал та Почайнинської.
6. Могильник дерев'яної церкви на вул. Межигірській, 37. 7. Могильник на вул. Хорива, 21.
8. Могильник на вул. Набережно-Хрещатській. Та. 9. Борисоглібська церква.
10. Могильник на вул. Фрунзе, 17—23. 11. «Юрківська» церква. 12. Церква Успіння Богородиці (Пирогова).
- Поодинокі поховання (на садибах). А. Вул. Волоська, 16. В. Вул. Оболонська, 12. С. Вул. Межигірська, 43.
- Д. Вул. Спаська, 26/14. Е. Вул. Введенська, 35.

Можливо, частина цього кладовища була відкрита під час розкопок 1987 р. на вул. Спаській, 25. Під час дослідження північної частини траншеї № 1 (відрізок між вулицями Волоською та Почайнинською) було відкрито давньоруський могильник (17 поховань). Більшість поховань запуснені з горизонту, який датується за керамікою XII ст. Особливістю конструкцій трун у вищерозглянутих поховальних комплексах є використання великої кількості цвяхів. Час існування могильника — XII—XIII ст. Але виділяється дві хронологічні групи поховань, чітким критерієм для поділу яких, є алювіальний піщаний шар, що перекриває більш ранню групу (№ 9, 12—17). До другої хронологічної групи належать поховання № 1—8, 10. Приналежність до певної групи поховання № 11 не встановлено [Занкин, 1989, с. 29—36]. **(Додаток: IV; 2).**

В пошуках храму, до якого належало кладовище, ми звертаємося до попередніх археологічних досліджень цієї ділянки. Рештки давньоруської споруди виявлені у траншеї тепло-траси на вул. Волоській, 20 у 1955 р. (на мостовій поблизу будинку № 11). В. Богусевич інтерпретував їх як залишки церкви св. Михайла [Толочко, 1983, с. 84]. У 1974 р. неподалік від цих решток (Волоська, 17) виявлено житловий комплекс давньоруського часу. В культурному шарі кінця XI — початку XII ст. виявлена свинцева печатка із зображенням св. Федора. В. Янін доводить, що ця печатка належала новгородському посаднику Завиду [Янин, 1970, с. 64—67]. А. Куза зробив висновок про принадлежність печатки до Євстафія — людини з оточення великого князя київського Всеволода Ярославича [Куза, 1977, с. 121—129]. Він був опікуном, «дядьком» малолітнього Мстислава, якого посадили на Новгородське княжіння. З деякою обережністю, можна припустити, що в цьому районі мешкали новгородські купці.

3. Відкрито на вул. Хорива, на відрізку між вул. Почайнинською та Набережно-Хрещатицькою (Рис. 16). Знайдено

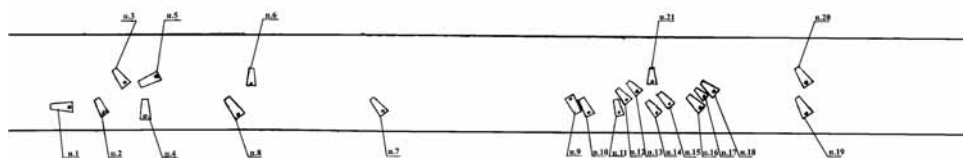

Рис. 16. Некрополь на вул. Хорива.

21 поховання, датовані М. Сагайдаком першою половиною — серединою XI ст. Північну межу могильника дослідник визначив берегом літописної річки Почайни, південну — руслом літописного Ручая [Сагайдак, 1991, с. 47].

Цікавим відкриттям, здійсненим під час дослідження на ділянці, що прилягала до могильника, було виявлення системи дерев'яних конструкцій — клітей з археологічним матеріалом XII ст. у заповненні [Сагайдак, 1984, с. 8—16]. Можливо, це була огорожа некрополю, який розташовувався на північному сході від неї, і спорудження клітей обумовлено постійною загрозою сезонних повеней. Подібні огорожі, що захищали від змивів, зафіксовані в західнобалтійських середньовічних містах.

4. Виявлено під час археологічних розкопок 1989 р. на садибі по вул. Межигірській, 43. Всього досліджено сім поховань, здійснених у могильних ямах перекритих згори сосновими дошками. У похованні № 7 кістяка та навіть слідів кісток зафіксувати не вдалося. А. Занкін трактує поховання як кенотаф [Занкін, 1989, с. 16]. **(Додаток: IV; 3).**

5. Розкопками на розі вулиць Верхній Вал та Почайнинської відкрито 18 поховань. Шість з них були орієнтовані за віссю південь—північ, дев'ять кістяків були перепоховані, за рівнем запуску могильних ям датовані XII—XIII ст. [Сагайдак, 2004]. **(Додаток: IV; 4).**

Могильник № 5 підтверджує версію про існування на місці Введенської церкви храму давньоруського часу. М. Закревський вважав, що тут після прийняття християнства збудували церкву Святого Власія, яка проіснувала до загарблення Києва Янушем Радзивілом у 1651 р., а згодом неодноразово відбудовувалась [Закревський, 1868, с. 213]. За легендами, в часи язичництва на цьому місці стояло капище Волоса, тому і вулиця отримала назву «Волоська». І ще, в XVIII—XIX ст. поруч розташовувалися луки для випасів худоби (Волос — «скотій бог»). На жаль, документальних доказів цього припущення ми не маємо.

6. Розкопками 2002—2004 рр. на вул. Межигірській, 3/7 зафіксовано рештки стін давньоруського дерев'яного храму, зведеного за планом кам'яних безстовпних церков кінця XI—XII ст. Скоріш за все, виявлена споруда є одним з парафіяльних храмів подільського посаду. В. Зоценко, знайшовши ряд спільних рис в конструкції вищезгаданої будівлі із скандинавськими дерев'яними церквами і вважає її храмом варязьких купців — «Туровою божницею». Назву дослідник виводить від скандинавського бога Тора [Zotsenko, 2006, р. 3413—3428].

В західній частині будівлі досліджені жіночі та чоловічі поховання у трунах (15 комплексів), що розташовувалися в три яруси. Поховання знайдені й за межами будівлі, вздовж південної та північної стін. Всього зафіксовано 34 поховання, які можна датувати давньоруським часом (Рис. 17). Поховання безінвентарні здійснені в дерев'яних домовинах. Гробовища в похованнях № 2—6, 12, 15, 18, 21—22, 24—25, 28—29, 33 оздоблені ручками для нош. На грудній клітці кістяка поховання № 1 знайдено фрагмент рослини (квітки). **(Додаток: IV; 5).**

На жаль, значна частина могильника зруйнована під час будівельних робіт, і реальна кількість поховань залишилася невідомою [Зоценко, 2003—2005].

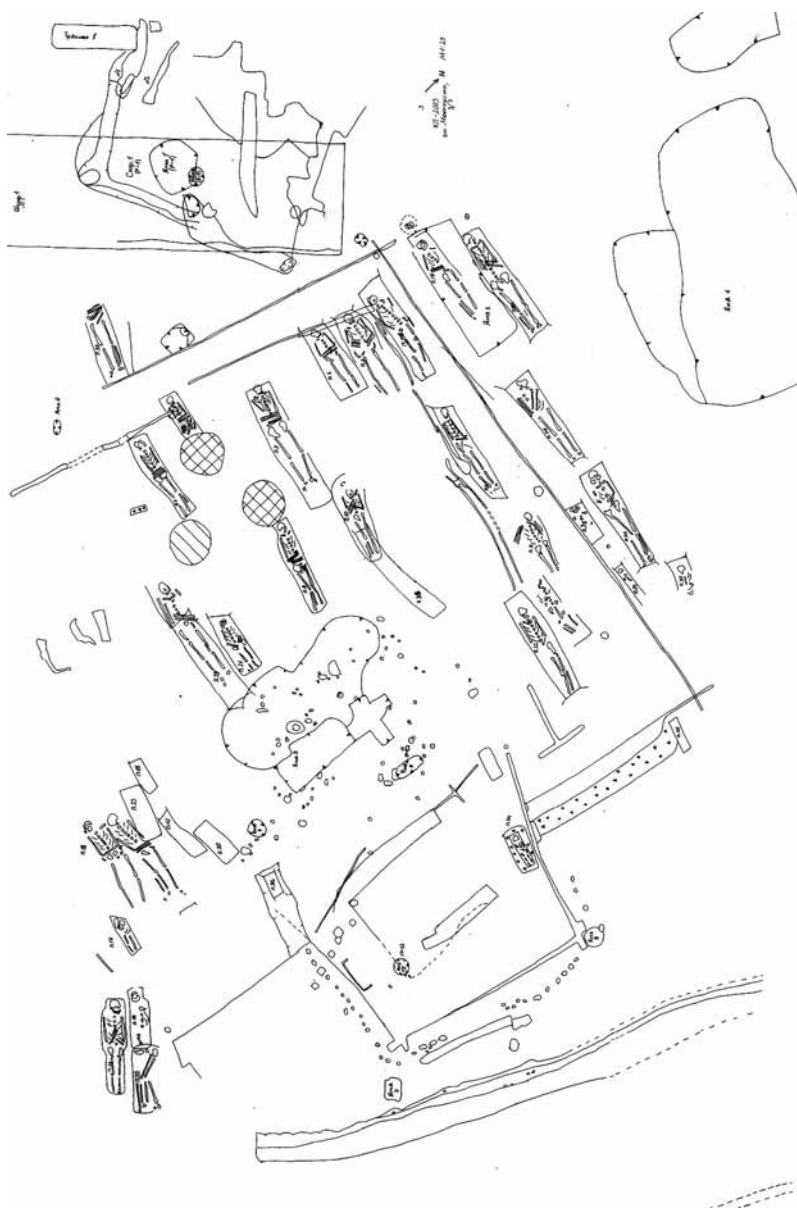

Рис. 17. Некрополь церкви на вул. Межигірській, 3/7.

7. Археологічними розкопками 2004 р. садиби на вул. Хорива, 21 зафіксовано 16 поховань (яка кількість зруйнована при будівельних роботах, не відомо).

Виявлені поховання були орієнтовані головами на захід. Трупопокладення було здійснене на спині, кістки ніг витягнуті. Збереженість кістяків задовільна. Безінвентарні. Всі кістяки містились у дерев'яних трунах. Дерево збереглось у вигляді тонкої (0,01–0,05 м) стрічки тліну. В двох похованнях було зафіксовано цвяхи, які скріплювали верхню дошку труни. У п'яти похованнях зафіксовані ручки до нош (довжина — 0,10–0,15 м).

Якщо дотримуватися версії щодо існування могильника терміном одного періоду, можна виділити розташування поховань за певною системою, — рядами. Це припущення дозволяє нам реконструювати могильник як рядний з можливим існуванням доріжок між могилами [Сагайдак, 2004, 13–15].

Можливо, до цього ж кладовища належать і чотири поховання в дерев'яних домовинах (датировка за керамічним матеріалом — XII ст.), виявлені в сусідній садибі на вул. Верхній Вал, 34/13 у 1997 р. [Сагайдак, 1997, с. 89–90]. **(Додаток: IV; 6).**

8. Під час земляних робіт 2007 р. на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а відкрито давньоруський могильник (25 поховань) та залишки дерев'яної споруди, скоріш за все, невеликої церкви (Рис. 18). В її інтер'єрі знаходилося 10 поховань. За винятком двох поховань (золоті нитки від одягу та кремій) інвентаря не зафіксовано. Одне поховання лежав по вісі північний захід — південний схід майже паралельно західній стінці споруди. У чотирьох трун простежені ручки нош. Чотири труни належать до типу Б (збиралися безпосередньо в могильній ямі). **(Додаток: IV; 7).**

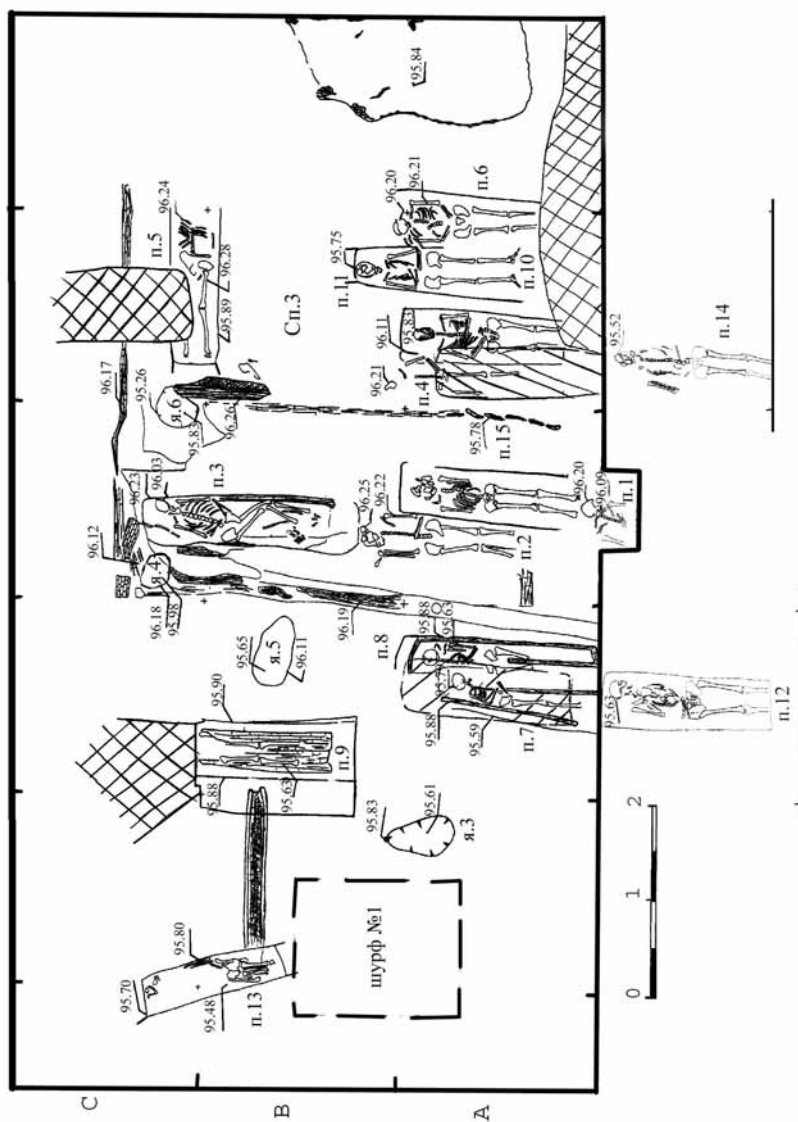

Рис. 18. Некрополь церкви на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а.

Могильні ями запущені в алювіальний шар, який залягав нижче культурного шару XII ст. Можна зробити припущення, що знайдений могильник належав до дерев'яного давньоруського храму, який розташовувався в районі сучасної церкви Різдва Христового [Сагайдак, 2008, с. 10–15, 19–21, 24–27].

9. Борисоглібська церква. В 1936 р. на садибі № 13 на вул. Борисоглібській та на сусідній вул. Іллінській, 8 на значній площі було виявлено поховання з фрагментами кераміки XI–XII ст. Біля одного з них були залізні ковальські щипці [Самойловський, 1967, с. 114]. Під час археологічних спостережень у 2007 р. За будівництвом торговельно-ділового центру на частині території кварталу, зайнятого виробничими будинками та спорудами, в межах вулиць Іллінської, Борисоглібської та Братської було проведено вертикальну зачистку стінки котлована паралельної вул. Борисоглібській (№ 13). В стратиграфії чітко зафіксовані поховання в дерев'яних гробовищах. Судячи з багат шаровості могильника, він функціонував значний період. Нижні поховання за рівнем виявлення відповідали давньоруським горизонтам у вищезгаданому кварталі. Вірогідно, знайдені у 1936 та 2007 рр. поховання належать до кладовища давньоруської церкви Бориса і Гліба, яку більшість дослідників прив'язують до вищезгаданої ділянки. Ще у 1955 р. на вул. Борисоглібській, 11 В. Богусевич знайшов фундаменти давньоруської споруди, яку датував XII ст. і ототожнив з церквою Бориса і Гліба [Туровою божницею] [Толочко, 1965, с. 18].

10. Вул. Фрунзе, 17–23. У 1974 р. будівельники, споруджуючи котлован за адресою вул. Фрунзе, 17, наштотувалися на ґрунтове поховання, здійснене у дерев'яній труні. Кістяк лежав головою на захід. Інвентаря зафіксувати не вдалося [Гупало, 1975, с. 41].

Під час рятівних розкопок на вул. Фрунзе, 23—25, в знятих екскаватором давньоруських шарах вибрано велику кількість людських кісток. У східній стінці будівельного котлована зафіксовано два поховання. Обидва здійснені у дерев'яних трунах, орієнтовані по вісі схід—захід. Одне належало дитині віком до трьох років. Ще два поховання виявлені за вісім метрів від вищезгаданих. На жаль, вони були майже знищені будівельниками ще до появи археологів. В одній могильній ямі знайдені залишки від нижніх частин двох дерев'яних гробовищ, по кутах збитих цвяхами. Під одним з них знаходився розвал давньоруського горщика.

Вочевидь, в цьому районі у давньоруський час знаходилося кладовище, яке за стратиграфією можна датувати XII—XIII ст.

Гіпотетично ми можемо припустити існування давньоруських кладовищ біля інших, відомих на сьогодні подільських церков, зокрема, біля «Юрківської» церкви та церкви Успіння Богородиці Пирогощі.

11. Некрополь Юрківської церкви. У 2003 р. на вулиці Юрківській, 3 було розкопано фундаменти храмової споруди, яка за вулицею, де була зведена, дістала умовну назву Юрківської. Виявлений храм, за однією з версій, міг являти собою легендарну церкву Святого Миколая, яку згадано у давньоруській «Легенді про зцілення половчанина». Під час досліджень виявлено великий цвинтар XVI—XVIII ст. (118 поховань), які розташовувалися у кілька горизонтів. Слід зазначити наявність великої кількості перепоховань і перевідкладених людських кісток, які походили зі зруйнованих поховань. Це свідчить про тривалий період функціонування цвинтаря. Збереженість кістяків погана, тому що ранні поховання постійно руйнувалися більш пізніми. Це дає змогу припустити наявність давньоруського могильника, зруйнованого похованнями пізньосередньовічного часу [Сагайдак, 2003, с. 12—19].

12. Церква Успіння Богородиці Пирогощи. Закладено храм у 1131 р., завершено його будівництво у 1136 р. І. Малишевський вважав її церквою гостей-купців, які займалися хлібною торгівлею [Малышевский, 1891, с. 113—133]. Вперше правильно локалізував храм П. Лебединцев, який ототожнив її з Успенською церквою на Подолі [Лебединцев, 1887, с. 780]. Під час досліджень фундаментів церкви у 1977—78 та 1993—94 рр. було відкрито церковне кладовище XIV—XVII ст. [Івакін, 1996, с. 17—23]. Давньоруські поховальні пам'ятки при цьому храмі також не виявлені, але можливість їх існування аналогічна зафіксованій на Юрківському цвинтарі.

У вищезгаданих випадках ситуація вказує на можливість існування у давньоруський час могильників, які були знищені під час подальшого функціонування кладовищ.

Під знаком питання постають наступні повідомлення, які через уривчастий характер та повну відсутність матеріальних підтверджень нами до реєстру поховальних пам'яток Подолу не включені.

В. Антонович згадує про знахідки поховань на території цегельного заводу Суботіна (вул. Фрунзе, 35—49). Під самою горою було знайдено «три гробниці, в них лежали скелети головами к северу; около них черепки глиняных сосудов» [Антонович, 1895, с. 40].

У 1936 р. під час зведення будинку на розі вулиць Волоської та Хорива І. Самойловський відкрив поховання, які можливо належать до давньоруського часу [Самойловський, 1954, с. 114].

Проте жодних матеріалів, окрім згадок в своїх студіях дослідники не залишили, тому визначити приналежність цих поховань можуть тільки археологічні дослідження вищезгаданих ділянок.

Також розкопками останніх років виявлено низку поодиноких поховань, які не можна пов'язати з міськими кладови-

щами. Поховання на території давньоруської садиби знайдені на розкопках по вулицям Волоська, 16; Оболонська, 12; Межигірська, 43; Спаська, 26/14; Введенська, 35 [Сагайдак, 1990, с. 7; Занкин, 1997, с. 36; Сагайдак, 1993, с. 11; Сергеева, 2007, с. 247–250; Сагайдак, 2005, с. 7]. Всі вищезгадані поховання були дитячими.

Земляними роботами на вул. Сковороди, 14 (2006 р.) під черінем виносної пічки XII ст. виявлено залишки дерев'яної конструкції схожої на труну з ручками для нош. Кістяка виявити не вдалося. Можливо, ми маємо справу з пережитками язичницького світосприйняття — видозміненою закладною жертвою [Сагайдак, 2006, с. 24–25].

V. Поховальні пам'ятки Копиревого кінця

З північного заходу до центральної частини давньоруського Києва прилягав ще один торгівельно-ремісничий посад, який у літописах має назву «Копирів кінець». Він починався за Жидівською брамою і тягнувся у напрямку Глибочицького узвозу, між сучасними Киянівським провулком, вул. Обсерваторною та Кудрявським узвозом. Цей район, площею близько 40 га, мав власні укріплення, які прилягали до валів «міста Ярослава» [Толочко, 1970, с. 173]. Вірогідно, цей посад був заселений заможним населенням. Це підтверджується археологічними знахідками, зокрема, знайденими тут скарбами.

За роки археологічного вивчення району відкрито чотири кам'яних храми. Згадки про дві церкви Копиревого кінця зустрічаються на сторінках літописів: під 1121 р. згадується заснування церкви св. Іоанна; в 1147 р., під час повстання киян, було вбито князя Ігоря і його тіло було відвезено в «монастир святому Симеону в Копиревому кінці».

1. Некрополь церкви на Вознесенському узвозі.

У 1878 р. тут було відкрито фундаменти давньоруського храму. Знайдену пам'ятку П. Лашкар'єв датував XI ст. і пов'язував з літописним монастирем св. Симеона [Лашкар'єв, 1879, с. 96—121]. У 1989—1990 рр. фундаменти храму вивчав В. Харламов. Він відкрив та дослідив вісім поховань, які належали до некрополю храму і продатував їх XIII ст. [Харламов, 1989—1990, с. 6—23].
(Додаток: V; 1).

2. Некрополь церкви на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулка.

Наприкінці 70-тих років XIX ст. під час будівельних робіт на садибі міщанки Є. Чеботаревської, виявлено рештки фундаментів та плиточну підлогу давньоруського кам'яного храму. М. Каргер датував споруду кінцем XI ст. [Каргер, 1961, с. 407]. Там також зафіксовано людські кістки, можливо з поховань, під підлогою було знайдено дерев'яну домовину із добре збереженим кістяком.

У 1985 р. проводились розкопки на садибі Киянівський провулок, 10. Досліджено п'ять поховань XII—XIII ст. на схилі пагорба над колишньою річкою Киянкою [Боровський, 1985, с. 3—4].

Під час прокладання траншеї теплотраси на вул. Вознесенський узвіз (колишня вул. Смирнова—Ласточкина) у 1987 р. виявлено ще три поховання XII ст., що знаходились на розі задуваних вже вул. Вознесенський узвіз і Киянівського провулка.

До некрополю № 2 ми віднесли також сім поховань XII—XIII ст., виявлені у 1989—90-х рр. на садибах Киянівського пров., № 4—8. **(Додаток: IV; 2).**

В давнину поховань було набагато більше — частина знищена пізнішими будівлями, а в наші часи прокладанням міських мереж [Боровський, 1989, с. 10—12].

3. Некрополь на вул. Кудрявській, 24. Значний могильник (39 поховальних комплексів) виявлено під час розко-

пок на Копиревому кінці навесні—влітку 1989 р. на території училища радіоелектроніки (вул. Кудрявська, 24). Серед категорій інвентаря слід відзначити гудзики, бронзова поясна пряжка, та золоті нитки, якими було гаптовано одяг похованого.

Поховання належать до різних періодів. Верхні з них — XII—XIII ст., інші автори розкопу датують X — першою половиною XI ст. Можливо, християнське кладовище виникло на місці язичницького могильника (Рис. 19—20). На користь цього припущення говорять перевідкладені знахідки з язичницького поховання, а саме наконечник стріли та елементи кінської збруї [Мовчан, 1989, с. 26—32]. **(Додаток: IV; 3).**

Рис. 19. Некрополь на вул. Кудрявській, 24. Контури могильних ям.

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва • Івакін В. Г.

Рис. 20. Поховання некрополю на вул. Кудрявській, 24.

VI. Могильник на горі Щекавиці

Розкопками 1995 р. відкрите велике кладовище (площа 300 кв. м) і виявлено 111 поховань. Датою виникнення Щекавицького могильника І. Мовчан вважає кінець X ст. (тобто його поява співпадає з часом заселення самої Щекавиці).

Нечисельний інвентар вражає бідністю. У досить високому відсотку поховань зафіксовані кістяки з повністю порушеним анатомічним порядком кісток. Поховання № 15, 17, 23, 36—37, 54, 57, 64, 69, 77—78, 80, 82, 84, 94 були ексгумовані та перепоховані. Перепоховання могли здійснюватись з причини зруйнування могили більш пізнім похованням або у зв'язку зі здійсненням обряду перемивання кісток. Не виключено і пограбування могил шукачами прикрас у пізній час. **(Додаток: VI).**

Період найбільш активного функціонування могильника припадає на XI ст. Саме цим часом (за керамікою) датується переважна більшість виявлених поховань [Мовчан, 2000, с. 105—106]. Припинення функціонування могильника припадає на XII ст. Автори досліджень пов'язують занепад могильника з відтоком населення зі Щекавиці через князівські міжусобиці [Мовчан, 1995, с. 33]. На наш погляд, могильник міг припинити існування у зв'язку із відсутністю місця для наступних поховань. Джерела не фіксують значного переселення населення з київських посадів у XII ст. Церкви біля некрополя не знайдено, але є всі підстави припускати, що вона існувала.

Гіпотетично можна припустити існування ще одного могильника на горі Щекавиці. Літописна стаття за 1182 р. згадує про смерть печерського ігумена Полікарпа. Монастирська братія не могла обрати нового ігумена і «высть мятеж в монастыре». Саме тоді ченці вирішили «послемся к Васильеве попови на Щековницу» [ПСРЛ, 1962, с. 627]. Згадку про церкву на Щекавиці непрямо підтверд-

жує і фіксація руїн храмової споруди на Щекавиці на одному з малюнків А. ван Вестерфельда. Археологічні підтвердження існування мурованого храму XII ст. були отримані під час археологічних спостережень за земляними роботами на Щекавиці, в садибі № 32 на вул. Олегівській, де зустрічалися плінфа та цем'янка XI—XII ст. У 1980 р. на території садибі по вул. Олегівській, 41 було виявлено руїни мурованої церкви [История Киева, 1984, с. 79]. Всі вищезгадані факти вказують на існування в давньоруські часи мурованої церкви на Щекавиці, поруч з якою міг розташовуватися цвинтар. Великий могильник, відкритий в 1995 р. навряд чи належав цьому храму (між ними занадто велика відстань).

Таким чином можна припустити, що на горі Щекавиці могло розташовуватись не менше двох давньоруських кладовищ.

VII. Некрополь на горі Юрковиці

Влітку 1965 р. Інститут археології проводив археологічні дослідження на горі Юрковиці. В результаті виявлено давньоруський могильник з 16 ранньохристиянськими похованнями.

Автори розкопок за керамічним матеріалом та знахідками у похованнях датують могильник другою половиною X ст. В цей період в християнському обряді ще досить міцно зберігаються елементи язичницької обрядовості, які підкреслювали високий соціальний статус похованого (Рис. 21). [Максимов, Орлов, 1982, с. 63—72]. **(Додаток: VII).**

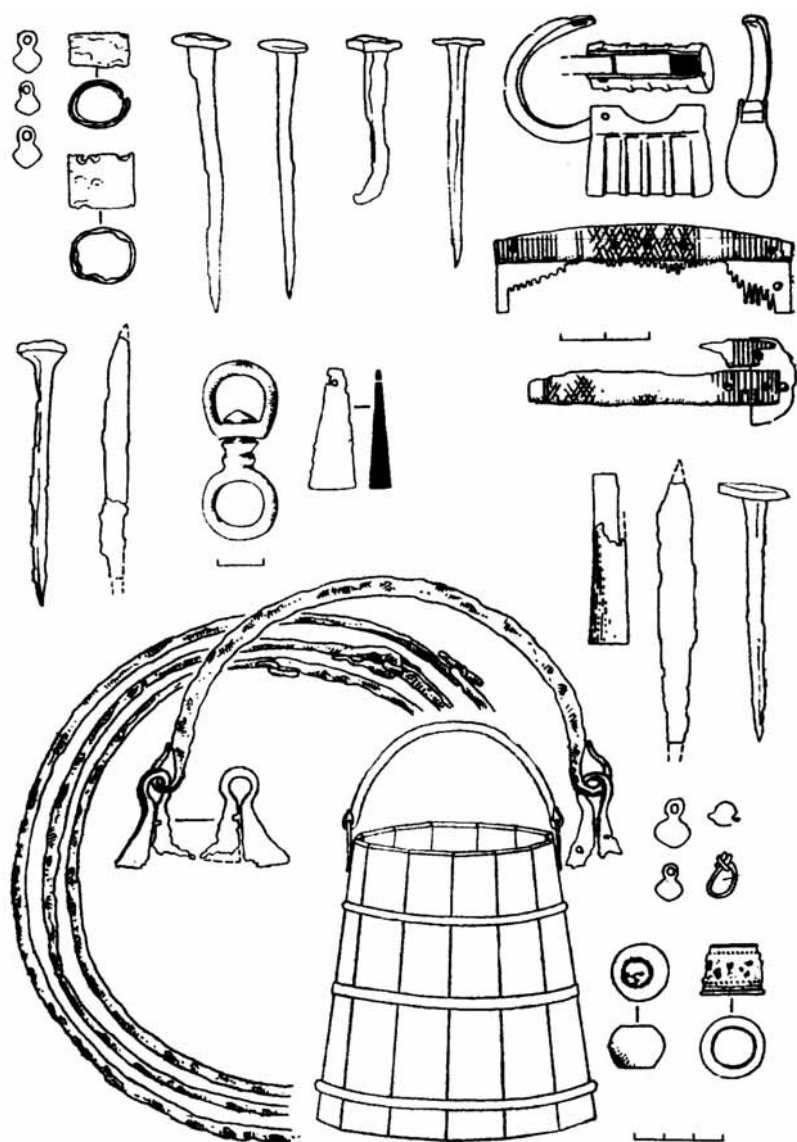

Рис. 21. Інвентар з поховань могильника на горі Юрковиці.

VII. Некрополь на горі Дитинці

У 1919 р. ВУКОПИС проводив розкопи на горі Дитинці. Під час обвалів на схилі гори з боку урочища Кожем'яки випадали кістки з давніх поховань. Розкопи виявили в південно-західній частині гори багат шаровий могильник. Відкрито кілька поховань західної орієнтації, здійснених у трунах. Руки здебільшого схрещені на грудях. В шести похованнях зафіксовано інвентар (хрестики, намистини, скроневі кільця, срібні сережки, бронзові овальні кільця з нез'єднаними кінцями, срібні каблучки із зав'язаними кінцями, скляні браслети). В одному похованні знайдені чотири золоті сережки і металеве дзеркальце з вушком з одного боку. Всього під час розкопів знайдено 112 речей [Самойловский, 1937, 3—4].

На другому плато г. Дитинки в 1930 р. було знайдено три поховання другої половини XII ст. в дерев'яних домовинах [Козловська, 1931, с. 49—52]. **(Додаток: VII).**

В 1968 р. на Дитинці знайдено поховання, які автор розкопок датує X ст. [Даниленко, 1960/70].

Чотири поховання другої половини XII — XIII ст. досліджені в 1985 р. Поховання орієнтовані головою на захід. На кисті руки одного з поховань знайдено хрестик із рожевого шиферу XII—XIII ст.

Поховання XII ст. виявлено тут і в 1987 р. Кістяк (орієнтований головою на захід) лежав у домовині, збитій залізними цвяхами. Руки похованого складені на животі. В заповненні поховальної ями над кістяком виявлено кістяний гребінець та глиняну кульку [Боровський, Архіпова, 1993, с. 209].

В 1988 р. на другому плато гори Дитинки виявлено давньоруське поховання у домовині. Конструкція її схожа на подільські, знайдені у 1983—1984 рр. на вулицях Спаській та Хорива.

Поруч з вищезгаданим похованням було відкрито шиферний саркофаг (Рис. 22—23). Автори розкопок датують поховання XI ст. Не виключено, що поруч знаходилася

Івакін В. Г. • Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва

Рис. 22. Шиферний саркофаг з гори Дитинка.

Рис. 23. Силует похованого на дні саркофага (г. Дитинка).

дерев'яна церква, яка не збереглася [Боровський, Архіпова, 1993, с. 210]. **(Додаток: VIIIa).**

Вочевидь, на горі Дитинці з другої половини XII ст., розташовувався могильник, що охоплював всю площу гори. Це і підтверджується проведеними тут розкопками в 1919, 1930, 1963 і 1985 рр. На горі знаходилося кладовище і в пізньому середньовіччі.

VIII. Поховальні пам'ятки околиць стародавнього Києва

1. Некрополь Успенського собору Печерського монастиря. Успенський собор, побудований у 1073—1089 рр., був головним храмом Києво-Печерського монастиря. Протягом майже всього свого існування Успенський собор та територія навколо нього виконували функції престижного кладовища, де ховали церковних ієрархів, видатних військових і політичних діячів XI—XIX ст., заможних киян. Перше поховання тут з'являється майже відразу після освячення собору у 1089 р. Воно належало варягу Шимону, поясом якого було розплановано Успенський собор, і якому за любов «ко святому Феодосію» та значні пожертви Печерському монастирю, було обіцяно, за переказом, бути першим похованим в щойно збудованому храмі. Крім нього, сюди перенесли мощі св. Феодосія, поховання відомого київського воеводи Яна Вишати (1106 р.) та його дружини Марії. В 1109 р. біля західного фасаду Успенського собору в спеціально побудованій «божничці» поховали Євпраксію Всеволодівну, сестру Володимира Мономаха. Тут знайшли свій останній притулок мінський князь Гліб Всеславич (1119 р.) та його дружина Анастасія (1158 р.).

Під час розкопок за руїнами апсид Успенського собору, проводилися земляні роботи в зв'язку із прокладанням теплотраси. Розчищаючи траншею, бульдозер наштотхнувся на шиферний саркофаг. Поряд з ним було зафіксовано низку пізньосередньовічних поховань XVIII—XIX ст.

Археологічні дослідження 1997—2000 рр., які передували відбудові собору, значно розширили інформативну базу щодо Успенського некрополя. Зафіксовано 13 шиферних саркофагів, частина з яких пошкоджена під час вибуху 1941 р.

До них слід додати ще два, які позначені на плані М. Захарченка, але не мають археологічного підтвердження тому, що на цих ділянках роботи не проводилися (Рис. 24). Проте оскільки всі інші позначені на цьому плані поховальні споруди дістали археологічне підтвердження, немає особливих підстав сумніватися і щодо двох зазначених випадків.

Дослідники розділили поховальні споруди на три окремі групи:

1) чотири споруди, розташовані окремо у різних ділянках собору;

2) поховальний комплекс з п'яти саркофагів у південній частині давньоруського нартексу церкви;

3) група з чотирьох саркофагів, які розташовувалися на ділянці західного portalу собору [Івакін, 2003, с. 86].

(Додаток: IX).

Всі споруди мають безперечно давньоруське походження, але переважна більшість з них містять поховання вторинного характеру і датуються XIV—XVII ст. (Рис. 25). Невідомо скільки саркофагів належало до некрополю Успенського собору в давньоруський час, але безумовно їх кількість на середину XIII ст. було більш значною. Кількість шиферних саркофагів у храмі свідчить про особливий статус Успенського некрополю. Жоден з київських, та й взагалі давньоруських, храмів не мав стільки поховальних споруд. Це свідчить про рівень престижності поховання у головному храмі Печерського монастиря та

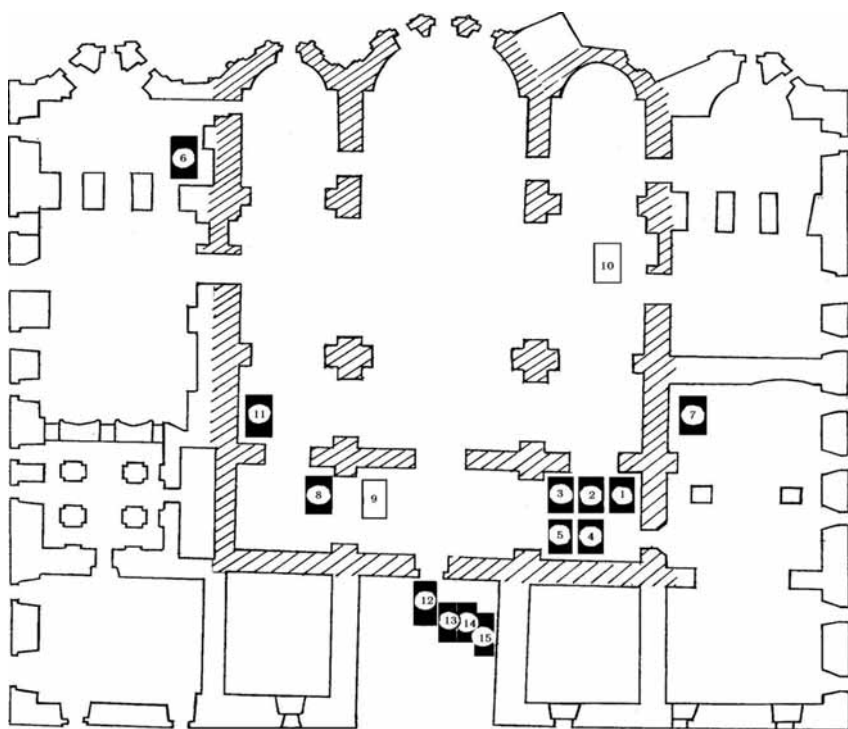

Рис. 24. Схема розташування саркофагів Успенського собору
Києво-Печерського монастиря (М. Захарченко).

про високий статус Печерської обителі серед правлячої давньоруської верхівки й можновладців наступних часів [Івакін, 2003, с. 100–102].

2. Некрополь Кловського монастиря. Кловський монастир заснований третім ігуменом Печерського монастиря Стефаном. За повідомленням «Житія Феодосія», близько 1078 р. печерські ченці відлучили його від

*Рис. 25. Шиферні саркофаги Успенського собору
Києво-Печерського монастиря.*

ігуменства. Стефан переходить на Кловське урочище, де засновує новий монастир. Про величезний Кловський собор згадується в літописах та у «Києво-Печерському патерику». За свідченням літопису, Кловський монастир підтримував тісні стосунки з Волинським князівством. Стефан став володимиро-волинським єпископом, але зв'язків з Кловським монастирем не втрачав. У 1112 р. тут поховано волинського князя Давида Ігоровича. Вірогідно, поховання, про які піде мова далі, належали володимиро-волинським князям та їхньому оточенню, монастирській верхівці.

Цілком можливо, що Кловський монастир планувався як резиденція Володимирських князів, так само як Видубицький — Переяславських і Симеонівський, Кирилівський — Чернігівських. Остання згадка про монастир датується 1151 р. Ймовірно, після 1240 р. Кловський монастир припинив своє існування.

У 1963 р. П. Толочко виявив і провів перші дослідження решток на той час невідомої мурованої споруди давньоруського часу, яку він визначив як Влахернський храм Кловського Стефанича монастиря. Під час розкопок було розкрито плінфований двокамерний **саркофаг № 1** (Рис. 26). Форма та розміри плінфи свідчать про те, що гробницю споруджено не раніше XII ст. [Толочко, 1970, с. 152—155].

У 1974—1975 рр. І. Мовчан продовжив вивчення цієї давньоруської церкви. Ще під час зачистки котлована траплялися залишки людських кістяків (черепи, кістки тощо).

Впритул до третьої стрічки північного фасаду храму відкрито плінфову **гробницю № 2** та чотирикамерний **саркофаг № 3** **Саркофаг № 4** виявлено поза храмом, в 0,4 м від пілястри західного фасаду. [Мовчан, 1974, с. 10—18]. **(Додаток: X).**

Під час вивчення руїн Кловського собору виявлено чотири плінфових саркофаги. Скоріш, за все, поховальних комплексів було більше, проте невелика площа розкопу не дозволила

*Рис. 26. Двокамерний саркофаг,
знайдений на території Кловського монастиря.*

повністю дослідити некрополь Стефанича монастиря. Треба відзначити, що багатокамерні гробниці у Києві знайдено тільки біля цього храму.

3. Некрополь церкви Спаса на Берестові. Князівське село Берестове виникло у Х ст. (вперше згадується в 980 р.). В XI ст. тут знаходилася позаміська великокнязівська резиденція, в 1072 р. вперше літописом згадується Спаський

монастир. Будівництво мурованого Спаського собору більшість дослідників пов'язує із Володимиром Мономахом (1113—1125 рр.).

Літопис не дає дати побудови собору, але згадує про нього протягом XII ст. В 1138 р. тут поховано дочку Мономаха — Євфімію, у 1158 р. — сина Юрія Долгорукого, у 1175 р. — онука Гліба Юрійовича.

Біля фасадів церкви під час розкопок 1909—1914 та 1989—1991 рр. знайдено два шиферних та один плінфований саркофаги (Рис. 27).

Розкопками відкрито і досліджено могильник XII — другої половини XVII ст., який розміщувався навколо всієї культової споруди.

Саркофаг № 1. Ззовні, біля північної стіни виявлено плінфову гробницю (Рис. 28—29). Цей саркофаг був знайдений ще В. Покришкіним та Д. Мілеєвим у 1909—1914 рр. під час робіт по підсиленню підмурків церкви [Гончар, 2002, с. 224]. Кістяк належав жінці віком 35—40 років (антропологічне визначення І. Потехіної). Аналіз будівельного матеріалу гробниці вказує на давньоруське походження комплексу (перша половина XII ст.).

Саркофаг № 2 знаходився на північ від № 1. Всередині знаходилися рештки від двох кістяків — чоловіка (50—55 років) та жінки (18—25 років). Саркофаг перекривався непорушеними культурними шарами XIII—XVII ст., що підтверджує давньоруське походження поховального комплексу.

Саркофаг № 3 виявлено під земляним валом XVIII ст. В гробниці знаходився кістяк чоловіка (60—70 років). Поховальний комплекс датується давньоруським часом [Гончар, 2002, с. 226]. **(Додаток: XI).**

В. Гончар вважав, що поховані в саркофагах були представниками родини Мономаховичів. На його думку саркофаг № 1 належав дочці Володимира Мономаха — Євфимії, саркофаг № 2 — київському князю Глібу Юрійовичу та його другий

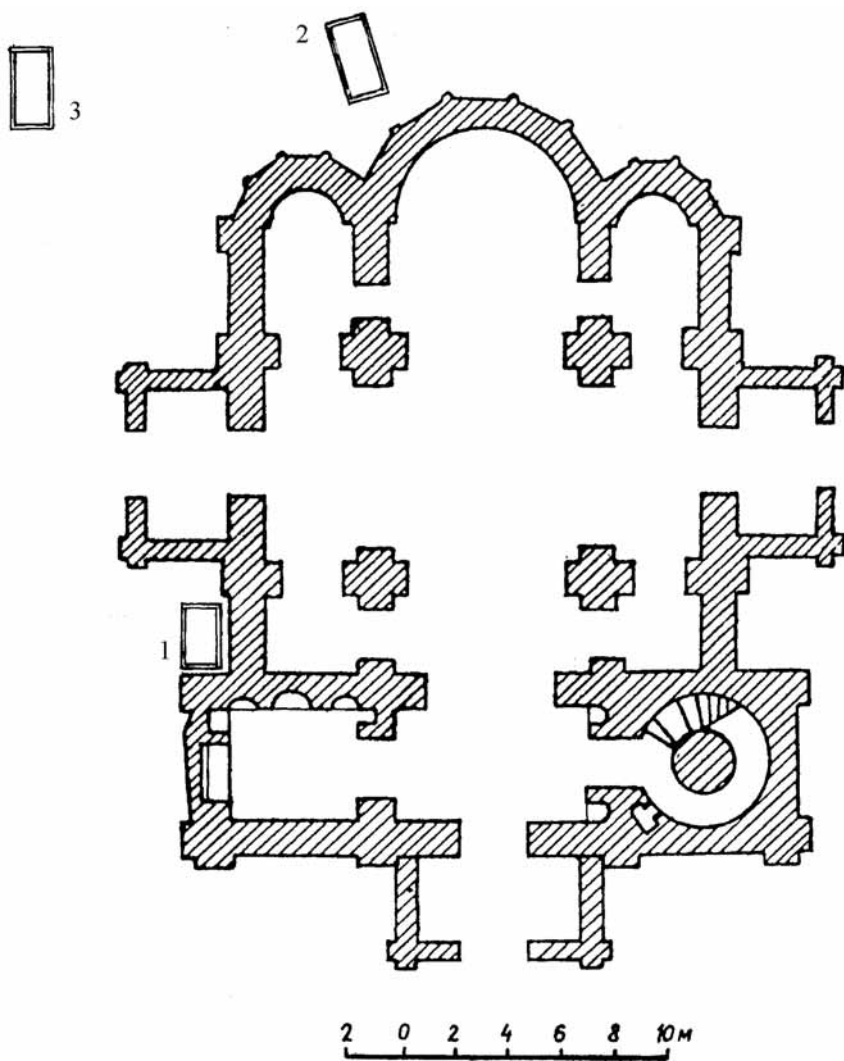

Рис. 27. Схема розташування саркофагів церкви Спаса на Берестові.

Рис. 28. Саркофаг, знайдений біля північної стінки церкви Спаса на Берестові.

дружині — дочці чернігівського князя Ізяслава Давидовича. Саркофаг № 3 пов'язується із похованням великого князя Юрія Володимировича Долгорукого (помер 21 травня 1157 р.) [Гончар, 2002, с. 225]. На наш погляд, спроба персоніфікації поховань виглядає надто сміливою, хоча очевидно, що храм виконував роль родової усипальниці Мономаховичів. Навколо храму з XI ст. кладовище продовжувало функціонувати аж поки ця територія не опинилася у межах Печерської фортеці (початок XVIII ст.).

Рис. 29. Саркофаг, знайдений біля північної стінки церкви Спаса на Берестові у процесі відкриття.

4. Некрополь Видубицького монастиря. Монастир засновано князем Всеволодом Ярославичем, який у 1070—1088 рр. побудував там Михайлівський собор. Неподалік знаходилася його резиденція — Красний двір.

До нашого часу дійшов у перебудованому вигляді Михайлівський собор Видубицького монастиря. У 1945 р. М. Каргер, вивчаючи південно-східну прибудову до собору (XII ст.), знайшов в ньому залишки плінфового саркофага (плінфа XII ст.). Східна стінка не збереглася. На внутрішній поверхні стінок та днища збереглася обмазка розчина вапна з товченою плінфою. Судячи за знахідкою трьох цвяхів — кістяк лежав у дерев'яній домовині.

Під час дослідження північно-східної прибудови Михайлівського собору М. Каргер відкрив ще вісім поховань. Деякі з цих поховань були перекриті уламками шиферних плит, які, очевидно були залишками від саркофагів. Автор розкопок вважає, що прибудови XII ст. виконували роль княжих усипальниць [Каргер, 1945, с. 23–25].

Під час архітектурно-археологічних досліджень 1972 р. біля південної стіни нартексу Михайлівського собору І. Мовчан виявив пізньосередньовічне поховання в давньоруському шиферному саркофазі (який використовувався повторно) (Мовчан, 1972, с. 23–24). Ці нечисельні знахідки вказують на наявність монастирського цвинтаря.

5. Некрополь Звіринецького монастиря. Скоріш за все, історична місцевість «Звіринець» отримала свою назву завдяки звіриним ловам, які відбувалися тут в давнину. Наприкінці XIX ст. в цьому районі відкрито печерний комплекс з поховальними катакомбами, нішами-локулами з одиночними чернецькими похованнями, камерами-криптами, камери з масовими похованнями та печерну церкву-каплицю [Бобровський, 2007, 62–63]. Палеографічний аналіз графіті та знайдений археологічний матеріал дозволили інтерпретувати його як давньоруське печерне кладовище. Перші дослідники визначали комплекс як підземний некрополь Києво-Печерського або Видубицького монастирів. Інформація здобута в останні роки дозволяє віднести кладовище до окремого Звіринецького монастиря, який існував протягом XI–XVII ст.

6. Некрополь Кирилівського монастиря. Район стародавнього Києва, який розкинувся вздовж Кирилівських висот, почав заселятися з X ст. Кирилівська церква заснована великим київським князем Всеволодом Ольговичем близько 1140 р., протягом XII ст. була місцем

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва • Івакін В. Г.

поховання представників чернігівської династії, що займали великокнязівський стіл у Києві. Тут у 1179 р. поховано дружину Всеволода Ольговича, в 1194 р. — його сина Святослава Всеволодовича. Інтер'єр Кирилівської церкви містить аркосолії — місця для розташування саркофагів. Проте, жодного археологічного підтвердження наявності тут давньоруських поховань ми не маємо.

Як ми бачимо, в кожному районі міста знаходилися кладовища, які тяжіли до київських храмів. Деякі з окольних районів формувалися на базі давньоруських монастирів (Печерськ, Клов, Кирилівські гори тощо).

Хронологія

Усі намагання або спроби поточнення хронології поховальних пам'яток середньовічного міста стикаються із проблемою браку джерел, які точно визначають датування київських могильників. На жаль, наявні матеріали не завжди дозволяють нам визначити дату припинення функціонування деяких могильників і розроблена нами схема в своїй основі спирається на початкові дати у хронологічних рамках.

I. Друга половина IX—X ст. (ранньохристиянський період)

Особливості поховального обряду залежать від релігійних переконань людини, її внутрішнього світосприйняття. Тому першопочатки християнського поховального обряду у Києві ми пов'язуємо із появою в місті перших послідовників нової віри. Як справедливо зазначив О. Мусін, християнізація являє собою не одномоментну подію, а тривалий процес, що охоплює період від першопочаткового ознайомлення суспільства з новою релігією до виникнення структури місцевої церковної організації, яку підтримує держава. Для Києва верхня точка християнізації обмежена 988 р. [Мусін, 2002, с. 9—10]. Відповідно періодом християнізації для Середнього Подніпров'я стала друга половина IX—X ст. Цей час нерозривно пов'язаний із активністю варязьких дружин, як у Східній, так і у Західній Європі. Їх рух шляхами, які поєднували християнську Європу з язичницькими регіонами,

не міг пройти без наслідків. Є. Голубинський вважав, що саме діяльність варязьких дружин стала головним каталізатором в процесі християнізації подніпровських земель. Цей процес співпав із місійною активністю Константинопольського патріархату. Ареною найбільшої візантійської активності у IX—X ст. стали Балкани. Наприкінці IX ст. повторно навернено сербів і далматинців, а 864 р. офіційне хрещення прийняли болгари [Яковенко, 2005, 46]. На 862 р. припадає початок місії Кирила та Мефодія у Великій Моравії. Необхідно зазначити, що в IX ст. подібні процеси протікали і в інших регіонах Європи. 826 р. датський конунг Гаральд при дворі франкського імператора Людовика приймає хрещення. Після цього Людовик відправляє гамбурзького архієпископа Ансгарія з християнською місією до скандинавських країн (831—865 рр.).

Вірогідно, перші спроби хрещення населення Києва відбулися за часів Аскольда і Діра. Письмові джерела неодноразово згадують про навернення Русі до християнства саме в цей час. Візантійські джерела зазначають, що після невдалого походу на Константинополь (866 р.) руси «проміняли еллінське та нечестиве вчення, яке сповідували раніше, на чисту та щиру віру християнську...» (патріарх Фотій, Порфиригеніт, Житіє Георгія Амастридського тощо). Арабські історики кінця IX—X ст. (Ібн Хордадбег, Аль Масуді, Аль Марвазі) повідомляють про наявність християн серед русів. В той самий час, в іноземних джерелах повністю відсутні відомості щодо хрещення Русі близько 988 р. Єдиним виключенням є свідчення Тітмара Мерзебурзького, але і він розповідає про особисте хрещення Володимира у зв'язку з його одруженням на візантійській царівні, не згадуючи про зміну релігії в країні. М. Брайчевський вважає, що саме у 860-х рр. відбулося хрещення значної частини руської феодальної верхівки, а навернення Володимира затвердило остаточну перемогу християнства у Києві. Тому

іноземні джерела і не згадують про хрещення Русі, як державного утворення, наприкінці X ст. Для сусідів-іноземців вона вже більш ніж століття була християнською [Брайчевський, 1988, 37–38]. Н. Яковенко вважає, що історію «Володимирова хрещення» внесли до літописних текстів наприкінці XI ст., і спиралася вона на публіцистичні твори 1040-х рр., призначені довести незалежність Руської церкви від Грецької [Яковенко, 2005, с. 47]. За М. Брайчевським, концепція про хрещення Русі за Володимира Святославича, є наслідком історичної фальсифікації під час створення третьої редакції «Повісті минулих літ» у 1118 р. (Мстислав Володимирович) [Брайчевський, 1988, с. 38–45].

За наступних київських правителів Олега та Ігоря поживавляються відносини із Візантією. Договір 945 р. підкреслює паритет між християнами та язичниками у руському посольстві до Царьграду. Для виконання духовних потреб руським купцям виділяється церква св. Мами. Є. Голубинський наполягає на тому, що християнська партія вже тоді була пануючою серед Русі [Голубинський, 1901, с. 68]. Княгиня Ольга вже відкрито приймає християнство, що фіксується літописами, візантійськими та західноєвропейськими джерелами. Костянтин Порфирогеніт згадує про хрещення Ольги у Києві 954 р. Іаков Мніх повідомляє, що після повернення з Константинополя, княгиня руйнує «ідолоські требища». Руські джерела XIV ст. повідомляють про зведення Ольгою церков св. Софії в Києві та св. Трійці у Пскові [Голубинський, 1901, 78–80]. В Угорському існувала церква св. Миколая. Очевидно, на середину X ст. головною церквою була св. Іллі, в ній мала розміщуватися кафедра київського єпископа [Рапов, 1988, с. 148–150]. Є. Голубинський вважає, що в X ст. в Києві існувало п'ять або більше церков парафіяльних, та велика кількість домових, в яких правили кілька десятків священиків (на жаль, ми не маємо археологічних підтверджень, які б свідчили на користь цього при-

пущення) [Голубинський, 1901, с. 94–95]. Існування руської єпархії засвідчують енцикліка Фотія, твір Костянтина Багрянородного, та, так звані, продовжувачі Порфірогенета. Літописи не фіксують гонінь на християн і при Святославі: *«но аще кто хотяше хреститися, не браняху, но ругахуся тому»* [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 61]. Таким чином, можна припустити, що київська християнська община існувала відкрито, мала власні церкви та духовенство та співіснувала із язичниками досить мирно. Такий стан речей в цілому відповідає загальноєвропейським процесам періоду християнізації. Ментальність язичника була звична до сприйняття інших богів, тому відрізнялася віротерпимістю.

Необхідно відмітити також той факт, що багато київських церков та могильників виникло на місці дружинних некрополів язичницького часу. Традиція зведення церков на курганах предків загальновідома в європейській практиці. Результати розкопок на місці однієї з перших датських церков в Еллінгі показали, що храм збудовано на давньому кургані таким чином, що поховання розташувалося в центрі нефа під хорами. В іншому датському містечку Хернінг дерев'яна церква XI ст. зведена над багатим жіночим похованням, над яким верхня частина кургану була знята, а поховальна камера опинилася в центральному нефі культової споруди [Ресдаль, 1986, с. 136]. Взагалі, спорудження храмів на місцях поховань предків аристократів підкреслювало зв'язок та спадковість між членами клану, могло сприяти пращуру в потойбічному житті та, навіть, слугувати посмертним хрещенням язичника [Гири, 1999, с. 194–198]. Поховання, виявленні під час дослідження Десятинної церкви розміщені на 30–40 см нижче фундаментів храму, і, вірогідно, про них знали й не руйнували їх свідомо. Можна припустити, що розташування Десятинної церкви диктувалося знаходженням на цьому місті курганної групи Володимирових родичів. В новозбудований храм

перенесений прах княгині Ольги — першої княгині-християнки. Під 1007 р. літопис повідомляє про урочисте перепоховання у храмі. Можливо її могила була поруч: зведення першої мурованої церкви біля поховання першої християнки видається логічним. У 1044 р. до Десятинної церкви перенесено рештки князів Ярополка та Олега Святославичів. Не виключено, що вони були християнами, а можливо їх намагалися залучити до християнства після смерті.

На місці курганних поховань зведено Софійський собор, Федорівський, Михайлівський Золотоверхий монастирі, можливо Янчин монастир. Автор літопису підкреслює зведення церкви св. Миколая Ольмою саме на місці поховання Аскольда. Припускають, що під цим іменем Аскольда було охрещено. Цікаво, що деякі літописи замість Ольми вставляють ім'я першої офіційної християнки Ольги. Неповдалі від поховання Діра в першій половині XI ст. виникає церква св. Ірини. Взагалі більшість території колишнього некрополя в межах міста Ярослава в XII ст. опинилося під церквами та монастирськими садибами.

Можна припустити, що зведення церков на місці київських курганних груп пояснюється або намаганням залучити до нової віри своїх родичів посмертно, або тяжінням до поховань перших київських християн. Проте здається маловірогідним, щоби Ярослав Володимирович піклувався про спасіння душі Діра або Ольми (мадяра?), який родинно був пов'язаний із Аскольдом. Скоріш за все, вони для них уособлювали перших київських християн-неофітів.

Історія християнського поховального обряду нерозривно пов'язана із храмовим будівництвом на Русі. Церква була культовим осередком, навколо якого розташовувалося кладовище. За свідченням літописних джерел першою київською церквою вважається церква св. Іллі. Цей храм літопис називає соборним: «се бо ве **сборная** церков», що вказує на існування у Києві інших християнських храмів.

Більшість істориків локалізують її на Подолі, базуючись на наступних словах літопису: «**Хрестеяннѹ Рꙋсь водиша роте в церкви Святого Ильи, яже єсть надъ Рꙋчаємъ, конецъ Пасынъче весєды**». В той же час Є. Голубинський вважав, що згаданий у літописі Ручай — це Хрещатицький струмок, над яким на Михайлівській горі і стояла церква св. Іллі. Біля церкви св. Іллі гіпотетично міг знаходитись один з перших християнських могильників Києва. Проте оскільки місцезнаходження цієї церкви досі не локалізоване, ми можемо робити тільки припущення про існування цього кладовища. Цей хронологічний етап розвитку християнського поховального обряду слабо представлений археологічно. На сьогодні відомо лише три могильники, які можна сюди віднести за археологічними знахідками: на розі вулиць Володимирської та Десятинної, на горі Юрковиці та на вул. Кудрявській, 24 (Рис. 30). Не виключено, що ряд інгумаційних поховань, знайдених на території Десятинної церкви можна віднести до вищезгаданої доби. Період характеризується насамперед стійкими язичницькими рисами елементів поховального обряду. В похованнях часто зустрічається небагатий інвентар: ножі, намистини, браслети, залишки керамічного посуду. В той самий час в могилах з'являються «кам'яні подушки» — ознака чернецтва. Розвиток християнських общин на цьому історичному етапі можна пов'язати із ініціативою руської християнізованої еліти, передусім, з першою княгинею-християнкою Ольгою.

II. Кінець X—XI ст.

Після офіційного прийняття християнства у Верхньому місті будівництвом Десятинної церкви розпочинається зведення мурованих храмів. Зростання Києва як великого

Рис. 30. Київські ранньохристиянські могильники
(друга половина IX—X ст.).

1. Десятинна церква. 2. Могильник на розі вул. Володимирської та Десятинної.
3. Могильник на вул. Кудрявській, 24. 4. Могильник на горі Юрковиці.

адміністративно-політичного, торгового, ремісничого та культурного центру Русі за Ярослава Мудрого призвело до розширення верхньої частини міста. Члени велико-князівської родини будують ряд великих церков у «місті

Ярослава» (св. Софія, св. Георгія, св. Ірини, невідома церква на розі вулиць Володимирської та Ірининської), «місті Ізяслава–Святополка» (св. Дмитра) та позаміські монастирі (Видубицький, Києво–Печерський та Кловський). В інтер'єрі кам'яних руських соборів з'являються князівські поховання в саркофагах. Спочатку тут влаштовуються тільки князівські усипальниці, пізніше навколо храмів розпочинають функціонувати масові могильники.

В цей період суттєво збільшується населення міста. Зміна демографічної ситуації віддзеркалюється і в зростанні кількості поховальних пам'яток. З'являються нові могильники: у Верхньому місті (вулиця Паторжинського, 14), на горі Щекавиці. На Подолі виникають перші зафіксовані християнські могильники (№ 3). В цей період з'являється 11 нових кладовищ, п'ять з яких пов'язані із соборами, зведеними членами великокнязівської родини (Рис. 31).

Чотири вищезгадані ранньохристиянські могильники продовжують функціонувати.

Рис. 31. Київські могильники кінця X—XI ст.

1. Десятинна церква. 2. Федорівський монастир. 3. Софія Київська.
4. Собор св. Ірини. 5. Собор св. Георгія. 6. Церква на розі вул. Володимирської та Ірининської. 7. Могильник на вул. Паторжинського, 14.
8. Могильник на Вознесеньському узвозі. 9. Могильник на вул. Кудрявській, 24.
10. Могильник на вул. Хорива. 11. Могильник на горі Щекавиця.
12. Могильник на горі Юрковиця. 13. Кловський монастир.
14. Києво–Печерський монастир. 15. Видубицький монастир.

Івакін В. Г. • Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва

III. XII — перша половина XIII ст.

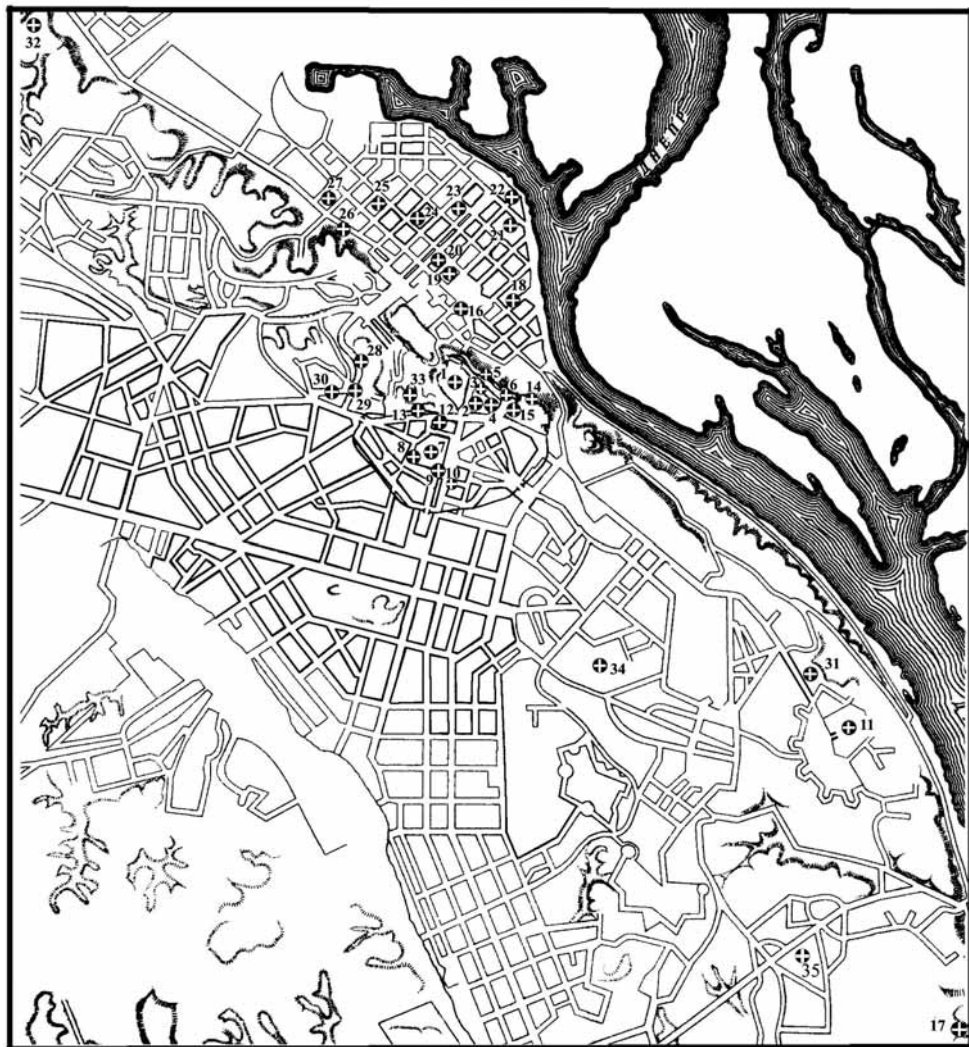
Місто продовжує зростати, зводяться нові церкви, навколо них, окрім вже існуючих, з'являються інші могильники. У Верхньому місті: Михайлівського Золотоверхого, Федорівського, Андріївського (Янчина) монастирів; Спаса на Берестові, Спаської, Іоано-Златоустівської, Воздвиженської, Трьохсвятительської церков. Виникає могильник на вулицях Щекавицькій, 25—27, Спаській (відрізок між вулицями Волоською та Почайнинською), Межигірській, 43, на розі вулиць Верхній Вал та Почайнинської; Хорива, 21, Верхній Вал, 34/13, Набережно-Хрещатицькій, 1а. Будують церкви: «Юрківську» церкви, Богородиці Пирогощі, Борисоглібський храм; на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулка; в Кловському монастирі; Кирилівську церкву.

Якщо на кінець XI ст. в місті зафіксовано 15 діючих могильників, то на початок XIII ст. їх кількість зростає більше ніж вдвічі (з'являється ще 22) (Рис. 32). Необхідно відмітити

Рис. 32. Київські могильники XII — першої половини XIII ст.

1. Десятинна церква. 2. Федорівський монастир. 3. Могильник на розі вул. Володимирської та Десятинної. 4. Андріївський (Янчин) монастир.
5. Воздвиженська церква. 6. Трьохсвятительська церква. 7. Софія Київська.
8. Собор св. Ірини. 9. Собор св. Георгія.
10. Церква на розі вул. Володимирської та Ірининської. 11. Києво-Печерський монастир. 12. Могильник на вул. Велика Житомирська, 11. 13. Спаська церква.
14. Дмитріївський монастир. 15. Михайлівський Золотоверхий монастир.
16. Церква Успіння Богородиці (Пирогоща). 17. Видубицький монастир.
18. Борисоглібська церква. 19. Дерев'яна церква на вул. Межигірська, 3/7.
20. Могильник на вул. Хорива, 21. 21. Могильник на вул. Спаській.
22. Могильник на вул. Хорива. 23. Могильник на розі вул. Нижній Вал та Почайнинської. 24. Могильник на вул. Межигірській, 43.
25. Могильник на вул. Щекавицькій, 23—25.
26. Могильник на вул. Фрунзе, 17—23. 27. Юрківська церква.
28. Могильник на Вознесенському узвозі. 29. Могильник на розі Вознесенського провулку та Киянівського провулку. 30. Могильник на вул. Кудрявській, 24.
31. Собор Спаса на Берестові. 32. Кирилівська церква.
33. Могильник на горі Дитинка. 34. Кловський монастир.

Івакін В. Г. • Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва

швидке зростання кількості могильників на Подолі — з'являється ще одинадцять кладовищ.

Цей факт вказує на постійне збільшення київського населення в XI—XIII ст. Незважаючи на князівські міжусобні війни, місто продовжує економічно розвиватися, відіграє роль релігійного та культурного осередку Східної Європи. Як наслідок — демографічне зростання Києва у даний період чітко позначається появою нових міських кладовищ.

Необхідно відзначити, що більшість новозведених церков були дерев'яними парафіяльними храмами, тобто споруджувалися та опікалися окремими общинами міста.

Археологічно доведено, що лише чотири кладовища припинили своє функціонування ще в XII ст. Основні причини — обмаль місця та розростання міста, яке поглинуло могильники на колишніх околицях (могильники на горах Юрковиці та Щекавиці, кладовища на вулицях Паторжинського, 14, Набережно-Хрещатицькій, 1а). Проте більшість кладовищ продовжують існувати до середини XIII ст.

Падіння Києва у 1240 р. призвело до спалення та пограбування міста. Більшість мешканців загинула або була уведена полонена. Дерев'яна забудова, у тому числі й церкви згоріли. Після Батиевої навали населення міста сильно скоротилося, більшість храмів та монастирів припинили існування. Головною причиною загибелі більшості храмових споруд Києва було знищення економічної бази міста. Гинули й руйнувалися перш за все парафіяльні церкви, які не мали достатньої економічної допомоги. Не випадково збереглися ті монументальні споруди, які мали міцну економічну підтримку. Софійський собор підтримувала митрополія, церкву Успіння Богородиці Пирогощі — місто. Успенський собор Києво-Печерського монастиря, Кирилівський, Михайлівський Видубицький та Михайлівський Золотоверхий храми належали монастирям, які були заможними феодалами [Івакін, 1996, с. 190]. Тяжкі часи вдалося пережити таким храмовим

комплексам як собор Спаса на Берестові, Трьохсвятительська, Спаська, Введенська, «Юрківська» церкви, храм на вул. Межигірський, 3/7, Звіринецький печерний монастир. На кладовищах вищезгаданих церков продовжують ховати киян.

Могильник на розі вулиць Володимирської та Десятинної містить поховання з пізньосередньовічним інвентарем. Очевидно, церква, до якої він належав, існувала і після 1240 р.

Усього 16 кладовищ давньоруського часу (більше третини) продовжувало функціонувати і в післямонгольський період (Рис. 33). Наявність вищезгаданих некрополів вказує на те, що незважаючи на велетенські втрати та руйнування, пов'язані з монгольським нашествям, Київ продовжив своє існування. Міське життя не переривалося, хоча й стало менш інтенсивним, населення в кілька разів зменшилося, але не змінило своїх звичаїв.

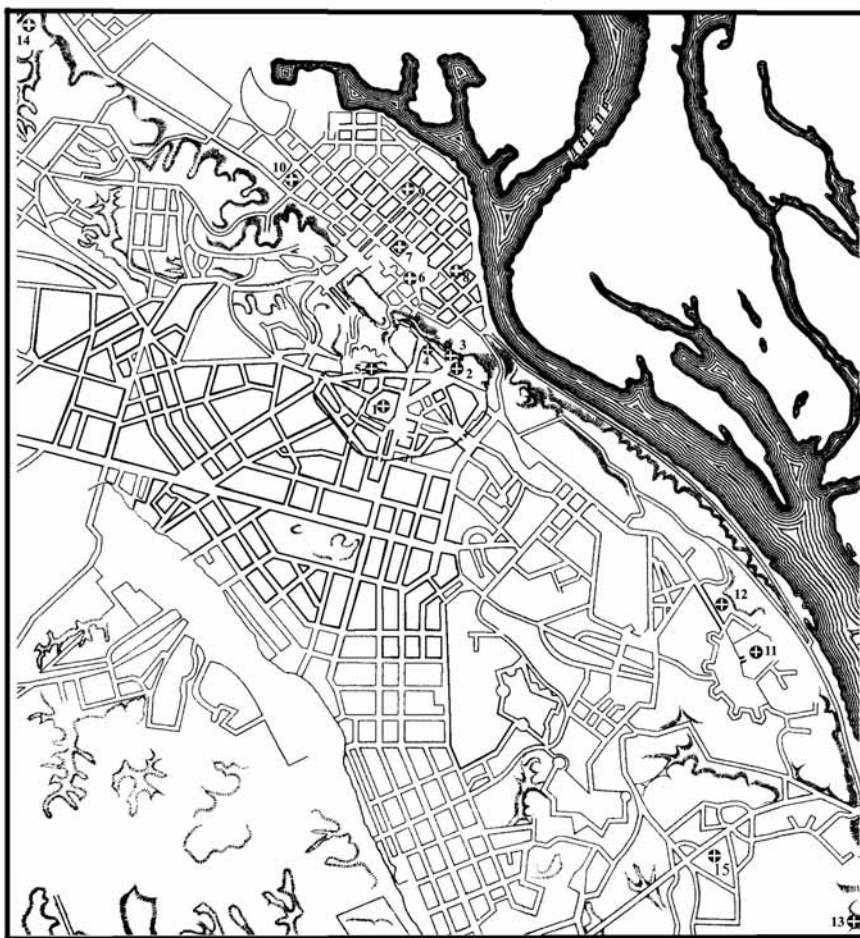

Рис. 33. Давньоруські могиляники, які продовжили функціонувати за доби пізнього середньовіччя.

1. Софія Київська. 2. Михайлівський Золотоверхий монастир.
3. Трьохсвятительська церква. 4. Могиляник на розі вул. Володимирської та Десятинної. 5. Спаська церква. 6. Церква Успіння Богородиці (Пирогоща).
7. Дерев'яна церква на вул. Межигірській 3/7. 8. Борисоглібська церква.
9. Могиляник на розі вул. Нижній Вал та Почайнинська. 10. Юрківська церква.
11. Києво-Печерський монастир. 12. Церква Спаса на Берестові.
13. Видубицький монастир. 14. Кирилівська церква. 15. Звіринецький монастир.

Особливості поховального обряду

Поховальний обряд — важливе історичне джерело, яке дає уявлення про демографію, генетичні взаємозв'язки давніх суспільств, розкриває соціально-економічні та ідеологічні процеси, що в них проходять. Поховальні пам'ятки Києва XI—XIII ст. не є виключенням. Проте, ця категорія старожитностей довгий час не була об'єктом спеціального узагальнюючого дослідження, а розглядалася у широкому археологічному та історичному контекстах. Виходячи з цього, є актуальним вивчення усіх відомих пам'яток, методичне дослідження відомих категорій поховального інвентарю для повнішої реконструкції обряду. Для отримання історичної інформації з цих джерел необхідна максимальна реконструкція поховального обряду давніх киян.

Джерела, необхідні для подібної реконструкції, поділяються на: писемні, етнографічні та археологічні. Перші два види висвітлюють, в основному, ритуальні дії, якими супроводжується прощання суспільства з небіжчиком. Про важливі риси давньоруських поховальних проводів згадують літописи в контексті похоронів київських князів. Під 1015 р. літописець розповідає про смерть Володимира Святославича: «Ночью же межѹ клѣтми проинаваше помостѹ, овертѣвшѹ в коверѹ и, ѹжи съвѣсиша на землю; вѣзложьше и на сани, везѹше поставиша и вѹ святѣй Богородици, юже вѣсѣздаѹ самѹ» (Рис. 34). Се же ѹвѣдѣвшѹ людѹе, бес числа снидошася и плакашася по немѹ, боляре аки заступника ихъ земли, ѹвозни аки заступника и кормителя; и вложиша и в корстѹ морморянѹ,

Рис. 34. Похорон Володимира Святославича
(мініатюра Радзивілівського літописа).

схраниша тѣло его с плачемъ...» [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 128]. Виносити тіло таким чином є давньою східнослов'янською традицією. Етнографічні дані свідчать, що іноді мертвого виносили через вікно. Витоки звичаю у впевненості що мервий не може виходити тим шляхом, яким користуються живі. Смерть не має знати, де знаходиться священний вхід у дім. Необхідно відмітити поховальний звичай вивозити мертвого на санях, незважаючи на те, що відбувалися похорони взимку, чи влітку [Боровський, 1992, 155—156]. Окрім Володимира Великого, на санях відвозили його синів Бориса і Гліба, Ярослава Мудрого, Святополка Ізяславича. Похоронна процесія проходила під плач та голосіння жінок: «людє, бес числа снидошася и плакашася по немь...». Ридання над небіжчиком — ритуал, що має корені в глибокому язичницькому минулому. Іноді жалібниці та близькі дряпали собі обличчя, завдавали собі ран, стригли

волосся [Боровський, 1992, с. 156]. По прибутті до церкви, священник правив відповідну службу. Після чого мертвого ховали на церковному цвинтарі або в інтер'єрі храму — в залежності від соціального статусу покійного.

Аналіз археологічних матеріалів відповідає на питання, пов'язані з розміщенням давньоруських поховальних пам'яток по стосовно культових споруд та вивченням безпосередньо поховального комплексу (дослідження трьох його складових: поховальну споруду, власне похованого та інвентар). Окремо досліджуються пережитки тризни у православній традиції, характер християнських поминальних церемоній.

I. Категорії поховальних пам'яток

Переважну більшість поховань можна умовно об'єднати у 39 некрополів (Рис. 35). На сьогодні ми маємо наступні статистичні дані щодо поховальних пам'яток різних районів середньовічного Києва: Верхнє місто — 15 могильників (593 поховальних комплексу (57%)) (тут і далі відсоткові показники розраховуються від загального числа відомих пам'яток); Поділ — 12 могильників (181 поховальних комплексу (19%)); Копирів кінець — три могильника (59 поховальних комплексів (6%)); Щекавиця — один могильник (111 поховальних комплексів (12%)), Юрковиця — один могильник (16 поховальних комплексів (1,5%)). Ще сім могильників (43 поховальних комплексів (4,5%)) розташовані на околицях міста.

Як ми бачимо більше половини досліджених поховальних пам'яток знайдено на території Верхнього міста (Рис. 36).

На наш погляд, це відображує не стільки особливості демографічної ситуації в різних районах міста (щільність їх заселення), скільки традицію ховати на Київських горах, яка

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва • Івакін В. Г.

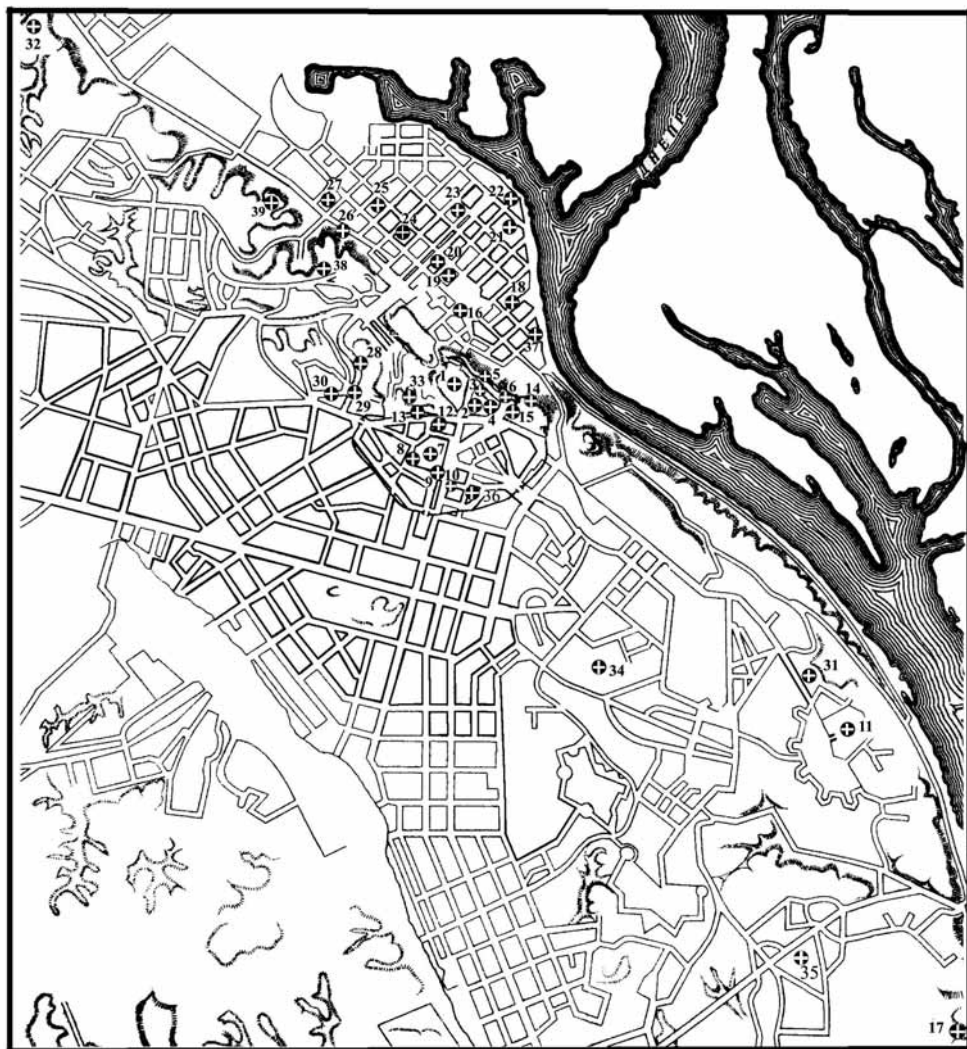

Рис. 35. Загальна карта некрополів давньоруського Києва

(X — перша половина XIII ст.).

1. Десятинна церква. 2. Федорівський монастир. 3. Могильник на розі вул. Володимирської та Десятинної. 4. Андріївський (Янчин) монастир. 5. Воздвиженська церква. 6. Трьохсвятительська церква. 7. Софія Київська. 8. Собор св. Ірини. 9. Собор св. Георгія. 10. Церква на розі вул. Володимирської та Ірининської. 11. Києво-Печерський монастир. 12. Могильник на вул. Велика Житомирська, 11. 13. Спаська церква. 14. Дмитріївський монастир.
15. Михайлівський Золотоверхий монастир. 16. Церква Успіння Богородиці (Пирогоща). 17. Видубицький монастир. 18. Борисоглібська церква.
19. Дерев'яна церква на вул. Межигірській, 3/7. 20. Могильник на вул. Хорива, 21. 21. Могильник на вул. Спаській. 22. Могильник на вул. Хорива
23. Могильник на розі вул. Нижній Вал та Почайнинської. 24. Могильник на вул. Межигірській, 43. 25. Могильник на вул. Шекавицькій, 23—25.
26. Могильник на вул. Фрунзе, 17—23. 27. Юрківська церква. 28. Могильник на Вознесенському узвозі. 29. Могильник на розі Вознесенського провулку та Киянівського провулку. 30. Могильник на вул. Кудрявській, 24. 31. Собор Спаса на Берестові. 32. Кирилівська церква. 33. Могильник на горі Дитинка. 34. Кловський монастир. 35. Звіринецький монастир. 36. Могильник на вул. Паторжинського, 14. 37. Могильник на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а.
38. Могильник на горі Шекавиця. 39. Могильник на горі Юрковиця.

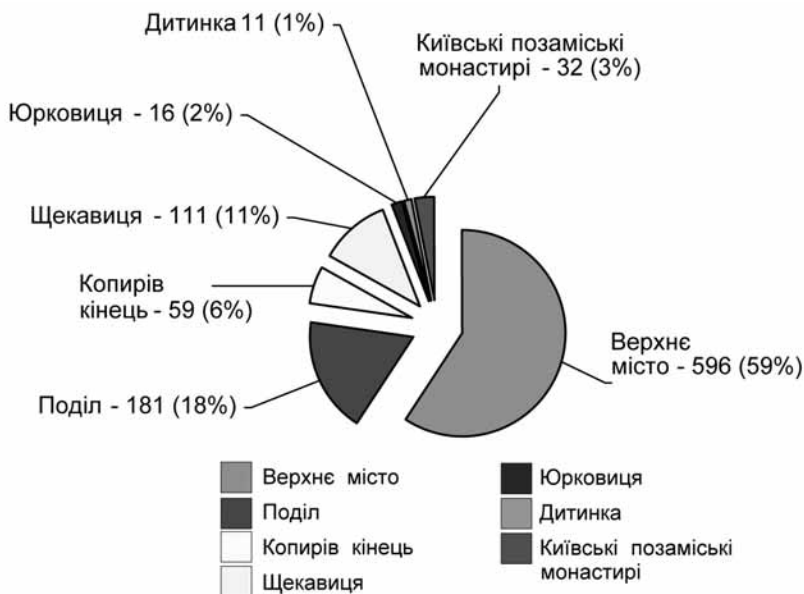

Рис. 36. Топографія київських поховальних пам'яток.

ведеться ще з другої половини IX ст. Необхідно відмітити й очевидну престижність київських монастирів як місця для поховання не тільки для киян але й для мешканців інших давньоруських міст. При цьому необхідно наголосити на тому, що статистика базується на інформації, яку ми маємо на сьогодні. Можливо, подальші археологічні дослідження призведуть до її змін.

На території давньоруського Києва археологічно зафіксовано 1006 ґрунтових поховань, які можна віднести до християнських поховальних старожитностей. Ми здійснили спробу поділити їх на наступні категорії: поховальні пам'ятки церковних могильників, поодинокі поховання (на садибах), захоронення в печерах київських монастирів. В окремі категорії виділені так звані, «скудельниці» та масові поховання жертв монгольської навали.

1. Поховання при храмах. З наведених вище могильників, 27 (66%) належать до київських храмових комплексів (Десятинна церква, Свята Софія, Михайлівський та Дмитрієвські собори, Янчин монастир, Федорівський монастир, Георгіївська та Ірининська церкви, Спаська церква, церква Іоанна Златоуста, храм св. Михайла, Кирилівський монастир, храм на вул. Юрківській, 3, церква Успіння Богородиці Пирогощі, дерев'яні церкви на вул. Межигірській, 3/7 та Набережно-Хрещатицькій, 1а, церква на Вознесенському узвозі, 22, церква на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулку, Успенський собор, Кловський монастир, Видубицький монастир, храм Спаса на Берестові).

В перші століття християнства не існувало чітко визначених місць для поховання померлих. Так, за легендами, святого апостола Петра поховали біля Тріумфальної дороги коло річки Тибр, а святого апостола Павла біля Остійської дороги неподалік від Риму. Звичай ховати поза межами міста був загальноприйнятим не тільки у християн, але й у іудеїв та

язичників. Тільки починаючи з IV ст. н. е. почали здійснювати поховання при храмах та в самих храмах. Костянтин Великий та його діти були поховані в храмі Святих Апостолів. Історик церкви єпископ Кесарійський розповідає про наказ Костянтина влаштувати у храмі Святих Мучеників дванадцять місць для поховання померлих. Проте честь бути похованим при храмі, а тим більш у храмі надавалася не усім, а тільки імператорам, єпископам, представникам кліра тощо. Інші мешканці міста ховалися поза межами міста. В VI ст. н. е. церква дозволила захоронення світських осіб на прихрамових кладовищах. І тільки у IX ст. вводиться практика поховання еліти в інтер'єрі церкви [Душа разлучается с телом, 2004, 46—47]. Після прийняття християнства в Києві з'являється ряд прихрамових кладовищ в межах міста. Таким чином, ми можемо впевнено говорити про утвердження в давньоруській столиці християнської традиції формування некрополів біля міських церков.

Необхідно відзначити, що археологічно краще збереглися могильники тих храмів, які припинили своє функціонування після 1240 р. Давньоруські поховання при церквах діючих в XV—XVIII ст., як правило, руйнувалися більш пізніми захороненнями. Більшість прихрамових поховальних комплексів містилася на церковному кладовищі, але якась частина могла знаходитись безпосередньо в межах храмового простору.

А. Поховання в інтер'єрі храму. Літописні джерела згадують про князівські поховання у Десятинній церкві, Софійському, Георгіївському та Ірининському соборах, Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, соборі Кловського Стефаніча монастиря, церкві Спаса на Берестові, Андріївському та Федорівському монастирях, Кирилівському соборі. Складність у визначенні місця поховання полягає в трактуванні літописного «у»: означало воно

«всередині» (церкви) чи «біля» (церкви). Скоріш за все, в літописах прийменник **у** (**оу**) означав (як і в сучасній українській мові) не тільки біля, але і **в**. У різних літописах та їх списках **в** та **у** часто змінюють одне одного. Тому точно визначити місце поховання можна тільки за умови наявності пояснювальних вказівок. Наприклад: Ян Вишатич в 1106 р. похований «в Печерському монастири в притворѣ» [Русские летописи, 2001, 271].

Археологічно поховання зафіксовані в інтер'єрах Десятинної церкви (4), св. Софії (2), св. Ірини (27), Успенського собору Києво-Печерського монастиря (13), Кловському (2), Михайлівському Золотоверхому (1), Дмитрієвському (1) та Федоровському соборах (5), церкві на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулку (1), дерев'яних церквах на вул. Межигірській, 3/7 (25) та Набережній-Хрещатицькій, 1а (15). Нараховується 96 поховань (9,5%), здійснених у межах храмового простору, з них 28 — в саркофагах. За літописними повідомленнями та судячи за знайденими кам'яними фрагментами саркофагів, таких поховань мало бути набагато більше, і до нас дійшла лише невелика частина. Наприклад, інтер'єром Кирилівської церкви передбачені аркосолії, що означало наявність поховань в саркофагах, які не збереглися до нашого часу. Залишки саркофагів зафіксовані під час досліджень Десятинної церкви, Софійського собору, Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Кловського та Видубицьких храмів, Михайлівського Золотоверхого та Георгіївського соборів а також церкви на розі Ірининської та Володимирської вулиць.

Як правило, поховання здійснювалися в західній частині давньоруського храму (нартексі). Згідно сакральної структури членування храмового простору, за яким східна частина церкви сприймалася як місце перебування Христа і загалом як уособлення світлого духовного начала, а протилежна — західна, як зосередження суто земних та мирських сенсів

буття. Саме тому західний простір сприймався як належне місце для поховання [Івакін, 2003, 100–101]. Так, наприклад, нартекс Успенського собору Києво-Печерського монастиря містив 15 поховань в шиферних саркофагах. Розташовували поховання також у спеціальних приділах (північному та південному) Михайлівський собор Видубицького монастиря, Успенський собор Києво-Печерського монастиря та церква св. Ірини.

Виключенням виявилось розташування дитячих поховань в інтер'єрі дерев'яної божниці на вул. Межигірській, 3/7. Майже всі вони тяжили до східної, вівтарної частини храму, а одне поховання було здійснено з північного боку підвалини центрального вівтаря у інтер'єрі апсиди. На думку автора розкопок В. Зоценка, померлі хрещені немовлята та непрочні підлітки поховані у вівтарі та навколо нього, у даному разі, підкреслювали святу чистоту церкви з вівтарем [Zotsenko, 2006, 3413–3428]. Необхідно зазначити, що інколи поховання розташовувалися паралельно західній стінці храму, тобто орієнтувалися на стінку культової споруди [Івакін, у друці].

В. Поховання на позахрамовому просторі. Захоронення на позахрамовому просторі налічують 907 одиниць (90,5%), з них шість у саркофагах (Рис. 37). Ця статистика базується на твердженні, що кожен з виявлених могильників належав до певного храмового комплексу. І, хоча на сьогодні відомо про існування 17 мурованих та двох дерев'яних храмів, логічно припустити, що у давньоруський період їх було набагато більше.

Писемні джерела згадують про велику кількість церков у Києві (наприклад, німецький хроніст кінця X — початку XI ст. Тітмар Мерзебурзький згадує про наявність у місті понад 400 церков), тоді як знайдено не більше півтора десятка кам'яних споруд. Скоріш за все, переважна більшість

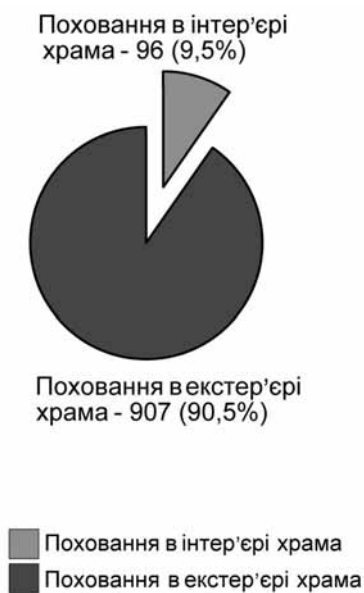

Рис. 37. Розташування поховань по відношенню до культової споруди.

давньокиївських храмів була представлена дерев'яними спорудами, які не дійшли до наших часів. На думку О. Іоаннісяна, такими були парафіальні храми у більшості великих давньоруських міст, монастирські храми, зведені не за князівським замовленням і фактично всі сільські церкви [Іоаннісян, 1996, с. 5—6]. Проте, за майже двісті років досліджень міста, археологічних підтверджень існування дерев'яного храмовбудівництва в Києві зафіксувати не вдавалося. Є низка причин, які пояснюють відсутність подібних знахідок. У першу чергу — це недовговічність будівельного матеріалу — дерево легко горить та швидко руйнується часом. Окрім того — ціла сукупність факторів, пов'язаних із проблемою археологізації об'єктів: невеликі площі вивченої

території, недосконалість методик дослідження (як нам здається, не треба виключати той факт, що залишки дерев'яних храмів при фрагментарній фіксації могли бути інтерпретовані як великі житла, споруди суспільного призначення тощо), особливості проведення рятівних розкопок не давали змоги виявити залишки дерев'яних культових споруд.

Початковий етап розвитку храмобудування на Русі був тісно пов'язаний з культурним впливом Візантії. Остання постачала майстрів-будівельників, які й приносили техніку кладки з плінфи, прийоми та форми кам'яного будівництва. Кількість таких будівельників на Русі не задовільняла попит на будівництво мурованих храмів. Цей нестаток могли задовольнити лише зусиллями місцевих будівельників-теслярів, вміння яких будувати з дерева було традиційним для регіону з найдавніших часів [Іоаннісян, 1996, с. 4–5]. Вірогідно, дерев'яні храми у Києві з'явилися ще до офіційного прийняття християнства. В договорі князя Ігора з греками (944–945 рр.) ми знаходимо згадку про церкву св. Іллі на Подолі. Так як літопис наголошує на тому, що Десятинна церква була першою мурованою, логічно припустити, що церква св. Іллі була дерев'яною. Про масове зведення дерев'яних храмів свідчить повідомлення літопису про те, що після хрещення князь Володимир **«повелѣ рꙋбити церкви и поставляти по мѣстомъ, иде же стояху кумирь»** [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 116]. З XI ст. відомості про дерев'яне церковне будівництво з'являються все частіше. У 1020–1026 рр. князь Ярослав Мудрий над могилою Бориса і Гліба зводить велику п'ятиверху церкву. Ця церква також була дерев'яна, збудував її П. Милонег, вишгородський «горододілець». Згодом Ждан Микола вибудував у Вишгороді ще одну дерев'яну одноверху Борисоглібську церкву [Таранушенко, 1976, с. 6]. Дерев'яні храми з'являються і в інших містах давньоруської держави: найдавніший новгородський храм — Софійський собор, зведений з дуба та

побудований наприкінці X ст. у Ростові Успенський собор, який летописець називає «великою дубовою церквою». На користь цієї думки говорять матеріали, отримані під час розкопок другої половини XX ст. До 1960-х рр. не виявлено жодної дерев'яної давньоруської церкви, проте за останні сорок років відкрито і досліджено дев'ять дерев'яних храмів на території Галицької землі [Томенчук, 1996, с. 8–20]. В Новгородській землі археологічно зафіксовані три дерев'яних храми XII–XIII ст. (Крестец, Бор, Медведь) [Мусин, 2002, с. 116]. Під час досліджень на київському Подолі (2003–2007 рр.) знайдено ще дві дерев'яні культові споруди давньоруського часу (на вулицях Межигірській, 3/7 та Набережно-Хрещатицькій, 1а).

У Києві нараховується 11 могильників (34%), на яких не вдалося виявити залишків храмових споруд. Скоріш за все, поруч знаходилися дерев'яні храми, які не вдалося зафіксувати.

2. Поховання не пов'язані із міськими кладовищами, зафіксовані у Верхньому місті та на Подолі. Таких пам'яток нараховується десять (приблизно 1%), з них сім поховань належать дітям. Вони не є типовими для давньоруського Києва, і розташовані на території міських садиб, під підлогою житла, черенем печі тощо. Треба зазначити, що в цих пам'ятках чітко простежується наявність певного поховального обряду, тобто їх інше, зокрема, кримінальне походження відкидається. Скоріш за все, більшість з них належить небіжчикам, які, з тих, чи інших причин не могли бути похованими на християнському кладовищі (язичники, самогубці, тощо). З числа відкритих пам'яток, лише одне ми можемо інтерпретувати як поховання людини нехристиянського віросповідання (поховання кочівника на вул. Володимирській, 8). Деякі з вищезгаданих поховань, зокрема дитячі, можна інтерпретувати як «закладні».

Традиція залишення «закладних» небіжчиків на Русі мала давні корені. Пов'язана вона із залишками хтонічних культів

поклоніння прашурам та померлим. Після прийняття християнства на Русі ця традиція видозмінюється. Як правило, «закладними» ставали нехрещенні люди, котрих церква забороняла ховати за православним обрядом. Таких небіжчиків іноді ховали за давнім язичницьким обрядом під порогом, пічкою або на подвір'ї, на території садиби [Боровський, 1982, с. 98]. Дитина, яка померла до обряду хрещення, і, таким чином, не входила до лона православної віри, залишалась для родичів представником язичницького світу (Рис. 38). Саме такі люди, згідно із слов'янськими міфологічними уявленнями, після смерті ставали домовими,

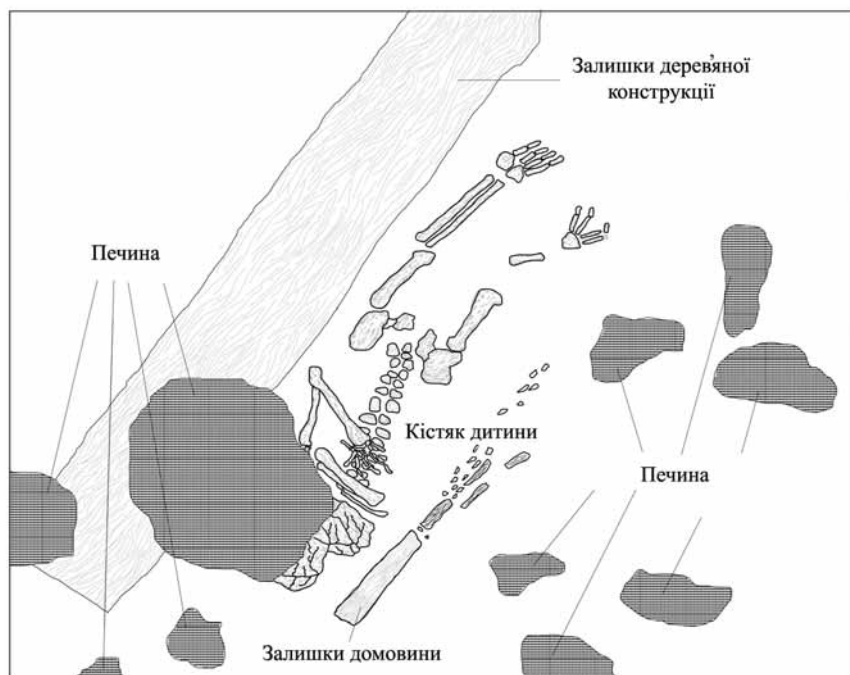

Рис. 38. **Дитяче поховання під пічкою** (вул. Спаська, 26/14).

сусідками, клетніками, овінниками та іншою «домашньою» нечистою силою [Сергеева, Івакін, Шевченко, 2007, с. 247—250]. П'ять таких поховань відкрито на Подолі (вулиці Волоська, 16; Оболонська, 12; Межигірська, 43, Введенська, 35; Спаська, 26/14), два знайдено у Верхньому місті (вулиця Стрітенська, 10, Михайлівський провулок, 22—24).

Цікавою, зважаючи на міфологічні уявлення давніх киян, є могила, виявлена розкопками 1968 р. на схилах Старокиївської гори під долівкою житла XI ст. Контури ями не простежуються. Поховання жіноче, кістяк витягнуто на спині та лежить головою на північ. Судячи із залишків напівзтілого дерева, поховання містилось у труні. В області попереку воно було наскрізь пробито великим залізним цвяхом (довжина понад 8 см, діаметр — до 1 см), кінець якого був загнутий із зовнішнього боку труни. Незвичайна орієнтація поховання, пробиття цвяхом, велика глибина ями, запущеної в заповнення одночасного житла, виділяють це поховання серед інших. Автори розкопок пов'язують цей випадок з ритуалом знищення людини-вурдалака. Як ми вже казали, померлих внаслідок самогубства, утоплення ховали окремо, часто на території садиби. Проколювання кілком здійснювалось задля знешкодження живого мерця, який міг викликати різні напасті: пошесті, неврожаї, природні катаклізми, тощо [Боровський, 1992, с. 149].

3. Третю групу складають чернецькі катакомбні поховання. Разом із християнством на руські землі приходить традиція печерного чернецтва зі своїм характерним поховальним обрядом. На сьогодні ми можемо впевнено стверджувати наявність давньоруських печерних поховань у Києво-Печерському, Звіринецькому монастирях та у Гнилецькому монастирях.

Інформацію про подібні поховання містять письмові джерела, зокрема руські літописи та Патерик Києво-

Печерського монастиря. Вперше про поховання ченців у лаврських печерах літопис згадує під 1073–1074 рр. [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 154, 192], а вже наприкінці XI ст. ближньопечерський лаврський комплекс перетворюється на головне монастирське кладовище [Бобровський, 2007, с. 52–54]. Археологічні дослідження 30–х, 70–х та 90–х рр. XX ст. виявили низку поховальних катакомб, в стінах яких розташовано близько 200 камер-крипт та ніш-локул із чернецькими похованнями XII–XVII ст. Поховальний характер споруд Ближніх печер зумовлюється не лише їх архітектурними особливостями (наявністю парних лежаків з узголів'ями), але й численними написами-графіті. Найдавніші з них належать до середини XII ст.: «въ лето 6658 (1150 р.) ископахомъ место се на положеніе т(ела)...)» та «въ отче человеколюбче не притчи наю ошююю но одесную аминь» (Рис. 39. 1–2) [Высоцкий, 1985, с. 63–67; Бобровский, 2007, с. 53]. Знайдено також велику колекцію матеріалу переважно поховального характеру. Це залишки чернець-

Рис. 39. Поховальні графіті Ближніх печер.

кого вбрання, в якому ховали померлих та особливих аксесуарів—ознак схимництва, велика кількість дерев'яних одрів та гробниць. Ці знахідки датуються у межах XII—XVII ст. [Бобровський, 2007, с. 53].

Звіринецький монастирський комплекс існував упродовж XII—XVII ст. У 1888 р. на території садиб № 18—22 на сучасній вул. Мічуріна виявили ділянку печерної галереї із 48 поховальними катакомбами у стінах. Археологічні знахідки з поховань дозволили В. Антоновичу датувати поховальні комплекси давньоруським часом [Антонович, 1895, с. 40]. Дослідження 1911—1914 та 1990—1993 рр. виявили близько 75 ніш—локул, сім камер—крипт із похованнями та костницями, чотири камери з масовими похованнями. Сьогодні більшість дослідників пов'язують дане печерне кладовище із Звіринецьким монастирем XII—XVI ст. [Бобровський, 2007, с. 62—63].

Частину згаданих знахідок ми можемо впевнено датувати давньоруським часом, але переважна більшість поховальних комплексів археологічно датуються у межах XIV—XVII ст. Цей факт пояснюється неодноразовим використанням катакомб й поширеною традицією перепоховання. Поховальний обряд київських ченців—печерників доволі різноманітний і представлений різними поховальними спорудами.

1. Ніші—локули належать до найпоширенішого типу середньовічних київських катакомб. Витоки обряду поховання в локулах перші християни Римської імперії віднайшли в іудейській традиції, яку було поєднано з місцевою язичницькою поховальною практикою. Ідентичні за будовою, локули мають підпрямокутну в плані конструкцію, довжину — від 1,5 до 2,5 м, ширину — 0,4—0,8 м і висоту — 0,4—0,7 м. Вони призначалися для одиночних поховань. Тіло покійного вкладалося в нішу на спеціальному дощатому одрі. Іноді на поверхні стіни галереї, безпосередньо над вхідним отвором

ніші, фіксуються залишки написів, якими позначено особу похованого у локулі.

2. Другий тип печерних поховальних споруд представлений приміщеннями–криптами. Приміщення мало підпрямокутне планування, орієнтоване за сторонами світу. Переважно крипти призначалися для здійснення групових поховань, причому неодноразових, тобто носили характер запланованих або випадкових підзахоронень. В криптах превалюють трупопокладення, хоча деякі з них використовувалися в якості костниць, а деякі зберегли риси змішаного обряду. Серед розмаїття криптових споруд Т. Бобровським виділено декілька категорій даних приміщень.

А. Двочасткова або однолежанкова крипта. Приміщення крипти поділено на дві майже рівні частини: в одній розташовувалася могильна яма, друга мала вигляд лежанки, оздобленої з західного боку підголовником. У крипті містилося два поховання: в могильній ямі та на лежанці (на жаль, пограбованих на момент розкопок).

В. Тричасткова (безлежанкова) крипта. Визначається конструктивними елементами інтер'єру: нішеподібними поглибленнями в стінах, будовою та рельєфом склепіння. Розраховано на три поховання.

С. Дволежанкова крипта. В приміщенні влаштовувалися дві лежанки розділені простором. Поховання розташовувалися на лежанках та в міжлежанковому просторі [Бобровський, 2002, с. 46–49].

Д. У комплексі Гнілецького печерного монастиря збереглися прямокутні камери з виступами–полицями вздовж стін (для кісток померлих) та пірамідально розташованими нішами в торцевих стінках (для черепів). За всіма ознаками, ці приміщення визначаються як поховальні кісткотеки афонської традиції [Бобровський, 2007, с. 56]. Елементи поховального обряду, простежені розкопками київських

локул відповідають канонам чернецького поховання XII—XIII ст. за Студійським статутом. Але, як вважає Т. Бобровський, спектр похоронних звичаїв був набагато ширшим і виходив за межі Студійського канону (можливо, влаштовувалися костниці за т. зв. «Афонським обрядом» перепоховання кісток) [Бобровський, 2002, с. 46]. Таку думку підтверджує наявність подібних костниць в Гнілецькій обителі, яку доречно розглядати як одну з філій Києво-Печерського монастиря. Багато печерних комплексів й досі лишаються необстеженими, в тому числі і поховальні. Можливо, подальші дослідження відкриють нові складові елементи поховального обряду печерного чернецтва давньоруського Києва.

4. Скудельниці. У 1870 р. виявлено масові поховання на вул. Кирилівській, 55—57 (сучасна вул. Фрунзе). У могилі знайдено скупчення людських кістяків (близько двох тисяч). Серед кісток знайдено два мечі, кинджал, ніж із кістяною ручкою, бронзовий перстень, бронзову сережку та два браслети. Також виявлено фрагменти скляних браслетів, скляні намистини, мармуровий та янтарний хрестики [Антонович, 1895, с. 31].

Інше масове поховання розкопане у 1937 р. на вул. Фрунзе, в садибі № 75. Місцем поховання слугував майданчик розмірами: 5,0х5,5 м, де відбувалося масове спалення померлих. Шар перепалених кісток завтовшки до 1 м свідчить про те, що тут спалено кілька сотень померлих людей. Серед кісток траплялися: кам'яні хрестики, уламки скляних браслетів, намистини, посуд. Цей матеріал дає змогу датувати поховання XI—XIII ст. [Іванцов, 2003, с. 274—275].

Обидва масові захоронення на вул. Фрунзе, скоріш за все, є наслідком великих епідемій. Щоб запобігти поширенню пошесті (можливо чуми), вмерлих вивозили за місто і там ховали у спільних могилах або спалювали. В давньоруські часи такі могили мали назву скудельниць досліджені і в інших

руських містах. Літопис під 1230 р. свідчить: «Того же лѣта высть моръ в Смоленьскѣ: створиша 4 скудельници, въ двѣ полжиша 18000, а в третей 7000, а въ четвертой 9000; се же зло высть по два лѣта» [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 485].

Східні слов'яни намагалися уникнути потрапляння «нечистого покійника» до землі. Така подія могла мати негативні наслідки: неврожаї, пошесті тощо. Доволі складна практика поховання «нечистих небіжчиків», існувала в ранньохристиянський період, нерідко входила у конфлікт з православною церквою, яка вимагала захоронення в могилах для всіх охрещених. У відповідь народ викопував «нечисті трупи» та кидав їх у глухих місцях. Такі випадки зафіксовані в пам'ятниках XIII та XVI ст. північно-східної Русі. Церква пішла на компроміс і були влаштовані особливі споруди відомі під назвами: **скудельниць, буйвищ, гноїщ** [Зеленин, 1991, с. 353]. Зазвичай за містом або на самій його межі викопували велику яму, над якою зводилася легка споруда (сарай). В яму звозили трупи закладних небіжчиків: самогубців, померлих від чуми, людей інших віросповідань. Трупи кидали в яму без домовин та без відспівування, прикривали рогожею, проте землею не засипали. Такі споруди проіснували в Московській державі до кінця XVIII ст. [Зеленин, 1991, с. 354].

5. Остання категорія поховальних пам'яток зафіксована тільки на території Верхнього міста і датується серединою XIII ст. Вона є свідченням трагічних подій захоплення Києва ханом Батием. У грудні 1240 р. після довготривалої облоги монгольські війська прорвали укріплення «града Ярослава» в районі Лядських воріт та увірвалися до міста. Захисники відійшли до «града Володимира» та спробували закріпитися на оборонних валах дитинця. Коли ворог прорвав і цю лінію оборони, частина киян зачинилася в Десятинній церкві. Під

вагою великої кількості людей, а може й під ударами пороків, храм розвалився, поховавши під собою останніх оборонців міста. Жахливі свідчення трагедії вікриваються протягом усієї історії археологічного вивчення давньоруського Києва. Вперше братські могили були знайдені І. Хойновським на Десятинній (Трьохсвятительській) вулиці. В них знаходилися тисячі людських скелетів [Каргер, 1958, с. 505]. Можливо продовженням цієї могили були відкриті Д. Мілеєвим весною 1910 р. скупчення поховань на розі вулиць Володимирської та Десятинної [Каргер, 1949, с. 81]. В. Хвойка у 1907 р. за апсидами Десятинної церкви розкопав рів, в якому лежали поховані різного віку із слідами насильницької смерті [Хвойко, 1913, с. 79]. На подвір'ї Михайлівського Золотоверхого монастиря біля «будинку художника» виявили скелет дитини, яка загинула від пожежи [Каргер, 1949, с. 65–67]. На вул. Великій Житомирській, 4 у житлі першої половини XIII ст. знайдено кістяки двох підлітків, які сховалися у пічці й задихнулися. У сусідньому житлі теж відкрито рештки останніх захисників міста [Каргер, 1949, с. 71]. М. Каргер докладно описав сховище-колодязь під Десятинною церквою, де сховалися люди, які намагалися пробити підземний хід у напрямку схилів Старокиївської гори. Але коли стіни Десятинної церкви завалилися, то засипали й схованку разом з людьми, [Каргер, 1949, с. 90]. Під час археологічних досліджень на вул. Десятинній, 2 С. Кілієвич в згорілому житлі знайшла десять безладно розкиданих кістяків [Килиєвич, 1982, с. 126–135]. Досліджуючи «садибу ювеліра» на вул. Володимирській, 8 в згорілих житлах знадено кілька людських кістяків. На думку І. Мовчана та В. Гончара, садиба загинула під час штурму 1240 р. [Мовчан, 1999, с. 23–45]. Під час археологічних досліджень на території Десятинної церкви 2007 р., знайдено ще одну братську могилу часів взяття Києва монголами.

Ще в 1911 р. художник Д. Зайченко в одній з печер Звіринецького монастиря знайшов велику кількість людських

кістяків, які лежали в різних позах. Вони були сконцентровані в кельях та проході неподалік від вихода з печери. Дослідник київських печер І. Каманін першим висловив думку, що ці люди сховалися в печерах під час нападу ворогів. Проте останні помітили укриття та завалили входи, і люди загинули через нестаток повітря, води та їжі. Розкопки останніх років підтвердили правдивість розказів Д. Зайченка. Число кістяків не перевищувало трьох десятків. Судячи за знайденими речами (хрести-парамани, пояси, взуття), кістяки належали ченцям. Імовірно ченці Звіринецького монастиря під час навали 1240 р. сховалися в печерних галереях, монголи завалили входи, і всі, хто там переховувався загинули.

Четверта та п'ята категорії не стосуються класичної давньоруської поховальної практики, а є наслідком санітарних акцій під час бойових подій та епідемій. В той самий час фіксація «братських могил» необхідна.

II. Орієнтація за сторонами світу

Однією з найважливіших ознак, що характеризують поховальний обряд є орієнтація померлих за сторонами світу. При цьому визначенні фіксується напрямок, за яким небіжчик покладений головою. Зазвичай використовується вісім орієнтувань — чотири основних (північ, схід, південь, захід) та чотири проміжних (південь-схід, південь-захід, північ-схід, південь-захід).

Орієнтація померлих у давніх народів відігравала важливу роль в уявленнях, пов'язаних зі смертю та похованням померлого. Як правило, за язичницьким слов'янським звичаєм, небіжчика ховали головою на захід. Таке положення пов'язане із віруваннями, що сонце народжувалося на Сході й помирало на Заході. Смерть людини уподібнювалося до

смерті сонця. Місце, де сонце зникало на Заході сприйма-лося як країна мертвих [Боровський, 1992, с. 151–152]. Ці погляди збіглися з канонами християнської релігії. Хрис-тиянська традиція передбачала поховання головою на захід — з наступленням Страшного Суда людина мала встати обличчям на Схід, звідки прийшов Ісус.

Проте на давньокиївських могильниках окрім західної орієнтації, зафіксовані й інші напрямки орієнтування небіж-чиків.

На сьогодні, з відомих 1006 поховальних комплексів можна визначити орієнтацію в 782 (78%). Серед них західна: 426 (54%); південно-західна: 240 (30,6%), північно-західна: 64 (8,1%); південна — 15 (2%); південно-східна — 12 (1,5%), північно-східна — десять (1,3%); північна — десять (1,3%); східна: вісім (1%) (Рис. 40). Чим можна пояснити подібну різноманітність, яку фіксують археологічні розкопки? Давні народи визначали сторони горизонту за точками сходу й заходу сонця. Проте ці точки змінюються в залежності від пори року. За астрономічними відхиленнями на південний-захід слід вважати, що поховання відбувалося взимку, на початку весни чи наприкінці осені; на північний захід — літом, наприкінці весни чи на початку осені [Генинг, 1985, с. 136–152]. Враховуючи статистику відхилень, можна із впевне-ністю казати, що періодом підвищеної смертності для киян був зимовий сезон, починаючи від кінця осені до ранньої весни. Саме про цей період згадує літопис в епізоді про продаж 7000 гробів «оть Филипова дне до мясопуста» [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 208]. День пам'яті апостола Філіпа припадає на 14 листопада, м'ясопуст, передостанній тиждень перед великим постом, у 1093 р. припадав на 14–20 лютого [Літопис Руський, 1989, с. 131].

Зафіксовані відхилення, пов'язані із орієнтацією на стіни культових споруд. Під час археологічних досліджень могиль-ника на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а поховання були

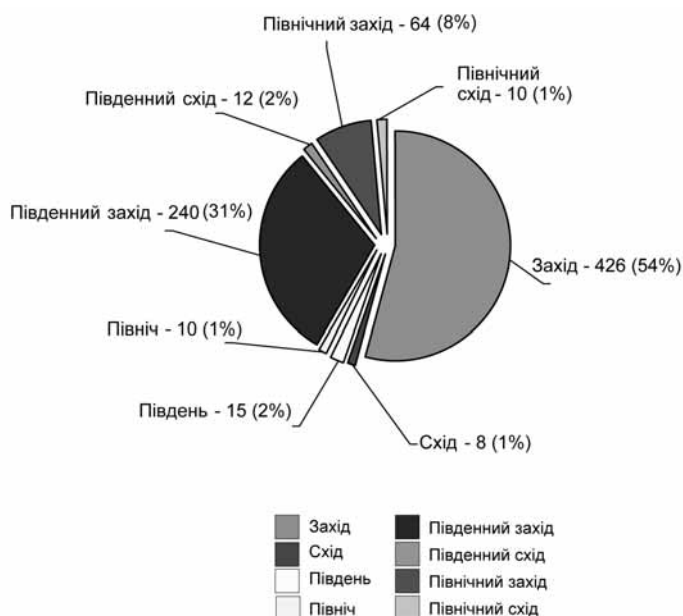

Рис. 40. Орієнтація київських поховань.

розташовані паралельно стінам споруди, замість традиційної християнської орієнтації головою на захід. Схоже розташування поховань зафіксовано під час розкопок давньоруської дерев'яної ротонди у с. Олешків на давньоруському городищі Замчище [Томенчук, 1996, с. 9—11].

III. Розміри та глибина могильних ям

Більшість споруд являє собою звичайні підпрямокутні (іноді із заокругленими кутами) ями завширшки від 0,3 до 1,0 м, завдовжки 2,0—2,4 м. Глибина могильних ям досить

невелика: коливається від 0,5 до 1 м. Зафіксовані випадки, коли глибина складала всього 0,2–0,3 м. Вірогідно, ця величина залежала від розмірів домовини та суб'єктивних факторів (наявність інших поховань, характер ґрунту, пора року, поспіху під час поховання тощо). На жаль, запуск могильних ям не завжди вдається зафіксувати через порушення культурного шару під час забудови міста в новітні часи.

IV. Стан збереження поховань

Залежить від низки факторів та чинників, таких як: характер ґрунтів, їх вологість, наслідки людської діяльності тощо. Вже під час розростання міста за Володимира Святославича та Ярослава Володимировича почалася руйнація курганних могильників Верхнього міста. Очевидно також, що в давньоруських могильниках, які продовжували функціонувати в XIV–XVIII ст., ранні поховання або знищені або збереглися частково. Як правило, пізні поховання руйнували попередні. Більшість київських могильників постраждали від масової забудови міста XIX–XX ст, прокладання каналізаційних, теплових мереж, тощо.

V. Положення кістяка, рук, ніг, черепа

Більш менш чітко положення кістяка та розташування рук вдалося зафіксувати в 206 (28%) похованнях. За виключенням кількох випадків, кістяк перебуває у випростаному положенні на спині. У переважній більшості комплексів зафіксовано характерні для християнського поховального обряду положення рук: зхрещені в районі тазу — 89 поховань

(43%); у 56 (27%) комплексах кисті рук навхрест лежали на грудях. В трьох похованнях кисті рук лежали на плечах; у п'яти верхні кінцівки були простягнуті вздовж тіла. У 26 (12%) похованнях ліва рука лежить на кістках тазу, а права на грудях. Випадки, коли ліва рука знаходиться на грудях, а права на животі трапляються у 17 (8%) комплексах. В 15 похованнях кінцівки збереглися частково. Чим можна пояснити різноманітне положення рук у померлих? Можливо, іноді положення рук змінюється під тиском ґрунту. Проте сповзання кісток рук трапляється надто систематично, щоби пояснити його простою випадковістю. Проаналізувавши мініатюри Лицевого зводу XVI ст., які змальовували обряд похорон, Т. Панова відмітила різноманітність положення рук у похованих. Дослідниця прийшла до висновку, що на XVI ст. ще не існувало єдиного канону зображення рук померлого, відповідно таких правил не існувало і при похованні [Панова, 1987, с. 118—119]. Цілком імовірно, єдиної традиції покладення рук у померлого не було і в давньоруський період.

16 поховальних комплексів містять людські кістки в перевідкладеному стані. Ми схильні інтерпретувати подібні комплекси як наслідок перезахоронення поховань випадково або навмисно зруйнованих ще у давньоруський час.

Окремо необхідно розглянути поховання № 72 з Щекавицького могильника (як аналог, більш пізні поховання у саркофазі № 5 в інтер'єрі Успенського собору Києво-Печерського монастиря). Гомілкові кістки небіжчиків лежали високо між колінними суглобами, кисті рук відрубані і складені на тазі паралельно, череп неприродно звернуто догори. Очевидно, людину було жорстоко страчено. Можливо, ми маємо справу з широко розповсюдженою в середньовічній Європі страту через четвертування.

В трьох випадках кістяки перебували в могильній ямі у скорченому стані (вул. Велика Житомирська, 11 № 17, 60, 63 та Щекавицький могильник, № 50). Подібні захоронення

зустрічалися під час археологічних досліджень в різних регіонах давньоруської території. Окрім положення кістяка, комплекси нічим не відрізняються від основної маси поховань: небіжчики орієнтовані головами на захід, інвентар бідний (якщо взагалі є), похорон здійснено у дерев'яній труні або у могильній ямі.

За даними етнографічних досліджень вірувань та звичаїв слов'ян XIX — початку XX ст., існував давній обряд захоронення в мішках або з підрізанням підколінних жил та п'ят. Такий своєрідний похорон унеможлилював повстання мерця з домовини. Результатом цих дій і було скорчене положення небіжчика. На думку О. Моці, давньоруські скорчені поховання належать представникам нечисельної верстви волхвів [Моця, 1981, с. 101—105].

У трьох похованих в черепах зафіксовані штучні отвори. Скоріш за все, ми маємо справу з хірургічними операціями (трепанациєю). Згідно середньовічних уявлень, сильні головні болі пов'язувалися з діяльністю злого духа, який знаходився в черепі. Задля видужання, демона необхідно було випустити — в черепній коробці робилися отвори. Як свідчить антропологічний аналіз поховання кочовика (вул. Володимирська, 12), подібні операції нерідко закінчувалися смертю для пацієнта. Залишки зрощення відсутні, це свідчить про те, що чоловік прожив після операції незначний час.

VI. Засипка могильної ями (склад)

Морфологія засипного ґрунту залежить від ґрунту, в якому викопана могильна яма. Матеріал із засипки надає цінну інформацію про особливості поховального обряду давніх киян (Табл. 1). Як свідчать давньоруські писемні пам'ятки, важливу складову частину язичницького обряду, являла

Таблиця 1

Предмети з заповнення поховальної ями.
(Мається на увазі кількість поховань із відповідними фрагментами
у заповненні могильних ям)

	Верхнє місто	Поділ	Копирів кінець	Щекавиця	Всього
Керамічний посуд	61	8	7	8	84
Скляний посуд	4				4
Амфори	6	1		1	8
Печина	6				6
Вугілля	12		2	1	15
Зерна	1				1
Береста	1				1
Кістки					23
тварин	22				22
риб'ячі	1				1

тризна, яка здійснювалася після похорону небіжчика. Тризна була урочистим прощанням із небіжчиком, під час якого відбувалися військові вправи та поховальна трапеза (страва). Залишки страви фіксуються у одній з десяти могил Києва. Над кістяком та в засипному ґрунті в семи випадках виявлено кістки тварин, птахів та луску риби — залишки поминального обіду (23 поховальних комплексу).

В заповненні ям 96 поховань знайдено фрагменти битого давньоруського керамічного посуду, скляного посуду та амфор, з яких, вірогідно, пили хмільний мед, пиво чи вино. Можливо, розтрощення посуду по закінченні страви символізувало те, що домашня власність продовжує належати своєму померлому господарю [Боровський, 1992, с. 153]. Подібне припущення частково підтверджується етнографічними матеріалами. Ще в XIX ст. на Придністров'ї, при винесенні померлого з дому, розбивали новий горщик [Потебня, 1865, с. 71].

За фрагментами знайденого в заповненні могильної ями керамічного матеріалу, іноді вдається встановити дату поховання. Проте проблема датування кераміки, найчисель-

нішої групи знахідок, на сьогодні залишається слабо розробленою. Відомо, що у IX ст. гончарне коло витісняє техніку ручного гончарства на більшій частині південноруської території. З точки зору хронологічної класифікації найбільш показовими є вінця горщиків. Для періоду, який розглядається, характерними постають дві основні форми. Манжетоподібний вінчик для Києва датується другою половиною X—XI ст. В XI ст. якість керамічного «тіста» покращується, з внутрішньої сторони на вінці з'являється жолобок; манжет видозмінюється і врешті зникає. На горщиках XII ст. края вінця загнуті в середину та заокруглені, окрім того, вінця стають коротшими та більше вигнутими назовні. В XIII ст. форма вінця не змінюється, проте валіки помітно товстішають.

На кераміці раннього часу хвилястий орнамент нанесений майже на всій поверхні, тоді як посуд XI — почтку XII ст. прикрашався лише у верхній частині — кількома прямими лініями, які наносилися на плечиках [Моця, 1987, с. 12].

Характерно, що у восьми випадках похованого посипали вугіллям чи воно містилося в засипці могильної ями (15 поховальних комплексів). Більшість дослідників схильні вбачати у цьому пережитки язичницького обряду кремації.

В одному похованні (№ 33 могильника на садибі Кривцова) на кістяку зафіксовані льняні зерна. Ця поховальна традиція відома і в XIX ст.: українці та білоруси посипали житло та місце де лежав небіжчик зерном. За поховальною процесією теж розкидали рож та ячмінь, іноді зерно кидають на труну — «для того, щоби в домі ніхто більше не вмирав» [Зеленин, 1991, с. 349]. Скоріш за все, ритуал розсипання зерна мав очищувальне значення [Боровський, 1992, 141].

VII. Види поховальних споруд

Серед поховальних конструкцій, які використовувались під час поховального обряду давніх киян, необхідно виділити наступні види: саркофаги та кам'яні гробниці, дерев'яні домовини та поховання, виконані безпосередньо в могильних ямах.

1. Саркофаги. Після хрещення Русі поширюється новий поховальний обряд, як складова частина християнської культури. Християнське уявлення про смерть змінювало ставлення до поховання та до місця, де воно відбувається. Одним з нових видів християнських захоронень стало поховання у кам'яних саркофагах у храмах. Вихідним пунктом розвитку індивідуальних поховальних споруд християн стали елементи давньосхідних вірувань, які вимагали турбуватися про збереження людських решток. Ці традиції були безперервні у Греції в елліністичний період та в азіатських і африканських провінціях Риму. Питання про посмертне воскресіння людини (у власному тілі) було особливе актуальним в ранньохристиянський період, в перші століття нової ери. З цим пов'язується необхідність огородити рештки членів общини, і, в той самий час, згідно ветхозавітній традиції обов'язково поєднати тіло з землею, з якої було створено першу людину. Ця вимога викликала бажання не тільки зберегти тіло, але й сховати його, зарити у землю в індивідуальній поховальній споруді [Беляев, 1996, с. 39–40]. Для цієї мети ідеально підходили — пізньоантичні саркофаги різних форм, які виготовлялися з різноманітних матеріалів (кам'яні, дерев'яні, металеві, керамічні), прикрашені мозаїкою або живописом. «Саркофаг» в перекладі з давньогрецької означає — **«тілопоглинаючий»**. За свідченням Плутарха, цю назву спочатку носив один із різновидів вапняку. Цей камінь мав особливість знищувати тіло людини, закладене в ньому. За легендою, протягом сорока днів від тіла не залишалося

нічого крім зубів. В кінці цінців християнська практика відмовилася від використання наземних саркофагів — відкриті споруди застосовувалися тільки для неординарних поховань [Беляев, 1996, с. 40]. Ця категорія поховань по праву вважається елітарною. В храмах з'являються гробниці правителів, представників духовенства, ктиторів. Кам'яні саркофаги стають частиною церковного інтер'єру. Саркофаги часто розташовували в спеціальних арочних нішах — аркосоліях. Кам'яні гробниці знайдені в Десятинній церкві, Софійському соборі, Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, соборах Видубицького, Кловського, Федорівського монастирів, храмі Спаса на Берестові. Залишки саркофагів зафіксовані під час досліджень Георгіївського та Михайлівського Золотоверхого соборів.

Візантійський імператор, вже вступаючи на престол, звичайно обирав місце свого майбутнього поховання, навіть вибирав матеріал та форму для саркофага. Давньоруська еліта — князі та вище духовенство запозичують візантійський спосіб поховання в саркофагах та приділяють велику увагу до місця свого останнього притулку. В новозбудованих храмах формуються князівські родові усипальниці.

Саркофаги київського некрополя за технологією конструкції умовно можна поділити на чотири основних види (Рис. 41).

Тип А. Мармуровий саркофаг. Більшість сучасних вчених вважає, що ці гробниці імпортовані з Візантії і датуються кінцем X—XI ст. За свідченням дослідників Десятинної церкви, перший руський мурований храм містив три мармурові гробниці. Проте, на сьогодні збереглося лише дві такі поховальні споруди в соборі Святої Софії Київської. Саркофаги являли собою прямокутні ящики з двосхилою кришкою, витесані з монолітних брил проконеського мармуру, великі за розмірами: 1,22 x 1,65 x 2,37 м. Форма наслідувала зразки

Рис. 41. Типи давньоруських саркофагів.

римської доби. Саркофаги багато декоровані різьбленням. Композиціям декору характерні ранньохристиянські мотиви (хризми, хрести, пальмові гілки і т. д.). Київські саркофаги запозичують розповсюджену в середньовічній Європі композиції, основою якої одно чи декілька кіл. Традиція оформлення саркофагів теж поринає коренями у пізньоантичну епоху. В перші століття нової ери стінки саркофагів почали прикрашати округлим медальйоном з зображенням покійного. Колоподібні фігури були пов'язані з поховальним ритуалом та хтонічними уявленнями пізньої античності [Беляев, 1996, с. 76]. Після перемоги християнства на колах з'явилася християнська символіка. Характерно, що колоподібний орнамент зустрічається не тільки на мармурових пам'ятках, а прикрашає і дерев'яний саркофаг, знайдений на київському Подолі.

Для проведення обряду розливання елею на залишки, які зберегалися в саркофагах, в кришках залишали спеціальні отвори. Внизу поховальних споруд робили інші отвори для відтоку рідини, яка утворювалася при розкладанні тканин. Київські мармурові гробниці добре відомі, тому описувати їх у деталях немає сенсу.

Класикою мармурового саркофага постає гробниця, яку більшість дослідників пов'язує з іменем великого князя Ярослава Мудрого (Див. рис. 10). Виготовлення таких пам'ятників було дорогим та вимагало спеціального навичку. Доступ до сировини, майстрів або готових виробів залежав від стану стосунків з Константинополем. З появою половців на південних кордонах держави перервався прямий зв'язок із Північним Причорномор'ям. Всі ці фактори разом з відсутністю місцевої сировинної бази призвели до того, що мармуровий саркофаг було витіснено більш дешевим та легким в обробці — шиферним.

Тип Б. Шиферний саркофаг. Овруцький рожевий шифер (пірофілітовий сланець), являв собою прекрасний матеріал, красивий і надзвичайно зручний для різьблення. Шиферні саркофаги, на відміну від мармурових, складалися з окремих плит. Декотрі місцеві саркофаги формою конструкції та символікою орнаментального декору копіювали перший тип: вони мали двосхилу кришку та були прикрашені ранньохристиянськими символами. Переважна більшість цих поховальних споруд безперечно була витворами давньоруських майстрів. З вищезгаданих об'єктів окремо стоять дві гробниці з Десятинної церкви (Див. рис. 2). Вони вирізняються великими розмірами (0,97 x 1,12 x 2,37 м та 0,96 x 1,12 x 1,98 м) та характерним візантійським декором. Ці саркофаги ніби являють собою шиферні наслідування мармурових зразків. Але найбільш широко розповсюдилась досить проста й зручна для виробництва й використання

форма у вигляді прямокутного або трапецієподібного (Спаса на Берестові) ящика з шести шиферних плит. Саркофаги кріпилися за допомогою системи пазів або металевих прутів, щілини заливалися свинцем. Іноді у днищі шиферних гробниць робили спеціальні отвори для відтоку рідини (Рис. 42). Повністю зникає різьблений орнамент, саркофаги набули менших габаритів (приблизно 0,7х0,8х2,0 м), кришки у формі плити (а не двосхилого даху). Всього у Києві знайдено 24 поховальні споруди цього типу (Десятинна церква — 5, садиба Кривцова — 1; Ірининська церква — 1, Успенський собор — 16, Видубичі — 1, Спас на Берестові — 2, Дитинка — 1).

Тип В. Плінфований саркофаг. За конструкцією споруди близькі до плитових могил середньовічного Криму. Стінки викладали з плінфи. Переважно, кришкою та днищем слугували цільні плити з овруцького шиферу. Поховальні споруди повністю закопувались у землю. Дно та внутрішні стінки тиньковані та пофарбовані в червоний колір за технікою фрески. Відомі однокамерні, дво- та чотирикамерні споруди (Кловський собор). Вірогідно, вони слугували своєрідними склепами і до них могли вставлятися дерев'яні труни. Плінфові саркофаги були найбільш простішими у виконанні, й, зрозуміло, дешевшими. Плінфові пам'ятки знайдено: під час дослідження Десятинної церкви — 3; садиба Кривцова — 1; Ірининського собору — 9, Видубицького — 1, на території Спаського (на Берестові) — 1, Кловського — 4, Федорівського — 3. Залишки від плінфової споруди виявлені І. Хойновським на садибі інженера Кривцова. Саркофаги датуються XII—XIII ст.

Г. Дерев'яний саркофаг. В окрему групу слід виділити дерев'яні саркофаги. Археологічно ці споруди важко фіксується, оскільки дерево у Верхньому Києві погано зберігається. Проте, безперечно, дерев'яні саркофаги широко застосовувалися, на що вказують численні приклади XVII—

*Рис. 42. Шиферний саркофаг з отвором для стоку рідини
(Успенський собор Києво-Печерського монастиря).*

XVIII ст. Унікальний саркофаг, знайдений М. Сагайдаком на Подолі, формою нагадує дерев'яну труну, але за рахунок більшої висоти боковини наближається до кам'яного саркофага [Сагайдак, 1991, с. 99]. Розміри: 0,5х0,7х2,05 м.

Конструкція зібрана з товстих дубових плах, без пазів і врізок, за допомогою дерев'яних тиблів. Кришка ретельно виготовлена з м'якої деревини (верби), край виконано у формі вінчика. Кришка мала округлу форму. Зовнішня поверхня стінок декорувалася різьбленим візерунком. Схожий орнамент прикрашає торцеві дошки пам'ятки (Рис. 43). Основний мотив орнаментациї — кола із вписаними хрестами (діаметр — 0,36 м) — свідчить про відчутний вплив кам'яної пластики з декору Десятинної церкви та св. Софії [Сагайдак, 1991, с. 100]. Іншу гробницю виявив М. Каргер у Десятинній церкві. Дерев'яний саркофаг було збито цвяхами, закривалася гробниця двосхилою кришкою. Враховуючи широке використання дерева в архітектурі та господарстві, можна припустити масовість подібних споруд у давньоруському Києві та й інших міст Давньої Русі. Через малу чисельність подібних знахідок ми не можемо робити будь-які

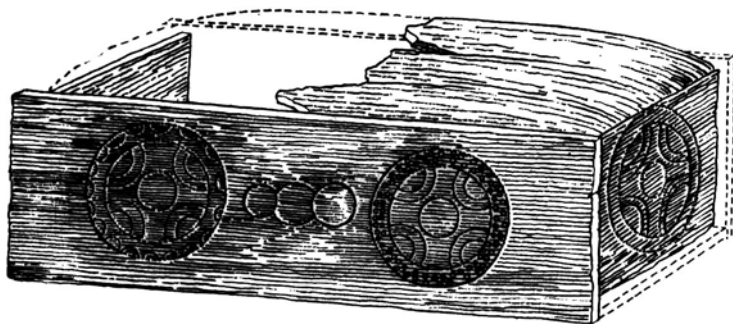

Рис. 43. Дерев'яний саркофаг (за М. Сагайдаком).

стверджувальні висновки щодо традиції поховання в дерев'яних саркофагах в давньоруський час, але логічно, що вона була досить розвинута. Можливо, нові відкриття дозволять вирішити цю проблему.

Необхідно відзначити традицію вторинного використання давньоруських саркофагів для XIV—XVII ст. 27% київських гробниць точно мали повторні поховання в цей період (Успенський собор — 13, Видубицький монастир — 1). Ймовірно цим же пояснюється й скупчення кісток в саркофагах Софійського собору.

Історична доля Києва залишила нам відомості про понад 60 поховальних споруд, які можна визначити як храмові саркофаги. За літописними повідомленнями та знайденими фрагментами, їх мало бути набагато більше, і до нас дійшла лише їх невелика частина. Наприклад, інтер'єром Кирилівської церкви передбачені аркосолії, що означає наявність поховань в саркофагах, які не збереглись до нашого часу. В нартексі Михайлівського Золотоверхого собору виявлені спеціальні стовбчики з плінфи під саркофаги. Можливо, майбутні археологічні дослідження доповнять нашу інформацію новими знахідками та фактами з вивчення некрополя давньоруського Києва.

2. Поховання в дерев'яних домовинах. Більшість ґрунтових поховань здійснювалися в дерев'яних гробовищах (505 поховальних комплексів). Сама українська назва — **«домовина»** нашої думки, що в цих поховальних спорудах заключена ідея дому для померлого — останнього притулку тіла в очікуванні Страшного Суду. В XI—XIII ст. технологія вироблення домовини ускладнилася, з'явилися окремі типи конструкцій.

У Верхньому місті зафіксовано 233 поховання в домовинах, у 17 випадках від домовини залишались тільки цвяхи.

На Копиревому кінці виявлено 21 поховання в домовинах, від трьох домовин лише цвяхи; на Щекавиці зафіксовано 93

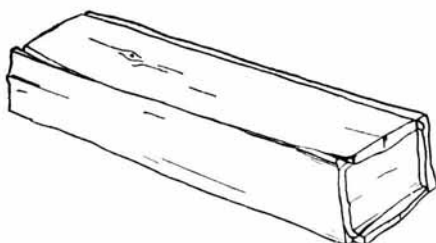
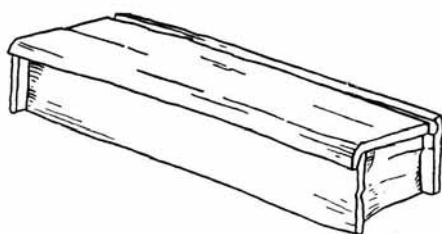
поховання в домовинах, ще від чотирьох залишилися цвяхи; на Юрковиці три поховання, від восьми збереглися тільки цвяхи.

Багато дерев'яних конструкцій знайдено на Подолі — 139 поховальних комплексів, від двох домовин лише цвяхи. Цей факт можна пояснити характерною для цього київського району вологістю ґрунтів і кращою збереженістю дерева.

Таким чином, у 332 комплексах (46%) зафіксовано домовини або рештки від їх конструкцій. В результаті досліджень могильників № 2 та 3 на Подолі отримано важливу інформацію про конструкції гробовищ, які використовувалися під час поховання небіжчиків у першій половині XI—XII ст. М. Сагайдак виділив наступні типи дерев'яних гробовищ:

Тип А. Прямокутний ящик, складений із колотих дошок без використання цвяхів, який розширюється до голови небіжчика. Бокові дошки ставилися на торці у спеціально вибрані заглиблення нижньої і бокових дошок і щільно притискалися одна до одної. Боковини утримувалися за рахунок того, що торцевими дошками притискалися до земляних стінок могильної ями. Кришкою домовини слугували одна або дві нетовстих дошки. Скоріш за все, домовини цього типу збиралися під час поховання небіжчика безпосередньо в могилі. Спочатку в яму опускалась дошка днища домовини, на якій міг лежати покійник, далі боковини, які кріпилися торцевими дошками і нарешті ставилася кришка. При виготовленні такої домовини, як правило, використовувалось одне дерево: колода з дуба чи сосни, з якої відколювали дошки. Соснові дошки були товщими, 3–5 см, дубові на 1–2 см тонші (Рис. 44).

Тип Б. На відміну від типу А для закріплення торцевих стінок у нижній дошці вибирався поперечний паз. У деяких екземплярах верх торцевих дошок заокруглювалися (Рис. 45).

Рис. 44. **Домовина типу А** (за М. Сагайдаком).Рис. 45. **Домовина типу Б** (за М. Сагайдаком).

Тип В. Гробовище виготовлося трапецієподібної форми. Паз для встановлення торцевих дошок вибирали не тільки в нижній дошці, а й в бічних. У кількох випадках боковини додатково закріплені залізними цвяхами або дерев'яними тиблями. Знизу, біля голови і ніг, встановлювались дерев'яні підставки із бруска або кругляка, в яких вибирався паз на ширину домовини (Рис. 46). Труни цього типу могли збиратися і транспортуватися задовго до самого поховання [Сагайдак, 1991, с. 97—99].

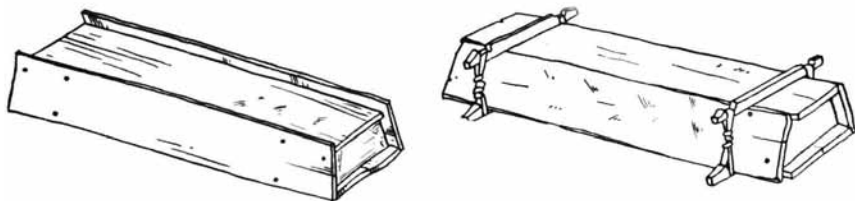

Рис. 46. Домовина типу В (за М. Сагайдаком).

Аналізуючі знахідки дерев'яних гробовищ, знайдених на території Києва за останні роки, необхідно до вищезгаданих додати ще два типи:

Тип Г. Домовина мала вигляд дерев'яного прямокутного ящика збитого цвяхами (Рис. 47). В деяких випадках конструкція розширюється до голови небіжчика. Споруд типу Г ми нарахували 83 (25%). Кількість знайдених цвяхів в похованнях варіюється від двох до 12 (могильник на Щекавиці, № 32).

Тип Д. Домовина мала вигляд дерев'яного ящика (нош) із руків'ями у вигляді виносу за межі торців труни ручками (Рис. 48). Поховання на ношах зустрічалося ще у похованнях початку Х ст. у Верхньому Києві (вул. Велика Житомирська, 2) [Боровський, 1988, с. 68—93]. Загальне розповсюдження подібні домовини отримали вже за християнських часів. Конструкція кріпилася за допомогою залізних цвяхів. Ручки зазвичай сягали 10—15 см. Таким чином, труна мала вигляд нош, які є атрибутом поховального канону східно-християнської (візантійської) церкви [Мусин, 2002, с. 75]. Цей тип зафіксовано лише на Подолі у 24 поховальних комплексах (7%).

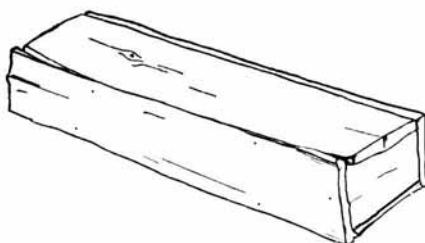

Рис. 47. Домовина типу Г.

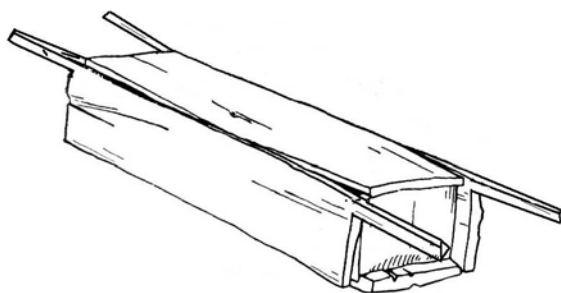

Рис. 48. Домовина типу Д.

Вищезгадані типи звертають на себе увагу відносною складністю конструкції. Не виключено, що виготовленням гробів займалися професійні майстри. Літопис згадує про гробарів під час опису пошесті в Києві: «**В се же времена мнози человеци умираху различными недугы, якоже глаголаху продающе корсты: «яко же продахомъ корсты отъ Филипова дне до мясопуста 7 тысячъ»** [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 208]. Археологами простежено, що при виготовленні домовин використовували дерево однієї породи. Як правило, ними були сосна, ялина, рідше дуб та інші дерева [Моця, 1990, с. 59].

3. Поховання в могильній ямі (без домовини). Якщо гробовище збереглося фрагментарно, його фіксація визначається за наступними ознаками: залишки деревинного тліну та знахідки цвяхів, що скріплювали домовину. Серед поховальних пам'яток столиці в 394 комплексах (54%) цих ознак не зафіксовано. Можливо ці поховання належали найнижчим соціальним шарам, які не здатні були поховати родичів в домовинах. Так, наприклад, на могильнику на вул. Межигірській, 43 зафіксовані поховання, здійснені в могильних ямах перекритих дерев'яними дошками. Дошки виконували також роль днища могильної ями. Але більшість ховали в саванах безпосередньо в могильній ямі або накривали тканиною. Досліджуючи групу поховань на Кирилівських горах, В. Хвойка помітив, що деякі кістяки були оточені залізними кілками, вбитими в землю один біля одного. Дослідник вважав, що цими кілками прибивалася рогожа чи інше покривало, яке накривало небіжчика [Хвойка, 1913, с. 54]. Цю думку підтверджує знахідки в трьох поховальних комплексах залізних костилів (до 21 см завдовжки). Під час земляних робіт 2001 р. на вул. Великій Житомирській, 2 знайдено кістяк, загорнутий в тканину [Мовчан, 2002, с. 45—55]. Проте в більшості випадків, коли цвяхи розташовані в лінію, це означає наявність гробовища, яке не збереглося. Іноді над кістяками прослідковується пляма більш темного ґрунту, яке контурами співпадає із розмірами домовини [Моця, 1987, с. 18].

Іноді небіжчиків ховали вкриваючи берестою. Опосередкованим підтвердженням цьому є знахідки березової кори в похованнях, в які, очевидно, обертали небіжчиків [Моця, 1990, с. 59]. В одному з поховань, розкопаному на садибі Трубецького, верхня частина кістяка, що лежав в дерев'яній труні, була покрита берестою. М. Каргер відзначав, що ця особливість характерна для новгородських поховальних комплексів [Каргер, 1958, с. 158]. Можливо, традиція

загортання в березову кору є привнесеною з поховальних обрядів фінно-угрів та балтів. На думку О. Моці, береста широко застосовувалася на територіях, де росла береза. Тому не варто пов'язувати її наявність в похованнях із впливом північних районів Східної Європи. Береста цінувалася як консервуючий матеріал, широкими стрічками було зручно накривати померлих, використовувати кору її як підстилку. Можливо і білий колір березової кори відігравав певну роль у поховальному обряді у різних народів [Моця, 1987, с. 20].

Дерево, з якого виготовлялися гробовища, швидко руйнується в київських ґрунтах і відповідно не завжди фіксувалося під час розкопок археологами. Частина гробовищ, виготовлених без цвяхів, повністю зітліли. Тому, можливо, якийсь відсоток з цих поховань мав таки домовини, не простежені під час розкопок. Цим можна пояснити досить низкий відсоток поховань у домовинах на кладовищах Верхнього міста та Копиревого кінця, в той час, як на подільських могильниках дерев'яні поховальні споруди збереглися майже в усіх комплексах.

VIII. Категорії поховального інвентаря

За християнськими канонами людина має піти з цього світу такою, як і прийшла до нього, тобто позбавленою будь-яких предметів. У той самий час на київських могильниках християнського періоду інвентар зафіксовано в 120 поховальних комплексах (12%). Дві третини його виявлено на некрополях Верхнього міста.

Інвентар, характерний для канонічних християнських старожитностей зафіксований у 60 похованнях (Табл. 2). Кам'яні подушки виявлені у 44 поховальних комплексах (під головою небіжчика у 27, під ногами у 15). З них 22 з кладовища Янчина монастиря (вул. Велика Житомирська, 2),

Таблиця 2

Артефакти монастирської поховальної традиції

	Верхнє місто	Копирів кінець	Щекавиця	Дитинка	Всього
Чернецькі подушки					44
плінфа	32	1	1		
камінь	3				
плитка	5				
жорно		1			
цегла	1				
Чаші для елею					13
Скляні	10		1		
бронзові	2				
Кацяя	1				1
Хрестики	1	1		1	3

два з могильника на вул. Паторжинського, 14, один з Федоровського монастиря, два з могильника на вул. Кудрявській, 24, і один на Щекавиці. В 34 похованнях (80%) роль подушок виконує плінфа (Рис. 49). У деяких випадках трапляється: шиферна плита — 3, теракотова плитка з поливою (з підлоги) — 2, жорно — 1, камінь, обтесаний під плінфу — 3, опалений шмат глини у формі плінфи — 1.

В «Хронографії» Михаїл Пселл змальовуючи життя візантійського імператора Михаїла IV, відмічає його поважне ставлення до ченців-аскетів. Імператор запрошує їх до свого палацу, убирає їх в царський одяг, залишає спати на імператорському ложі. Сам же вдягнувши чернецьке рубище, укладається спати на низькому ложі, підклавши під голову камінь [Пселл, 1978, с. 45]. Використання візантійськими ченцями камня замість подушки підкреслювало їх набожність та аскетизм. Цьому прикладу, очевидно, наслідували і київські ченці.

Символи особистого християнського благочестя (хрести, іконки) зустрічаються в київських захороненнях дуже рідко. В двох похованнях (Верхній город, Дитинка) знайдено рожеві

Рис. 49. Поховання з кам'яною подушкою (вул. Велика Житомирська, 2).

шиферні хрестики, ще в одному бронзовий (вул. Велика Житомирська, 2) (Рис. 50, 1). Поховання давньоруського часу містять незначну кількість предметів християнського культу. Дослідники по-різному пояснюють цей факт. При дослідженнях в Георгіївському соборі в Новгороді при похованнях знайдені шкіряні плетені хрести [Каргер, 1946, с. 206—208]. На території Західної України до XX ст. існувала

Рис. 50. Бронзовий хрестик та гудзик з поховання на вул. Великий Житомирській, 2.

традиція класти в могилу восковий хрестик [Мельник, 1901, с. 517]. Таким чином, можна зробити припущення, що в деяких похованнях хрести, зроблені не з каменя або металу, могли не зберегтися. Не виключено, що хрести передавалися у спадок [Моця, 1987, с. 72].

Проте, скоріш за все, традиція похорону з подібними символами віри виникла пізніше, у післямонгольський період. Т. Панова, базуючись на даних міських могильників Русі (XI—XVI ст.), вважає, що регулярні поховання з хрестами починають з'являтися не раніше XVI ст. Нечисельні знахідки хрестів знаходяться переважно в похованнях вищого духовництва [Панова, 1995, с. 73].

Зафіксовані знахідки столового посуду, покладеного поруч з небіжчиком. Розвали та фрагменти скляних кубків виявлені у десяти похованнях (одна ціла форма), знайдено також один бронзовий позолочений кубок. Так як у деяких випадках розвали скляних кубків знаходять в похованнях із кам'яними подушками, вірогідно це чаші для елею в чернецьких похованнях. В одному з поховань на кладовищі Андріївського (Янчина) монастиря містилася церковна мідна чаша (кацяя) (Рис. 51).

Переважна більшість поховань, які містили християнський інвентар, знайдені на території Верхнього Києва (90%). В той самий час на Подолі таких комплексів не зафіксовано. Це може свідчити про відсутність монастирів на Подолі у давньоруський період. Не згадують про подільські обителі й писемні джерела.

Решта знахідок в київських похованнях свідчить про наслідування язичницьких традицій.

В 64 київських похованнях зафіксовано елементи костюма (Табл. 3). Найчастішою знахідкою в київських похованнях є металеві гудзики від одягу похованого (42) (Рис. 50, 2). Можна виділити чотири різновиди артефактів: кулькоподібні гудзики виконані з міді чи бронзи, іноді позолочені (35); металевий гудзик у формі дзвіночка (чотири); грибоподібний

гудзик (два), мідний тонкостінний гудзик. В деяких похованнях зафіксовано рештки парчових пов'язок, витканих золотими (дванадцять) або срібними нитками (одна). Такі стрічки прослідковувалися на очіплі, коло шиї та на грудях. Подібні елементи одягу зафіксовано під час археологічних досліджень поховань літописного Білгорода [Моця, 1990, с. 62]. В літописах згадується союзник Ярослава варязький конунг Якун «*лѹда вѣ у него золотомь истъкана*» [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 144].

Цікавою нам видається технологія виготовлення подібних ниток. Навколо тонесенької шовкової нитки спиралеподібно накручувалися золоті чи срібні дротинки (Набережно-

Рис. 51. **Кацея** (вул. Велика Житомирська, 2).

Таблиця 3

Елементи одягу та прикраси

	Верхнє місто	Поділ	Копирів кінець	Щекавиця	Юрковиця	Дитинка	КПМ	Всього
Скроневі кільця	5		1					6
Сережки	7			2	2			11
Браслети								16
скляні	14							
бронзові	2							
Перстень	3					1		
Намисти-ни	5							5
Фібули	3	1		1				5
Нашивні бляшки	6							6
Залишки тканини	8						1	9
Нитки	6	1	1	1			4	13
Черевики	2							2
Гудзики	27	1	4	7	3			42
Пряжка від ремня			1					1
Наконечник від ремня	2		1					3

Хрещатицька, 1а, поховання № 9) (Рис. 52). Залишки тканини зустрічаються у дев'яти похованнях. В шести випадках траплялися нашивні металеві бляшки. Зафіксовані знахідки кільцеподібних фібул у п'яти поховальних комплексах, мідна пряжка від пояса з рослинним орнаментом, два наконечники від ремня.

Зустрічаються також прикраси. Скроневі кільця виявлені в шести поховальних комплексах (два залізних, чотири срібних). Сережки знайдені в одинадцяти похованнях. Трапляються знахідки браслетів: в шістнадцяти похованнях знайдено фрагменти від п'ятнадцяти скляних браслетів та одну цілу форму. В двох похованнях знайдені бронзові браслети. Серед інвентаря, знайденого в київських поховальних комп-

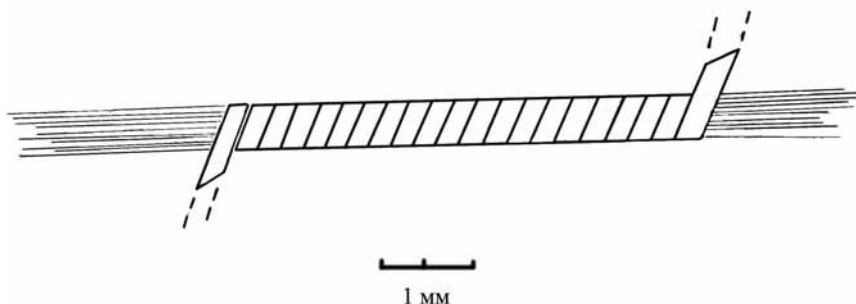

Рис. 52. **Техніка виробництва золоченої нитки**
(Поховання №9 з могильника на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а).

лексах необхідно відмітити намистини [5], перстні [4]. В чотирьох похованнях містилися металеві підвіски. Серед них необхідно відмітити залізну підвіску у вигляді трапеції та монету-підвіску (наслідування денарію Оттона і Адельгейди).

В християнських поховальних комплексах Києва виявлено ряд сакральних предметів, які свідчать про міцні позиції язичницького світосприйняття (Табл. 4). В трьох похованнях виявлено астрагали. Астрагали часто зустрічаються в дружинних похованнях Києва, Чернігова тощо [Каргер, 1958, с. 203–204].

Тричі траплялися амулети зроблені з ікла ведмедя (вул. Велика Житомирська, 2, № 25, 41). В трьох похованнях знайдено ікла дикого кабана, в одному ікло барса та пазур хижої тварини. Під час розкопок могильника на вул. Великій Житомирській, 2, знайдено амулет з ікла кабана (№ 71). Кабанячі ікла досить часто зустрічаються у давньоруських поховальних пам'ятках, зокрема древлянських. Знайдений на дні русла Десни ствол дуба з кабанячими іклами свідчить про тісний зв'язок між культом священних дерев та культом звірів у східнослов'янській міфології. Знахідка у Вщижі кабанячого ікла із прокресленим написом «Г(оспод)и помози рабѹ своєму»

Таблиця 4

Зброя та предмети язичницьких вірувань

	Верхнє місто	Копирів кінець	Щекавиця	Юрковиця	Всього
Мечі	2				2
Кинджали	1				1
Ножі	6		1	2	9
Наконечники стріл	2	1			3
Амулети					12
підвіски	2		1	1	
ікла вепра	3				
ведмедя	3				
барса	1				
пазур хижака	1				
Астрагали	3				3

«Оолѣ» вказує на розповсюдженість подібних амулетів і в християнському середовищі [Каргер, 1958, с. 160].

Кістяні амулети виконували у слов'ян, як і у інших народів роль оберегів від навроки. Їх носили біля пояса представники дружинних культур різних народів, які мешкали в Європі у I тис. н. е. Звичай, що з'явився ще в сарматські часи в Північному Причорномор'ї мав на меті залякування злих духів не тільки вигнутим іклом, але й спеціальним сакральним орнаментом чи зображенням. Вищезгадана традиція була популярна та проіснувала у різних народів до розвинутого середньовіччя [Моця, 1987, с. 74].

В похованні на горі Юрковиці знайдено амулет у вигляді крем'яної трапецієподібної пластинки, можливо, імітація молота Тора (Див. рис. 21). Згідно з язичницькою міфологією скандинавів молот бога Тора був наділений могутньою магичною силою. Молот надавав Тору владу над живими та мертвими. З сак відомо, що молот носили в якості амулета або прикріплювали на одяг. Згодом у літературі розгорнулася дискусія на тему: чи були молоточки Тора реакцією на

християнізацію. Більшість дослідників вважала, що молот Тора — це безпосередня відповідь на християнський хрест. Проти цієї версії виступав К. Штрюм. Він прив'язували зображення молота до більш давньої язичницької традиції в Швеції [Strom, 1984, с. 127—133]. З приводу цієї дискусії виказав свою думку Є. Вамерс [1993]. Його теза: молот необхідно інтерпретувати як прообраз (*praefiguratio*) хреста. Але більшість дослідників пов'язують появу амулетів «молоточок Тора» з боротьбою язичництва та християнства. С. Ліндквіст запропонував наступні фази процесу появи амулетів:

1. В язичницький період не було звичая носити релігійні символи на повсякденному одязі.

2. На територіях, де з'явилися перші християнські місіонери, були знайдені перші амулети із символом християнської віри — хрестом.

3. Пізніше почали носити амулети з молоточками Тора.

4. Наявність молоточків Тора широко розповсюджена в регіонах де носили хрест [Lindqvist, 1917—1924, 1—174].

Таким чином амулет «молоток Тора» носили вікінги-язичники, які не приймали християнську віру і відкрито наголошували на цьому.

Дуже рідко трапляється зброя (Табл. 4). В двох багатих похованнях знайдено мечі у піхвах, оздоблених пишним орнаментом, в ще одному виявлено кинджал. Залізні ножи з прямою спинкою зафіксовані в дев'яти поховальних комплексах (в одному похованні збереглися піхви). Окрім основного, господарського призначення, ніж відігравав і магічну функцію — знищення злих духів [Моця, 1978, с. 26].

В чотирьох похованнях знайдено металеві фрагменти від дерев'яних цеберець — артефакт притаманний дружинним поховальним комплексам Києва, Чернігова, Щестовиці [Каргер, 1958, 213—214]. Залишки цеберець виявлено у ранньохристиянських могильниках Великої Моравії [Максимов, Орлов, 1982, с. 69]. Металеві кільця від гаманців

зафіксовано у шести комплексах, також знайдені прясельця (3), гребінці (4), підвісний замок (1), наперсток (1), важок (1), брусок (1), кістяну трубку (1) (Табл. 5) (Див. рис. 21).

В дев'яти похованнях знаходили сколи кременя. Більшість вчених інтерпретує їх як обереги. Цю думку підтверджують чисельні факти поклоніння стрілам «Грома» або «Перуна» населенням Східної Європи ще на початку XX ст. [Недошивина, 1976, с. 49–52].

В одному похованні поруч із кременем знаходилося залізне кресало. Очевидно, вищезгадані предмети були всередині шкіряного кисету, який не зберігся.

Цікаву знахідку вдалося зафіксувати на розкопках могильника на вул. Межигірській, 3/7. В дитячому похованні, на рівні кісток грудної клітки, знайдена суха рослина родини пасльонових — гілка з чотирма квітками. Складно сказати, яку традицію представляє ця знахідка.

Необхідно відзначити, що переважна більшість поховань із інвентарем розташовані на кладовищах Верхнього міста — всього 186 предметів. Для порівняння — на решті давньоруських могильників Києва знайдено 118 одиниць інвентаря. На нашу думку, цей факт вказує не стільки на стійкість язичницького світосприйняття у похованих на території Верхнього міста, скільки на їх вищий соціальний статус. Цю точку зору підтверджують і археологічні знахідки аристократичних поховань (XI–XIII ст.), що супроводжуються зброєю та коштовними прикрасами в різних давньоруських містах. У 1891 р. на садибі Трубецьких виявлено поховання у саркофазі з мечом в коштовних піхвах [Хойновський, 1893, с. 30]. П. Іловайський згадує про наявність давніх гробниць зі зброєю під підлогою Спаського собору у Чернігові [Каргер, 1940, с. 19]. Розкопками М. Каргера на території Юр'ївського монастиря (Новгородська земля) відкриті поховання двох посадників початку XIII ст. зі зброєю [Каргер, 1940, с. 19].

Таблиця 5

Побутові предмети

Побутові предмети	Верхнє місто	Поділ	Копирів кінець	Щекавиця	Юрковиця	Дитинка	Всього
Фрагменти цеберця	3				1		4
Точильний брусок	1						1
Кисет	1						1
Кремій	7	1	1				9
Кресало	1						1
Пряслице	3						3
Гребінець	2				1	1	4
Кільце від гаманця	1	1	1	2	1		6
Наперсток					1		
Важок						1	

І. Самойловського дослідив на вулиці Стрілецькій (садиба № 14) поховання XII ст. з багатим інвентарем — срібною гривнею, дорогоцінними медальйонами, наручами тощо) [Самойловський, 1938, с. 5—6].

У 1939 році М. Каргер відкрив під підлогою Десятинної церкви дерев'яний саркофаг з похованням XI ст. В саркофазі містися кістяк чоловіка з прикрашеним мечем в дерев'яних піхвах, орнаментовані срібні бляшки, металеві залишки від пояса, астрагал тощо.

Традиція покладення зброї у могилу до аристократа-християнина характерна і для інших європейських країн. У перехідний період від язичництва до християнства поховальні обряди Швеції довгий час не виключали наявності інвентарю (кладовища Готланду) [Ресдаль, 1986, с. 166—167]. У Фінляндії християнство перемагає у другій половині XI ст., одночасно в тогочасних похованнях залишається досить багатий інвентар [Ерґа-Еско, 1986, с. 172].

Можна припустити, що зброя та коштовний інвентар

містилися в багатьох аристократичних похованнях, але не дійшли до нашого часу через пограбування у давнину. Починаючи з XI ст. археологами фіксуються випадки пограбування давніх поховань. Київ неодноразово пограбований під час князівських міжусобиць XII — початку XIII ст., був вщент спустошений монгольською навалою 1240 р. Ситуація навряд чи покращилася за Литовсько-Польської доби. До цього треба додати ще й вторинне використання давньоруських саркофагів у пізньосередньовічний період [Івакін, 2007, с. 441]. Тому шанси на збереження дорогих речей у похованнях давньоруської еліти були невеликими. Проте, судячи із нечисельних знахідок на території давньоруських земель та загальноєвропейських аналогів, практика покладення багатого інвентарю (передусім зброї) була загальнорозповсюдженою і після остаточної перемоги християнства. О. Мусін вважає — багатий інвентар підкреслював належність покійного до шляхетного стану [Мусін, 2002, с. 42]. А. Кирпичников робить висновок про перетворення язичницького супроводжувального інвентарю в розвинуту феодальну символіку [Кирпичников, 1966, с. 49—51]. Таким чином багатий інвентар в похованнях нової знаті свідчив про їх високий соціальний статус.

ВИСНОВКИ

Аналіз поховальних пам'яток Києва Х—ХІІІ ст. підтверджує думку про важливе значення даних поховального обряду для вивчення соціально-економічних, культурних та етнічних питань і дозволяє зробити наступні висновки. Складні процеси, пов'язані із проникненням християнства до Середньодніпровського регіону розпочинаються ще у середині ІХ ст. Частина киян охрещується, решта досить толерантно ставиться до неофітів. Цей факт фіксують візантійські, арабські та західноєвропейські джерела. Для задовільнення духовних потреб неофітів запрошують священнослужителів, будуються церкви. Згадані процеси відображаються на поховальному обряді місцевого населення: інгумація поступово змінює кремацію. Наприкінці 980-х років Русь прийняла християнство як загальноруську державну релігію. Офіційне прийняття нової релігії поставило давньоруську державу на один щабель із розвинутими країнами того часу. Це сприяло покращенню дипломатичних стосунків з державами Європи, Закавказзя та ближнього Сходу. В культурному відношенні грецька церква мала в своєму розпорядженні величезний фонд богословської та історичної літератури, високорозвинуту архітектуру та живопис. Загальний аналіз археологічно зафіксованих поховальних пам'яток стародавнього Києва розкриває процеси, які відбувалися як у фінальній стадії християнізації, так і в перші століття після офіційного прийняття християнства на Русі. Нова релігія призвела до зміни поховального обряду, принесла нові поховальні традиції. Загального поширення набуває безінвентарне (або з нечисельним речовим супроводженням) трупопокладення на церковних кладовищах. Абсолютно новим, досі незнайомим східному слов'янству,

стає поховальний обряд ченців київських печерних монастирів. Відгалуженням чернецьких звичаїв прийнято вважати покладення під голову (іноді під ноги) померлому каміння чи плінфи. Це мало імітувати суворе аскетичне ложе-могилу ченця-затвірника. Проте поховання в локулах, криптах та влаштування костниць-кімітрій, залишилися традицією суто монастирською, основну масу киян ховали за класичним інгумаційним обрядом.

Положення тіла в могилі у більшості випадків співпадає із канонічними зразками православного середньовіччя: витягнуте на спині тілопокладення, руки схрещені на грудях або на животі (хоча первісне положення кістяка часто змінюється від тиску ґрунтів та під впливом антропогенних чинників).

За канонами християнської поховальної традиції покійного клали головою на захід. Ці ґрунтові поховання робилися на незначній глибині від тогочасної земної поверхні. Аналіз відхилень від вісі захід-схід свідчить про те, що найтяжчим сезоном року для давніх киян був період від кінця листопада до початку квітня. Це час найвищої смертності за літописними повідомленнями і саме на цю пору припадає більшість київських поховань (враховуються поховання, де за точками сонця можна вирахувати пору року).

Із розповсюдженням християнства, найпоширенішою практикою стає поховання на міських прихрамових кладовищах. Невелику частину киян ховали безпосередньо всередині церкви (в нартексі) або в каплицях. Можна із впевненістю казати про елітарний характер поховань в інтер'єрі давньоруських церков. Про це свідчать чисельні знахідки поховань у саркофагах в київських церквах. Так ховали ктиторів храму, осіб, які робили великі пожертвування церкві. Як правило, поховані в інтер'єрі церкви були представниками правлячої верхівки: князі, бояри, вище духівництво.

Випадки, коли при відкритті міського кладовища археологам не вдавалося зафіксувати культової споруди, можна пояснити тим фактом, що храм був зведений з дерева і не зберігся через швидку руйнацію цього матеріала у київських ґрунтах або був знищений під час забудови міста XIX—XX ст.

Велика кількість некрополів, виявлена в київських районах та на околицях міста свідчить про високу щільність населення в давньоруській столиці. Жодне інше місто Київської Русі не налічує такої величезної кількості знайдених поховальних пам'яток (1006 комплексів). Розміри деяких могильників (більше ста поховань) підтверджують думку про значну кількість населення Києва. Згідно з підрахунками П. Толочка на території 380 га мешкало близько 50 тисяч населення [Толочко, 1983, с. 192]. За останніми підрахунками на території давньоруського міста в різний час функціонувало 42 могильника. Враховуючи той факт, що археологічно досліджено менш ніж 10% території Києва, це число не є остаточним.

Виділено три основні категорії християнських поховальних споруд, які, вірогідно, відповідають основним соціальним прошаркам. Поховання в кам'яних саркофагах при церквах могла дозволити собі лише аристократична верхівка суспільства — члени князівських та боярських родин, біле духовництво. Найбільш розповсюдженою поховальною спорудою були дерев'яні домовини, в яких ховали основну масу киян. В простих могильних ямах могли ховати представників нижчих соціальних прошарків, можливо, приїжджих кочовиків. Також подібні захоронення можна пояснити нестатком часу на класичний похорон.

Характер поховальних споруд та місце поховання відбиває соціальний статус похованих давньоруського

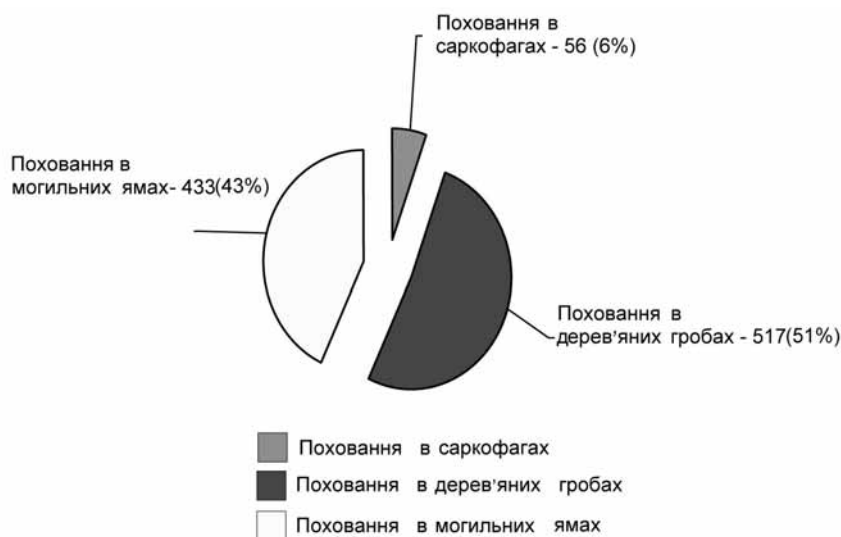

Рис. 53. Основні категорії київських поховальних споруд.

Києва (Рис. 53). Ця риса є найбільш пізньою у розвитку поховальної обрядовості східних слов'ян. Ознаки з'явилися тільки тоді, коли соціальна диференціація суспільства знайшла своє відображення в ідеологічних поглядах того часу [Моця, 1987, с. 128].

Вивчення давньокиївських поховальних пам'яток надає інформацію, яка поточнює топографічні особливості різних районів міста та гірських масивів, які тягнуться від Володимирської гірки до Кирилівських висот. Основна маса кладовищ, в тому числі монастирських, зосереджується на території Верхнього міста. На нашу думку, цей факт свідчить про міцну традицію, яка ведеться з дружинних часів: на київських горах розташовуються сакральні центри та могильники, в той час як основна маса населення проживає внизу, на Подолі.

Археологічні матеріали поховальних пам'яток підтверджують писемні джерела, за якими прослідковується проникнення до Києва населення інших літописних племен, мешканців західноєвропейських країн (передусім скандинавів), кочовиків, тощо.

В той же час народна свідомість не могла швидко змінитися, залишаючи багато язичницьких рис. В першу чергу це стосується поховального інвентарю.

Про міцні корені язичницького світосприйняття свідчать знахідки поховального інвентарю в давньокиївських похованнях, який проте зустрічається значно менше, ніж в язичницький період. Зброя зустрічається в похованнях київської знаті за часів розвинутого християнства, коли церква повністю перемогла язичницькі інституції. Нечисельність знахідок поховань з багатим інвентарем пояснюється пограбуванням останніх та вторинним використанням поховальних споруд. Археологічні розкопки Верхнього Києва фіксують кілька випадків поховання коня у бойовому спорядженні на території міського цвинтаря. Вірогідно це є ще одним підтвердженням міці язичницького світосприйняття серед давньоруської аристократії. Очевидно, що проводи на «той світ» супроводжувалися суто язичницькими діями: поховальною трапезою та можливо тризною. Про це свідчать знахідки кісток тварин у заповненні київських поховань. Окрім залишків поховальної трапези в засипці могильної ями, в поховальних комплексах Києва XI–XIII ст. фіксуються сліди посипання вугіллям, тобто пережитки кремації. Це свідчить про те, що більшість киян, прийнявши християнство ще досить поверхово, продовжувала по можливості слідувати традиціям пращурів. Ще давньоруський літописець відзначав, що *«не словомъ нарицяющеся хрестъяни, а поганьскы вѣрюще»* [Лаврентьевская летопись, 2001, с. 165–166]. Перші ревнителі християнської віри на Русі звинувачували своїх співвітчизників у «двовір'ї». Концепція «двовір'я» з

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва • Івакін В. Г.

давніх полемічних джерел прийшла в історичну науку та міцно там затвердилась. Зараз це — складний і досить умовний термін, тому що більшість дослідників схиляється до того, що язичництва на той час вже не було (принаймі у Києві). Проте у християнстві залишалися певні ритуальні дії, стародавні звички та забобони, що потроху змішувалися та поєднувалися з новою релігією. Виконуючи той чи інший обряд, киянин не завжди розумів їх нехристиянський характер. Про це неодноразово згадує літопис та церковна література, це підтверджує аналіз елементів поховального обряду київських могильників XI—XIII ст.

Список скорочень

АО	— Археологические открытия
ВИВ	— Военно-исторический вестник
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института материальной культуры Академии наук СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
Тр. АС	— Труды археологических съездов
ЧВИОНЛ	— Чтения в историческом обществе Нестора Летописца
ЧОИИДР	— Чтения Общества истории и древностей Российских.

Література

Архівні матеріали

1. Балицький П. Щоденник та польовий інвентар розкопів. Київська археологічна експедиція 1934 р. на території колишнього Михайлівського монастиря. НА ІА НАНУ. — Ф. е. ІІМК/к 71.

2. Боровський Я. Є. Звіт про археологічні дослідження Київської тематичної експедиції в 1985 р.

3. Боровский Я. Е., Калюк А. П., Сыромятников А. К., Архипова Е. И. Археологические исследования в Верхнем Киеве в 1988 г. НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1988/17;

4. Боровський Я. Є., Архипова Є. І., Калюк А. П., Сыромятников О. К. Звіт про розкопки по вул. Житомирській, 2 в 1988 р. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1988/17.

5. Боровский Я. Е., Калюк А. П., Архипова Е. И., Отчет об археологических исследованиях в Верхнем Киеве. НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1989/28.

6. Боровський Я. Є., Мовчан І. І., Писаренко Ю. Г. Звіт про археологічні розкопки Старокиївської експедиції ІА АН УРСР на Копиревому кінці (Киянівський провулок, №№ 4–8) в 1990 р. НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1990/32.

7. Боровський Я. Є.; Климовський С. І.; Архипова Є. І., Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції у м. Києві в 1998 р. на вул. Володимирівській. НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1998/5.

8. Занкин А. Б., Полин С. В., Калюк А. П. Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорская, 43 в 1989 г. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1989/81.

9. Івакін Г. Ю., Степаненко Л. Я. Отчет о раскопках по ул. Щекавицкой, № 25 — 28 в 1981—82 гг. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1981 — 82/34д.

10. Івакін Г. Ю.; Козубовський Г. А.; Козюба В. К.; Чміль Л. В. Звіт про археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощі в 1996р. — НА ІА НАНУ — Ф. е. 1996/1.

11. Івакін Г. Ю.; Козубовський Г. А.; Козюба В. К.; Поляков С. Є. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві у 1996 — 1997 рр. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1997/103.

12. Каргер М. К. Собор Михайловского Выдубецкого монастыря в свете археологических исследований в 1945 г. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1945/11.

13. Кілієвич С. Р. Звіт про археологічну розвідку в Києві 1961 року. НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1961/61.

14. Кириєвич С. Р. Отчет о раскопках 1973 г. Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции по ул. Десятинной, 2. НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1973/226.

15. Кириєвич С. Р., Круц О. В. Отчет о раскопках Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции за 1982 г. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1982/34а.

16. Мовчан І. І., Харламов В. А. Отчет об археологических исследованиях Кловского монастыря в г. Киеве в 1974 г. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1974/286.

17. Мовчан І. І., Писаренко Ю. Г., Пеняк П. С. Отчет про раскопки Києво-окольного отряда Киевской постоянно-действующей экспедиции в 1989 году (ул. Кудрявская, 24). — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1989/28а.

18. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Климовський С. І., Архіпова Є. І. Звіт Старокиївської експедиції Інституту археології Національної академії наук України про розкопки на горі Щекавиці у м. Києві в 1995р. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1995/6.

19. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Архіпова Є. І., Гончар В. М.; Климовський С. І., Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту історії НАН України у 1996 р. в Києві на вул. Стрітенській та на вул. Володимирській 3. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1996/66.

20. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г., Архіпова Є. І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 р. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1999/23.

21. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г., Архіпова Є. І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській 8 в м. Києві у 1999 р. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1999/23.

22. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Климовський С. І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 2000/81.

23. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Ієвлев М. М. Звіт про археологічні дослідження на вул. Великий Житомирській, 2 м. Києва у 2001 р. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 2001/11.

24. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Ієвлев М. М., Сиром'ятников О. К. Звіт про проведення археологічних досліджень на вул. Десятинній, 1/3 в 2000—2001 рр. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 2001/60;

25. Мовчан І. І., Гончар В. М., Ієвлев М. М., Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження на вул. Велика Житомирська, 2 — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 2002/84.

26. Мовчан І. І., Климовський С. І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2003 р. у м. Києві на вул. Великий Житомирській, 20 та Рильському провулку, 6. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 2003/127.

27. Мовчан І. І., Климовський С. І., Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2003 р. у м. Києві на вул. Ірининській, 5–7 та Михайлівському провулку, 22–24. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 2003/128.

28. Мовчанівський Т. Археологічні розкопки в Софійському історично-культурному заповіднику за 1936 р. НА ІА НАНУ. — Ф. е. ІІМК\к, № 56.

29. Самойловський І. М. Археологічна карта Києва. 1949–1954 рр. НА ІА НАНУ. — Ф. 12 № 361.

30. Самойловський, І. М. Археологічні дослідження на території Києва з 1917 по 1937 р. НА ІА НАНУ. — Ф. 12. № 110.

31. Сагайдак М. А., Зоценко В. Н. Отчет о раскопках в Киеве по ул. Хоревая, 40 в 1984 году. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1984/18а.

32. Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Отчет об археологических исследованиях Киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16). — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1990/34.

33. Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции об археологических исследованиях по адресу ул. Оболонская, 12 в 1993 г. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1993/155.

34. Сагайдак М. А., Зоценко В. Н., Сергеева М. С., Тимошук В. Н., Занкин Б. А., Михайлов П. С., Башкатов Ю. Ю. Отчет Подольской постояннодействующей археологической экспедиции ІА НАН Украины об исследованиях 1997 г. на Киевском Подоле. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1997/129.

35. Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві на вул. Юрківська, 3. 2003 р. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 2003/126.

36. Сагайдак М. А., Башкатов Ю. Ю. Исследования Подольской экспедиции ІА НАНУ на углу улиц Верхний Вал

и Почайнинская в 2003–2004 годах. — НА ІА НАНУ. (В польовому комітеті).

37. Сагайдак М. А., Чорновіл Д. К., Тараненко С. П., Івакін В. Г. Звіт Подільської археологічної постійнодіючої експедиції про дослідження ділянки за адресою вул. Хорива, 21 у 2004 році. — НА ІА НАНУ. (В польовому комітеті).

38. Сагайдак М. А., Башкатов Ю. Ю. Отчет об исследованиях Подольской экспедицией по улице Введенская, 35. 2005. — НА ІА НАНУ. (В польовому комітеті).

39. Сагайдак М. А., Занкін А. Б., Івакін В. Г., Певтиць Д. М. Звіт про археологічні дослідження Подільської постійнодіючої експедиції влітку — восени 2006 р. за адресою вул. Сковороди, 14. 2006. — НА ІА НАНУ. (В польовому комітеті).

40. Самойловский, І. М. Археологічні дослідження на території Києва з 1917 по 1967 р. — НА ІА НАНУ. — Ф. 12. № 110, 269.

41. Тоцька І. Ф. Археологічний нагляд за будівельними роботами на території Софійського монастиря 1984 р. Національний заповідник «Софія Київська». Відділ фондів. Уніфікований паспорт № Аадсм 602.

42. Харламов В. А. Отчет об археологических исследованиях памятника архитектуры XII в. церкви на Вознесенском спуске, проведенных архитектурно-археологической экспедицией в 1989–1990 г. — НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1989 — 1990/33а.

Публікації

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895. — 139 с.

2. Архипова Е. Резной камень в архитектуре древнего Киева. — К., 2005. — 286 с.

- 3. Асеев Ю. С.** Архітектура Древнего Киева. — К., «Будівельник». — 1982. — 160 с.
- 4. Бобровський Т. А.** Поховальні споруди давньокиївських печерників за даними письмових джерел та археологічних досліджень // Могилянські читання 2001 р.: Літературна і видавнича діяльність Києво-Печерської лаври XI—XX ст. — К., 2002. — С. 43—50.
- 5. Бобровський Т.** Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. АртЕк. — К., 2007. — 176 с.
- 6. Боплан Гійом Левасер.** Опис України. — К., 1990. — 256 с.
- 7. Боровский Я. Е.** Мифологический мир древних киевлян. — Киев, 1982. — 104 с.
- 8. Боровський Я. Є.** Світогляд давніх киян. — К., «Наукова думка», 1992. — 174 с.
- 9. Боровский Я. Е., Сагайдак М. А.** Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева (1978—1983 гг.). К., «Наукова думка», 1985. — С. 38—60.
- 10. Боровський Я. Є., Архіпова Є. І.** Дослідження «міста Ярослава». // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К. — 1993. — С. 206—216.
- 11. Брайчевський М. Ю.** 1988. Утвердження християнства на Русі. — К., «Наукова думка». — 264 с.
- 12. Вельмин С. П.** Археологические изыскания в Императорской археологической комиссии в 1908—1909 годах на территории Древнего Киева // Военно-исторический вестник. — Вып. 7—8. М., 1909. — С. 121—153.
- 13. Высоцкий С. А.** Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К., «Наукова думка», 1966. — 240 с.
- 14. Висоцький С. О.** Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // Слов'яно-Руські старожитності. — К., 1969. — С. 145—156.
- 15. Высоцкий С. А.** Киевские граффити XI—XVII вв. — К., «Наукова думка», 1985. — 208 с.

16. Генинг В. В., Генинг В. Ф. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — К., «Наукова думка», 1985. — С. 136—152.

17. Гири П. Использование археологических источников в истории религии и культуры // Одиссей. Человек в истории. М., 1999. — С. 194 — 198.

18. Голубева Л. А. Киевский некрополь. МИА СССР № 11. — М. 1949. — С. 103 — 118.

19. Голубинский Е. История русской церкви. Т. I. Период первый: Киевский или домонгольский. М., 1901. 968 с.

20. Гончар В. М. Середньовічний некрополь церкви Спаса на Берестові у Києві // Церковная археология Южной Руси. — Симферополь, 2002. — С. 223—227.

21. Душа разлучается с телом. «Развитие духовности, культуры и науки». — М., 2004. — 320 с.

22. Закревский П. Описание Киева. — Т. 1—2. М., 1868.

23. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., «Наука», 1991. — 511 с.

24. Івакін В. Г. Саркофаги давньоруського Києва (XI—XIII ст.) // Український історичний збірник. Випуск 10. — К., 2007. — С. 443—446.

25. Івакін В. Г. Дерев'яна культова споруда та могильник давньоруського часу на Київському Подолі. У друці.

26. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.

27. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Поховання в саркофагах Успенського собору Києво-Печерської лаври // Праці центру пам'яткознавства. Вип. № 5 — К., 2003. — С. 85 — 103.

28. Іванцов І. О. Стародавній Київ. — К., «Фенікс», 2003. — 368 с.

29. Иоаннисян О. Деревянные храмы домонгольской Руси // Успенская церковь в Кондопоге. — Кондопога — С.-Пб., 1996. — С. 4—47.

30. История Киева. Т. 1. — К., 1984. — 408 с.

- 31.** Каргер М. К. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви // КСИИМК. — Вып. IV. — М., 1940. — С. 12—20.
- 32.** Каргер М. К. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны // КСИИМК. — Вып. VII. — М., 1940. — С. 76—80.
- 33.** Каргер М. К. Раскопки и реставрационные работы в Георгиевском соборе Юрьева монастыря в Новгороде // СА. — Т. 8 — М.—Л., 1946. — С. 175—224.
- 34.** Каргер М. К. Киев и монгольское завоевание // СА. — М.—Л., 1949. Т. 11. С. 56—102.
- 35.** Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1. — М—Л, 1958. — 579 с.
- 36.** Килиевич С. Р. Дитинец Киева IX — первой половины XIII веков. — К., «Наукова думка», 1982. — С. 176.
- 37.** Килиевич С. Р., Харламов В. А. Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Древние славяне и Киевская Русь. — К., «Наукова думка», 1989. — С. 180—188.
- 38.** Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие // САИ. — Вып. 1. — 1966. — С. 5—109.
- 39.** Козловська В. Розкопки р. 1930 у Києві на горі Дитинці // Хроніка археології та мистецтва. Ч. 3. — К., 1931. — С. 49—51.
- 40.** Куза А. В. Печати Евстафия. — СА. — № 3, 1977. — С. 121—129.
- 41.** Культура Византии второй половины VII—XII в. — М., 1989. — 680 с.
- 42.** Лаврентьевская летопись. — Рязань, «Александрия». 2001. — С. 586.
- 43.** Лашкарьов П. А. Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. — ТДКА. — Т. 2, № 5. — 1879. — С. 96—121.
- 44.** Лебединцев П. Г. О св. Софии Киевской. Труды III АС — 1872 г. Т. I, — К., 1874. — С. 40—95.
- 45.** Лебединцев П. Г. Описание Киево-Софійського кафедрального собора. — К., 1882.

46. *Літопис Руський*. Переклад Л. Махновця. — К., «Дніпро», 1989. — 591 с.

47. *Логвин Г.* Київ. — М., «Искусство» 1982. — 335 с.

48. *Макаренко М.* Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Вип. 1. — К., 1930. — С. 27—96.

49. *Максимов Є. В., Орлов Р. С.* Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві // Археологія. № 41. — К., 1982. — С. 63—72.

50. *Малышевский И. И.* О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогощи», упоминаемых в летописях и в «Слове о полку Игореве». ЧВИАОНЛ, кн. V. — К., 1891.

51. *Мельник Е. Н.* Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Тр. XI АС. Т. 1. — 1901. — С. 479—576.

52. *Мовчан І. І.* Археологічні дослідження на Видубичах. // Стародавній Київ. К., 1975, с. 102—103.

53. *Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Климовський С. І., Гончар В. М.* Щекавицький могильник у Києві // Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 104—105.

54. *Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Климовський С. І.* Дослідження старокиївської експедиції на вулиці Велика Житомирська в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 103—104.

55. *Моця А. П.* Скорченные захоронения древнерусских некрополей // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 101—105.

56. *Моця А. П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К., «Наукова думка», 1987. — 168 с.

57. *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., «Наукова думка», 1990. — 156 с.

58. *Мусин А. Е.* Христианизация Новгородской земли в IX—XIV вв. — С.-Пб., 2002. — 272 с.

59. Недошивина Н. Г. О религиозных представлениях вятичей XI — XIII вв. // Средневековая Русь. — М., «Наука», 1976. — С. 49—52.

60. Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь київського собору в Києві. — К., 2000. — 96 с.

61. Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. — К., «Академперіодика», 2003. — 332 с.

62. Описаніе Десятиной церкви въ Кіеве. — К., 1872.

63. Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Кіеве в 1838 г. — К., 1839.

64. Панова Т. Д. Средневековый погребальный обряд по материалам некрополя Архангельского собора Московского Кремля // СА. № 4. — 1987. — С. 110—122.

65. Панова Т. Д. Нательные кресты в погребальной практике русского средневековья (XI—XVI вв.) // Церковная археология: Материалы Первой Всероссийской конференции. Ч. 2. Христианство и древнерусская культура. — Спб., Псков, 1995. — С. 72—73.

66. Петров Н. И. Историко-топографические очерки древняго Кіева. Кіевъ. Типографія Императорскаго Университета св. Владиміра. 1897. — 274 с.

67. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий // ЧОИИДР; Кн. 2. — М., 1865. — 310 с.

68. Пселл М. Хронография. — М., «Наука», 1978. — 319 с.

69. ПСРЛ, Т. 2, С.-Пб., 1908.

70. Пуцко В. Византийский художественный импорт в древнем Кіеве // Slavia antique. Т. 29. — Warszawa, Poznań, 1983. — С. 130—135.

71. Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства. — М., «Высшая школа», 1988. — 416 с.

72. Ресдадь Эльза. Язычество, христианство и международные святы // Славяне и скандинавы. — М., 1986 — С. 134—139.

73. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. — К., «Наукова думка», 1991. — 168 с.

74. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.

75. Сементовский Н. Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — К., 1900.

76. Сергеева М. С., Ивакин В. Г., Шевченко Д. А. К вопросу о погребениях, исследованных на усадьбах Киевского Подола // Интеграция археологических и этнографических исследований. Сборник научных трудов. — Одесса — Омск, 2007. — С. 247—250.

77. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура лівобережної України. — К., «Будівельник». 1976. — С. 334.

78. Толочко П. П. До топографії древнього Києва // Археологія. Т. XVIII. — К., 1965. — С. 14—23.

79. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1971. — 220 с.

80. Толочко П. П. Древний Киев. — К., «Наукова думка», 1983. — 328 с.

81. Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., «АртЕк», 1996. — 216 с.

82. Толочко П. Ярослав Мудрий. — К., «АртЕк», 2002. — 272 с.

83. Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. — Івано-Франківськ. 1996. — С. 7—23.

84. Тоцька І. Ф. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Болховітіновський збірник. — К., 1993.

85. Хвойка В. В. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура. — К., 1913. — 101 с.

86. Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы. — М., 1986. — С. 338—359.

- 87.** Хойновский И. А. Раскопка великокняжеского двора древнего Киева, произведенная весной 1892 г. — К., 1893.
- 88.** Шероцкий К. В. Киев. Путеводитель. 1917. — К., 1995.
- 89.** Эря-Эско Аарни. Племена Финляндии // Славяне и скандинавы. — М., 1986. — С. 169—174.
- 90.** Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодернової України. — К., «Критика», 2005. — 584 с.
- 91.** Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X — XV вв. Т. I. — М., 1970. — 327 с.
- 92.** Lindqvist S. Den helige Eskils biskopsdome. Nagra arkeologiska vittnesborg om den kristna kyrkans forsta organisation inom mellersta Sverige. Antikv. Tidskr. Sverige 22, 1917—1924, 1—174.
- 93.** Strom Krister. Thoshammerringe und andere Gegenstande des heidnischen Kults // Birka II : 1. Systematische Analysen der Graberfunde. Stocholm, 1984.
- 94.** Zotsenko V. A wooden church of XIIth century in Podil Kyiv // Proceedings of second International Congress on Construction History, V.3. London: 2006.

Д о д а т к и

І. Місто Володимира

1. Десятинна церква

Поховання №1. Гробниця, розмірами 2,73х1,12х0,97 м, складалася з шести плит 6—8 см. завтовшки, які закріплювалися за допомогою конструктивних пазів. С. Вельмін датував поховання кінцем XI — початком XII ст. [Вельмін, 1909, с. 139].

Поховання №2. Саркофаг мав вигляд паралелепіпеда, перекритого двосхилим віком, складався з семи плит завтовшки 4 см. Загальні параметри — 1,98х1,12х0,96 м. Бокові стінки прикрашені трьома хрестами, що чергуються з деревами (характерний візантійський мотив). Торцеві стінки декоровані хрестами, що виходять з двох дерев. Кришка прикрашена різноманітними розетками, вписаними в сфери, що переплітаються між собою. Якість різьблення бічних зовнішніх стінок різна (один бік планували притулити до стіни храму). Нижню частину саркофага було обкладено давньоруською плінфою, яку С. Вельмін датував кінцем XII — початком XIII ст. [Вельмін, 1909, с. 145].

Усередині раки містився кістяк з рештками парчового одягу. Стать не встановлено, але, виходячи з розмірів гробниці, поховання належало жінці або підлітку. Цей факт призвів до хибної атрибуції поховання як гробниці княгині Ольги.

Поховання №3. Паралельно лінії фундаментів, який поєднував лінію південних стовпів центральної нави знаходилося поховання у зітлілому дерев'яному саркофазі [Каргер, 1940, с. 12—20]. Від саркофага залишилися південна стінка

(заввишки 0,10 м) та західна (заввишки до 0,35 м). На висоті 0,5 м над днищем саркофага прослідковується двосхила дерев'яна кришка. Стінки гробниці, зроблені з дошок (0,5 см завтовшки), були збиті залізними цвяхами. Довжина саркофага 2,22 м, ширина — 0,65 м. Могильна яма на 0,15 м більше розмірів гробниці. У заповненні над поховальною конструкцією знайдено: астрагал з п'яточної кістки барана, ікло кабана, уламки кісток тварин та риб, шматки плінфи та фрагменти кераміки XI ст. Кістяк лежав головою на південний захід. Права рука, лопатка, ключиця та частина грудної клітки зруйновані. Ліва рука лежала на животі. Вздовж правої ноги (від стегна до гомілки) лежав залізний меч (довж. 0,59 м, шир. 0,06 м). На ньому частково збереглися дерев'яні піхви зі срібним наконечником, прикрашеним гравірованим плетеним рослинним орнаментом та зображенням пташиних голів. Верхня частина меча не збереглася. Вздовж меча та на ньому виявлені незначні фрагменти тканини. Біля меча та частково на його поверхні знайдені три накладні срібні бляшки серцеподібної форми. Біля верхньої частини меча виявлено срібний наконечник ременю зі стилізованим рослинним орнаментом. Біля зруйнованої правої руки виявлена срібна орнаментована пряжка з черню. Трохи вище таза знайдено фрагмент срібної прикраси, прикрашеної рельєфним орнаментом. Ліворуч від тазових кісток лежали зовсім зітлілі залишки тканини, яка перетворилася на порошок. [Каргер, 1940, с. 18].

2. Федорівський монастир

Поховання в саркофагах.

Поховання №1. Плінфовий саркофаг прилягав до південної стіни храму й містив залишки зітлілої труни з людськими кістками. Проте точне місце знахідки не було визначено [Отчет о действиях Временного комитета, 1839, с. 68—69].

Поховання №2. Стінки та дно саркофагу зведені з світло-жовтої плінфи та отиньковані піщаним вапняком, пофарбованим у червоний колір. Нижче дна гробниці виявлено прошарок цегли, яку підстидала добре утрамбована кладка з шматків битої плінфи з фрагментами кераміки XII—XIII ст. У південно-західній частині гробниці знайдено череп поганого стану збереженості. Там же знайдено невелику золоту бляшку-нашивку, прикрашену перегород частою емал'ю. При розчистці виявлено фрагмент цем'яночного тиньку з графіті у вигляді хреста [Кириєвич, Харламов, 1989, с. 185—186].

Поховання №3. Плінфовий саркофаг знаходився біля пілястри південної стіни храму. Дно в гробниці викладено у визначеному порядку: один кирпич впоперек, два вдоль тощо. Як і саркофаг № 2 стінки та дно отиньковані у пофарбоване у червоний колір вапно. Від кістяка залишилися частина правого стегна та частково кістки ніг [Кириєвич, Харламов, 1989, с. 186—187].

Поховання у ґрунтових могилах.

Поховання №4. Кістяк зорієнтовано головою на захід, руки складені на грудях. Прослідковуються сліди дерев'яної домовини. В заповненні могильної ями знайдені два цвяхи.

Поховання №5. Кістяк лежав головою на захід, руки складені на грудях. Під черепом з правого боку розташовувалася майже ціла плінфа. На правій руці — скляний (фрагментований) браслет. На черепі з правого боку знайдені фрагменти дуже деформованого скроневого кільця.

Поховання №6. Череп лежав окремо, інші кістки у перевідкладеному стані [Кириєвич, 1982, с. 4].

Поховання №7 виявлено у південному кінці фундаментного рову приділа. Орієнтоване головою на південний захід, черепа не було. Могильна яма чітко прослідковується, її розміри — 1,0х2,0 м. Поховання здійснене у дерев'яній домовині. В районі грудної клітини виявлені залишки зотлілої

тканини, в якій прослідковуються золоті ниті. Тут же знайдено два бронзових гудзика з позолотою. Під час будівництва приділу поховання частково зруйнували [Кириєвич, Харламов, 1989, с. 186—187].

3. Могильник на розі вул. Володимирської та Десятинної

Поховання №1–5 (51–55). В заповненні знайдено 14 кабанячих ікл, два ведмежих зуба та один барса, кераміку.

Поховання №6–18 (56–68) орієнтовані головою на захід. В заповненні знайдено фрагменти кераміки.

Поховання №19–23 (69–73). В похованні №23 знайдено велику амфору (висота — 0,7 м). Череп лежав на квадратній теракотовій плитці, на лівій руці було виявлено бронзовий перстень та два скляних фіолетових наруча.

Поховання №24–30 (74–80) були орієнтовані головою на південний схід і знаходилися в дерев'яних домовинах збитих залізними цвяхами.

Поховання №31. Верхня частина була зруйнована пізньою ямою. Зліва від таза лежав шкіряний кисет, в якому були залізне кресало, кремінь та чотири лісових горіха. Поруч з кістяком знаходився залізний ніж з кістяною ручкою.

Поховання №32. Руки похованого були витягнуті вздовж тіла. Біля пояса знаходився залізний ніж з кістяною ручкою, коло голови цілий керамічний посуд.

Поховання №33 (34). Кістяк лежав головою на південний захід у ґрунтовій могилі. Гробовища не зафіксовано. Біля правого коліна знайдено дротик. Коло кістяка виявлено шість уламків плінфи, з них чотири біля голови. Похований посипаний льняним насінням коло черепа, рук, таза та ступнів. Біля голови та ніг численні кістки тварин (баранячий череп та кістки свині).

Поховання №34 (35). Кістяк лежав головою на північний захід. Зафіксовано залишки зітлілої деревини від труни.

Похований був посипаний попільом та вугіллям (біля голови). Біля тазових кісток знайдено уламок піщаника зі слідами обробки. В заповненні поховання знайдено багато кісток тварин та фрагментів розбитого керамічного посуду.

Поховання №35 (36). Кістяк лежав головою на захід. Зафіксовано залишки зітлілої деревини від гробовища. З правого боку від поховання знайдено уламки плінфи. По похованню розкидані фрагменти керамічного посуду та кістки тварин.

Поховання №36 (37). Кістяк лежав головою на захід. Зафіксовано залишки зітлілої деревини від труни. Біля лівого плеча — залізний наконечник стріли, біля лівої руки уламок залізного кинджала. Тіло похованого вкрито берестом та посипано попільом та вугіллям. По похованню розкидані фрагменти керамічного посуду та кістки тварин.

Поховання №37 (38). Кістяк лежав головою на захід. Зафіксовано залишки зітлілої деревини від труни. Біля голови виявлено фрагменти посуду. На грудях знайдено шматок кременю та пазур тварини. В похованні знайшли багато кісток тварин.

Поховання №38 (39). Кістяк лежав головою на захід. Труна не зафіксована. Кістяк посипаний вугіллям, в похованні знайдені тваринні кістки та битий керамічний посуд.

Поховання №39 (40). Кістяк лежав головою на захід. Труна не зафіксована. Біля поясу зліва знаходився залізний ніж. По боках кістяка виявлено чотири уламка плінфи.

Поховання №40 (41). Кістяк лежав головою на захід. Труна не зафіксована. Біля лівої ноги лежала плінфа.

Поховання №41, парне (42, 43). Кістяки лежали головою на захід. Слідів від гробовищ не зафіксовано. В заповненні поховання знаходилися фрагменти керамічного посуду, кісток, плінфа.

Поховання №42 (44). Кістяк лежав головою на захід у дерев'яному гробовищі. В заповненні могильної ями знайдено фрагменти керамічного посуду та кісток тварин.

Поховання №43 (45). Кістяк лежав головою на захід в домовині 0,35х1,80 м. Навколо поховання відкрито обкладку з плінфи (можливо залишки плінфового саркофагу). У заповненні могильної ями знайдено фрагменти глиняного посуду, уламок точильного бруска та багато колотих кісток тварин. Похованого було посипано вугіллям.

Поховання №44 (46). Кістяк лежав головою на північний захід. Зафіксовано дерев'яну домовину 0,46х1,97 м. На пальці правої руки знаходився пластинчастий срібний перстень з гравірованим орнаментом.

Поховання №45–48 (47–50). По цих похованнях не збереглося жодних матеріалів окрім інвентарної книги.

В похованні № 13 знайдено глиняне пряслице, мідна серга, фрагмент скляного витого браслета жовтого кольору, уламки кераміки.

В заповненні могильної ями поховання № 14 виявлено: скляну намистину та фрагмент скляного браслета.

Біля черепа поховання № 15 знайшли бронзове кільце з орнаментом. В заповненні були також бронзовий амулет-кінджальчик та 19 фрагментів скляного посуду.

При відкритті поховання № 16 виявлено одну сердолікову та дві скляних намистини, три фрагмента скляного та 18 керамічного посуду.

4. Андріївський (Янчин) монастир

Поховання №1. Могильна яма (0,64х1,97 м) орієнтована за лінією південний захід — північний схід. Довжина кістяка — 1,75—1,80 м. Руки похованого зігнуті в ліктьових суглобах, ліктьові та променеві кістки лежать в області живота. Кисті не збереглися. Між колінами похованого виявлено скроневе бронзове кільце із загнутими кінцями. На рівні рук та лівої гомілки знайдено два невеликі кремені. За вісім сантиметрів від правого коліна розчищені фрагменти скляного кубка.

Аналогічні фрагменти знайдені під кістками правої ноги. Кубок датується XII ст. У могильній ямі знайдені два металеві штирі та фрагмент бронзового браслета.

Поховання №2. Кістяк лежав у ґрунтовій могилі головою на південний захід. Верхня частина поховання зруйнована. Пальці лівої руки зафіксовані на грудях. Виявлені рештки дерев'яної домовини. В заповненні могильної ями знайдено фрагмент давньоруського глиняного посуду. Поховання належало дитині.

Поховання №3. Кістяк лежав на спині, головою на захід. Слідів домовини не виявлено. Поховання безінвентарне.

Поховання №4. Могильна яма мала довжину 2,25 м та ширину 0,75 м. Простежуються сліди домовини. Кістяк лежав на спині головою на південний захід. Поховання частково зруйновано. Вище коліна лежав скляний кубок. У заповненні могильної ями знайдені дрібні фрагменти давньоруської кераміки та фрагмент скляного перстня блакитного кольору.

Поховання №5. Кістяк лежав головою на південний захід. Поховання частково зруйновано. Біля черепа знайдено уламок плінфи. Біля лівої ноги — кремій для кресала. В заповненні могильної ями виявлені фрагменти гончарної кераміки XII—XIII ст. та фрагмент бронзового браслета.

Поховання №6. Кістяк лежав головою на південний захід. Нижче лівої ключиці знайдено бронзовий гудзик. Череп лежав на шматку обпаленої глини, яка імітувала плінфу. В заповненні могильної ями знайдені: астрагал, мідна пластина, фрагменти кераміки XII ст.

Поховання №7. Кістяк орієнтований головою на південь. Прослідковуються сліди дерев'яної труни. Поховання частково зруйноване під час спорудження теплотраси. Інвентар не зафіксований.

Поховання №8. Поховання зруйновано пізньою ямою, кістяк не зберігся. В заповненні могильної ями — ручка давньоруського глиняного горщика.

Поховання № 9. Могильна яма розмірами 1,65х1,95 м. По периметру ями простежені сліди від дерев'яної труни. Кістяк лежав головою на південний захід. Поховання частково зруйноване. Череп та ноги лежали на уламках плінфи. В заповненні могильної ями знайдено кремій (біля правої ноги) та фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст., вугілля, печина.

Поховання № 10. Поховання зруйновано ямою XVII—XVIII ст. та під час спорудження теплотраси. Прослідковуються сліди дерев'яного гробовища. В районі колін похованого знайдено невеличкий залізний ніжик.

Поховання № 11. Орієнтація могильної ями — південно-західне. Кістяк не зберігся. Поховання зруйноване пізньою ямою.

Поховання № 12. Ширина могильної ями біля черепа 0,85 м, біля ніг 0,55 м, довжина не фіксується. Від труни залишилася пляма тліну від дерева завширшки 0,57—0,61 м. Кістяк лежав головою на південний захід. Поховання частково зруйновано під час спорудження теплотраси. Череп лежав на уламку плінфи. В заповненні могильної ями знайдені фрагменти давньоруської кераміки, невеликі уламки шиферу. Біля південної стінки ями виявлені залізний цвях та бабка з рогу корови.

Поховання № 13. Могильна яма мала розміри 0,65х2,0 м. Кістяк завдовжки 1,72—1,76 м лежав головою на південний захід. Під головою знайдено ручку від амфори. У північно-західної стінки могильної ями біля лівої ноги похованого виявлено скляний кубок.

Поховання № 14. Прослідковуються сліди від дерев'яного гробовища. Кістяк завдовжки 1,6 м лежав головою на південний захід. Під головою похованого лежала плінфа. Руки зігнуті в ліктьових суглобах, кисті рук знаходяться на животі. В заповненні могильної ями — фрагменти давньоруської кераміки та амфор.

Поховання № 15. Довжина поховальної ями 2,17 м, ширина — 0,5 м. Кістяк завдовжки 1,7 м лежав головою на південний

захід. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута у ліктьовому суглобі, кисть на животі. В заповненні могильної ями знайдені фрагменти давньоруської кераміки, печина.

Поховання № 16. Прослідковуються сліди від дерев'яного гробовища. Кістяк завдовжки 1,65 м лежить головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктьових суглобах, кисті лежать на плечах. Неподалік від кістяка знайдені залізні ніжик, цвях, дужка від цеберця, фрагменти давньоруської кераміки XII ст. та уламок скляної посудини, кістки бика. Під головою лежав уламок плінфи.

Поховання № 17. Кістяк завдовжки 1,6 м лежав головою на захід. Права рука зігнута в ліктьовому суглобі, кисть лежить на животі. Ліва рука теж зігнута, проте кисть розташована на плечі. Поховання належало жінці. У заповненні могильної ями знайдено кістку тварини.

Поховання № 18. Поховання безінвентарне, зруйноване, належало дитині.

Поховання № 19. Кістяк лежав головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктьових суглобах, кисті лежать на тазових кістках. В заповненні могильної ями знайдені фрагменти давньоруської кераміки, вугілля та печина.

Поховання № 20. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Кістки правої руки зігнуті у ліктьовому суглобі, кисть положена на груди. Ліва рука витягнута вздовж тулуба. Біля голови знайдено залізний штир, з обох боків кістяка виявлено залізні цвяхи. Від домовини залишилися сліди дерев'яного тліну. Під черепом знайдено кістки тварин, поруч — два срібних гудзика.

Поховання № 21. Зруйноване поховання дитини.

Поховання № 22. Поховання частково зруйноване, орієнтовано головою на південний захід. Прослідковується деревинний тлін від труни. Біля черепа виявлено залізний штир. Ще один знайдено у заповненні могильної ями.

Поховання №23. Поховання частково зруйноване. Прослідковується деревинний тлін від гробовища. Кістяк лежав головою на південний захід. Поховання безінвентарне.

Поховання №24. Ширина могильної ями: 0,86 м (біля голови) та 0,69 м (біля ніг). Зафіксовані сліди гробовища. Кістяк завдовжки 1,6 м лежав головою на південний захід. Під нижньою щелепою знайдені три бронзових гудзика та шматок шкіри з відбитками бронзи (сліди гудзиків). Ще один гудзик знайдено під тазовими кістками в районі рук. В заповненні могильної ями — великі шматки вугілля, печини, фрагменти давньоруської кераміки XI ст. два фрагмента залізної дужки від цеберця. Біля правого коліна знайдено залізний предмет завдовжки 4 см. Поховання жіноче.

Поховання №25. Кістяк лежав головою на південний захід. Ліва рука зігнута у ліктьовому суглобі, кисть — на плечі, кисть правої руки знаходиться нижче ліктя лівої руки. В заповненні могильної ями — фрагменти кераміки XI—XII ст., уламок кременя, великі шматки вугілля, ведмежий зуб (амулет). Поховання належить чоловіку.

Поховання №26. Кістяк лежав головою на південний захід. Череп розчавлено. Кістки ніг порушені під час будівництва споруди XVII ст. Руки зігнуті у ліктьових суглобах. Права рука лежить на тазових кістках, ліва на 20 см вище. Праворуч від кістяка знайдені дві кістки тварини (бика?). Можливо, це жертвна їжа для похованого.

Поховання №27. Сліди гробовища прослідковуються по деревинному тліну. Його ширина 0,52 м. Кістяк лежав головою на південний захід. Від поховання залишилися лише кістки правої ноги. Нижче коліна правої ноги похованого виявлено розвал скляного кубка на ніжці.

Поховання №28. Від гробовища залишився тільки деревинний тлін. Кістяк лежав головою на південний захід. Поховання частково зруйновано. Збереглася грудна клітка з плечовою кісткою правої руки, витягнутою вздовж тулуба. Поховання безінвентарне.

Поховання №29. Кістяк завдовжки 1,6 м лежав головою на захід. Від дерев'яного гробовища збереглося три залізних цвяхи. Руки похованого зігнуті у ліктях. Кисті — у верхній частині живота. Під тазовими кістками знайдена щелепа тварини. Можливо, жертвна їжа.

Поховання №30. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Череп розчавлено, грудна клітка зітліла. Тазові кістки відсутні. Під місцем, де вони мали бути містилася кістка тварини. Під черепом виявлено фрагмент залізного цвяха. В заповненні могильної ями — скляна намистина, фрагменти кераміки XII ст.

Поховання №31. Залишки домовини не простежуються. Кістяк лежав головою на південний захід. Лікті дещо зігнуті. Кисть правої руки на тазових кістках, кисть лівої — на животі. В заповненні могильної ями знайдено скляний браслет, фрагменти давньоруської кераміки. Біля правої руки виявлено розвал скляної посудини.

Поховання №32. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Кістки правої руки зміщені до ніг. У лівій скроні три отвори. Поховання безінвентарне.

Поховання №33. Кістяк лежав головою на південний захід. Частково зруйнований. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва рука зігнута у ліктьовому суглобі, кисть на верхній частині грудей. Череп повернутий праворуч. Поховання безінвентарне.

Поховання №33 розташовано поруч з похованням №32. Можливо, це парне поховання чоловіка та жінки.

Поховання №34. Кістяк завдовжки 1,3 м лежав головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктьових суглобах, права рука на животі, ліва — на грудях. Поховання безінвентарне.

Поховання №35. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися кістки ніг нижче колін. Біля правої руки виявлений розвал скляного кубка.

Поховання №36. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктьових суглобах.

Кисті рук лежать на животі, Прослідковуються залишки від дерев'яної домовини завширшки 35 см. Поховання безінвентарне.

Поховання №37. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися кістки ніг. Біля лівої ноги знайдено шиферне прясельце.

Поховання №38. Дитячий кістяк лежав головою на південний захід. Частково зруйнований. Збереглися кістки лівої руки та частина грудної клітки. На місці шийних хребців знайдений гудзик-бубонець.

Поховання №39. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися кістки лівої руки та частина грудної клітки. Поховання без інвентарне.

Поховання №40. Кістяк зруйнований, кістки перебувають в хаотичному стані. Поховання безінвентарне.

Поховання №41. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Залишилися кістки ніг та череп. Біля кістяка знайдено ікло ведмедя.

Поховання №42. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Стопа правої ноги містилася на плінфі.

Поховання №43. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Поховання безінвентарне.

Поховання №44. Дуже зруйноване: скупчення людських кісток. Поховання безінвентарне.

Поховання №45. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Череп лежав на плінфі.

Поховання №46. Сильно зруйноване. Зберігся череп. Кістки в перевідкладеному стані. Інвентар не зафіксований.

Поховання №47. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Руки вздовж тіла. Поховання безінвентарне.

Поховання №48. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Поховання безінвентарне.

Поховання №49. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Безінвентарне. Належало дитині.

Поховання №50. Частково зруйнований кістяк лежав головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Права рука витягнута вздовж тулуба. Поховання безінвентарне.

Поховання №51. Прослідковуються сліди гробовища (біля голови). Кістяк лежав головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктьових суглобах. Біля коліна знайдений залізний цвях.

Поховання №52. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися кістки ніг, частина таза. Поховання безінвентарне.

Поховання №53 сильно зруйноване. У заповненні знайдені фрагменти плінфи.

Поховання №54. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Руки в ліктьових суглобах зігнуті. Під кістяком деревинний тлін від дна гробовища. Під щелепою похованого зафіксовані сліди бронзового предмета.

Поховання №55. Від гробовища залишилося два залізних цвяха. Могильна яма не прослідковується. Кістяк лежав головою на південний захід. Права рука піднята до плечей, ліва відсутня. В похованні знайдено фрагменти глиняного посуду.

Поховання №56. Кістяк (1,3 м) лежав головою на південний захід у дерев'яному гробовищі. Сліди могильної ями не прослідковуються. Під черепом плінфа. В похованні знайдені: уламки глиняного посуду, фрагмент східного розписного скла та залізний цвях. Сам похований був посипаний вугіллям.

Поховання №57. Кістяк (зберігся на 1,5 м) лежав головою на південний захід у дерев'яному гробовищі. В ногах похованого виявлена плінфа. В похованні знайдені фрагменти керамічного посуду XII ст.

Поховання №58. Кістяк лежав головою на південний захід в дерев'яному гробовищі. Кістяк зберігся тільки у нижній частині. В ногах похованого знайдена плінфа.

Поховання №59. Кістяк лежав головою на південний захід у дерев'яному гробовищі, збитому залізними цвяхами. Череп повернутий в лівий бік. Під ним плінфа. Руки складені на грудях. Кістки ніг зруйновані під час вириття сучасної траншеї.

Поховання №60. Кістяк лежав головою на південний захід. Збереглася тільки його нижня частина. Біля ніг похованого плінфа. На кістці лівої ноги — отвір.

Поховання №61. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися тільки череп та кістки ніг. Під головою та під ногами знайдено по плінфі.

Поховання №62. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Зберігся лише череп. Прослідковуються сліди дерев'яного гробовища. Поховання безінвентарне.

Поховання №63. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Руки складені на животі. Під головою лежала шиферна плита.

Поховання №64. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Довжина кістяка — 1,8 м, руки складені на животі. Під головою у похованого містилася брущата цеглина.

Поховання №65 прорізано із заходу пізньою спорудою. Кістяк частково зруйнований: збереглися череп, кістки ніг та рук. Біля лівої руки похованого знайдено залізний крюк, біля ноги — мідну позолочену чашу (каця). Праворуч від черепа — вугілля. В заповненні могильної ями знайдені також бронзова нашивна бляшка X ст. та фрагмент скляного браслета XII ст., уламки давньоруської кераміки XII ст., залізна пластина.

Поховання №66 (з конем). Виявлено у ґрунтовій могильній ямі (1,8х3,2 м). Кістяк коня лежав на боці. Череп лежав на деякій відстані від кістяка, збереглися хребет, кістки тазу, ніг. В заповненні могильної ями знайдено фрагменти гончарної кераміки та червоноглиняних амфор.

Поховання №67. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Зберігся череп, окремі кістки рук та ніг. Під черепом виявлено плінфу.

Поховання № 68. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Зберігся череп, окремі кістки рук та ніг. Під черепом виявлено плінфу.

Поховання № 69. Могильна яма мала розміри — 0,9 x 2,5 м. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід.

Поховання № 70. Прослідковуються сліди від дерев'яного гробовища. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. В ногах у похованого виявлено гранітний камінь. У могильній ямі знайдено фрагменти давньоруської кераміки XI—XII ст. та амфор.

Поховання № 71. Кістяк лежав головою на південний схід. Череп зсунувся у правий бік. Руки складені на животі. Голова лежала на плінфі. В заповненні могильної ями знайдено фрагменти давньоруської кераміки XI—XII ст., ікло вепра.

Поховання № 72. Контури могильної ями не прослідковуються. Кістяк лежав головою на південний захід у дерев'яному гробовищі (0,49 x 2,1 м). Біля правої ноги похованого, нижче коліна знайдений червонуватого кольору камінь, а біля гробовища з правого боку залізне кільце діаметром 8 см. Череп (поганий стан) повернутий уліво. Руки зігнуті у ліктьових суглобах, кисті на грудях.

Поховання № 73. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Череп дещо повернутий праворуч. У похованого відсутні ліва гомілкорова кістка ноги та стопа правої ноги. На черепі вище перенісся чітко видно слід від зітлілої тканини очілля завширшки 2,2 см. Під нижньою щелепою в районі шиї під пальцями кисті правої руки знайдено чотири бронзових гудзика з позолотою. Руки зігнуті в ліктьових суглобах, кисть правої руки лежить на грудях. На відстані 21 см від правого плеча — залізний цвях. Поховання перекрито шаром цегли з печиною.

Поховання № 74. Контури могильної ями не прослідковуються. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Поховання в районі черепа зруйноване під

час спорудження теплотраси. Довжина частини кістяка, яка збереглася — 1,52 м. Кістки плечей розташовані вздовж кістяка. Кисть лівої руки у ліктя правої. Права рука зігнута у ліктьовому суглобі, кисть на лівому плечі. Поховання безінвентарне.

Поховання № 75. Контури могильної ями не прослідковуються. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Права рука біля таза, ліва дещо вище коліна. Голова зрізана канавою теплотраси. Ноги зруйновані пізньою ямою. Чітко прослідковуються сліди від гробовища. Права рука зігнута у ліктьовому суглобі, плечева кістка лежить вздовж таза. Ліва рука та плечова кістка лежать вздовж тіла. Поховання безінвентарне.

Поховання № 76. Гробовище не виявлене. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Зберігся череп та кістка правої ноги. Під головою знайдена плінфа.

Поховання № 77. Прослідковані сліди від дерев'яного гробовища. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися тільки череп та тазові кістки. Поховання безінвентарне.

Поховання № 78. Прослідковуються сліди від дерев'яного гробовища. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися кістки ніг та грудної клітки. На рівні таза з правого боку виявлено кістки птаха (курки) та окремі кістки тварин. Руки похованого складені на грудях. Під головою плінфа. В заповненні могильної ями знайдені фрагменти керамічного посуду XII—XIII ст., та червоноглиняних амфор.

Поховання № 79. Сліди могильної ями не прослідковувалися. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися хребет, кістки тазу та ніг. Щелепа зсунута в бік. Руки лежали на животі. У могильній ямі знайдені фрагменти давньоруської кераміки. Біля кістяка знайдено бронзову нашивну бляшку з шипами.

Поховання №80. Слідів могильної ями не виявлено. Кістяк завдовжки 1,7 м лежав головою на південний захід. З правого боку черепа виявлено срібне скроневе кільце (діаметр 2 см) з розплющеним вушком. Біля кістяка знайдено скляний браслет (кручений, фіолетового кольору, діаметр — 7 см). Ліва рука лежала на грудях, права піднята до черепа. На кисті лівої руки виявлено скляний кручений браслет. Біля коліна лівої ноги знайдений розвал скляного кубка. Під похованням у світлому піску зафіксовано видовжену яму (0,6 x 1,75 м), насичену уламками кераміки X ст. та вугіллям. У східній частині гробовища знайдено цвяхи.

Поховання №81. Слідів могильної ями та гробовища не зафіксовано. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Біля лівої ноги виявлено розвал скляного кубка, біля правої — оброблена пластинка кременю (можливо, амулет).

Поховання №82. Слідів могильної ями та гробовища не зафіксовано. Кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися кістки ніг та грудна клітина. В ногах похованого знаходилася плінфа.

Поховання №83. Контурів могильної ями та гробовища зафіксувати не вдалося. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Руки складені на животі. Нижня щелепа зсунута праворуч. Поховання безінвентарне.

Поховання №84. Контурів могильної ями та гробовища зафіксувати не вдалося. Зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Зберігся тільки череп. Поховання безінвентарне.

Поховання №85. Контурів могильної ями та гробовища зафіксувати не вдалося. Зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Зберігся тільки череп. Поховання безінвентарне.

Поховання №86. Контурів могильної ями та гробовища зафіксувати не вдалося. Зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Поховання безінвентарне.

Поховання №87. Контурів могильної ями та гробовища зафіксувати не вдалося. Сильно зруйноване, зберігся тільки череп. Поховання безінвентарне.

Поховання №88. Контурів могильної ями та гробовища зафіксувати не вдалося. Сильно зруйноване, зберігся тільки череп. Поховання безінвентарне.

Поховання №89. Могильна яма мала розміри 0,62 x 1,81 м. Кістяк дуже поганої збереженості лежав головою на південний захід. Судячи з кісткового тліну руки похованого були зігнуті в ліктьових суглобах, кисті лежали на кістках таза. Череп перевідкладено під час відкриття ями домонгольського часу. В заповненні могильної ями знайдені залізний цвях, фрагменти глиняних посудин, XII—XIII ст., червоноглиняних амфор.

Поховання №90. Простежено слідів дерев'яного гробовища. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися лише кістки таза та ніг. Поховання безінвентарне.

Поховання №91. Прослідковуються сліди могильної ями. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися тільки кістки правої ноги. Поховання безінвентарне.

Поховання №92. Могильна яма (0,6 x 1,9 м), слідів гробовища не зафіксовано. Частково зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися кістки рук, ніг, грудна клітка. Череп та тазові кістки не збереглися. Руки були складені на животі. Ноги лежали на уламку плінфи. В заповненні могильної ями знайдено фрагменти кераміки XI—XII ст., два уламка залізної дужки від цеберця, залізна кільцева фібула.

Поховання №93. Зафіксовані сліди дерев'яного гробовища. Сильно зруйнований кістяк лежав головою на південний захід. Збереглися грудна клітка та кістки рук. Руки складені на животі. Череп знищено траншеєю водогону. Поховання безінвентарне. [Боровський, 1989, с. 72—93].

Поховання №94. Західна частина знищена пізньою ямою. Кістяк лежав головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Ліктьові кістки витягнуті вздовж тіла, кістки передпліч не збереглися. Під лівою скроневою кісткою виявлено кородоване кільце виготовлене з тонкого бронзового дроту (діаметр 1,5 см). Череп розчавило ґрунтом. Залишки деревини в похованні не фіксувались. Ширина могильної ями близько 0,6 м.

Поховання №95. Кістяк зорієнтовано головою на південний захід. ліктьові кістки витягнуті вздовж тіла, передпліччя не збереглися. Стан збереження кісток дуже поганий. Археологічних матеріалів в похованні виявлено не було. Сліди деревини від гробовища не фіксувались. Ширина могильної ями близько 0,6 м.

Поховання №96. Могильна яма (1,75х0,65 м), орієнтована за віссю південь — північ. Кістяк доброї збереженості перебував у витягнутому стані (довжина 1,75 м), головою на північ. Права рука витягнута вздовж, ліва зігнута в ліктьовому суглобі під кутом 120°—130°, заходить під таз кістяка, долонею розвернутою до дна ями. Антропологічний аналіз показав, що кістяк належав чоловіку 30—40 років (визначення О. Козак). Ліворуч в п'яти см від колінного суглоба виявлено залізну фібулу-пряжку для скріплювання одягу. Фібула підковоподібної форми зі спірально зігнутими кінцями та рухомим язичком. Діаметр — 50—54 мм, довжина язичка — 56 мм. Аналогічні вироби були знайдені у Новгороді у культурних шарах X ст. Через особливе відшарування шматків ґрунту, можемо припустити, що похованого було загорнуто тканиною (корзном), яка була скріплена залізною фібулою.

Поховання №97. Небіжчика було поховано в дерев'яній труні збитій залізними кованими цвяхами. Кістяк чоловіка 25—30 років (визначення О. Козак) завдовжки 1,98 м добре зберігся. Орієнтація південна з невеликим відхиленням на

захід. Руки сильно зігнуті в ліктьових суглобах під кутом 10° так, що кістки долоні пальців рук схрестились на рівні кісток ключиць скелету. Поховання безінвентарне.

Поховання № 98. Праворуч з похованням № 3 виявили невеликий за розмірами кістяк дитини 4–6 років (визначення О. Козак). Кістяк містився у дерев'яній домовині. Орієнтація південна. Інвентар відсутній.

Поховання № 99–100. Поховання № 4 належало дитини 8–10 років (визначення О. Козак), № 5 — дорослій людині. Скелети поховань знаходились в дерев'яних домовинах. Поховання орієнтовані головами на південь [Мовчан, 2001, с. 12–14].

Поховання № 101. Орієнтоване головою на південний захід. Збереженість кістяка погана — частина кістяка зотліла, частина збереглася неповністю. Кістяк випростано на спині, череп відхилено праворуч. Ліва рука зігнута під кутом 15° – 20° . Фаланги пальців лежали в районі грудної клітки. Залишки дерев'яної домовини, як і контури могильної ями не простежуються. Знайдено лише три залізних цвяха із залишками зотлілого дерева. Поховання безінвентарне. Під головою знаходилася плінфа світло-коричневого кольору $4,52 \times 1,75 \times 22,5$ см.

Поховання № 102 знаходилося на глибині 0,7 м від рівня підлоги. Орієнтовано на південний захід, випростаний на спині. Права рука зігнута під кутом 90° , знаходилася в районі живота небіжчика. Ліва, зігнута під кутом 30° , лежала на грудях. Таз і кістки ніг знищено пізнім перекопом. Могильна яма прослідковувалася частково. Залишки домовини у вигляді зотлілого дерева. Знайдено один цвях. Зверху залишків кістяка знайдено декілька вінець горщиків другої половини XI — першої половини XII ст., шматок товстостінної амфори з широким рифленням. Могильна яма врізана у заповнення споруди XI ст. Вищезгадані факти дозволяють віднести поховання до XI ст.

Поховання №103. Кістяк завдовжки 1,65 м, орієнтований головою на південний захід, лежав у могильній ямі розмірами 0,7х2,0 м. Залишки домовини фіксувалися у вигляді зотлілого дерева та декількох цвяхів. Кістяк поганої збереженості, випростаний на спині. Права рука, зігнута під кутом 20°, підходить до підборіддя. Під залишками черепа плінфа 4,0х20,0х30,5 см. Під ногами — 4,5х20,5х30,0 см. Поряд з нею знайдено фрагмент плінфи, а під нею шматок овруцького шиферу.

Поховання №104. Знайдено тільки кістки лівої ноги, орієнтовані за віссю північ — південь. Домовини та інвентару виявити не вдалося.

Поховання №105. Збереглася лише нижня частина кістяка, контурів могильної ями та домовини не виявлено. Кістяк випростано на спині, головою на південь. Інвентар відсутній.

Поховання №106. Виявили лише кістки ніг, решта поховання зруйнована перекопом кінця XIX ст.

Поховання №107–108 являло собою перепоховання кінця XIX ст. (скупчення кісток та два черепи).

Поховання №109. Вдалося зафіксувати тільки кістки ніг та кістку руки. Ознаки могильної ями та труни не простежуються. Інвентар відсутній. Орієнтація — головою на південь.

Поховання №110. Розвал черепа містився праворуч від кістяка. Кістяк завдовжки 1,65 м, права рука лежала на животі. Орієнтація — південний захід. Інвентар відсутній. Домовина простежувалася у вигляді зотлілого дерева. Біля черепа зафіксовано шматок плінфи завтовшки 4 см.

Поховання №111. Кістяк завдовжки 1,55 м добре зберігся, випростаний на спині, руки схрещені в районі живота. Орієнтація — південний захід. Чітко простежувалися рештки домовини. Могильну яму зафіксувати не вдалося. Інвентар відсутній.

Поховання №112 збереглося у вигляді скупчення людських кісток (перепоховання XIX ст.).

Поховання №113–114. Кістяки завдовжки 1,6 м лежали один на одному, орієнтовані головами на південний захід. Кістяк нижнього поховання дещо зміщений вправо. Поруч з його черепом лежали кістки тварин та уламки давньоруських горшків. У районі грудей нижнього небіжчика знайдено кородований виріб з кольорового металу (виріб круглий, плаский, діаметр 11 мм). З одного боку у центрі невелика виїмка для кріплення вушка. Поряд із кістяком залізний цвях. Могильна яма не простежується, домовина у вигляді тліну.

Поховання №115. Череп не зберігся, лише нижня щелепа. Кістяк випростаний на спині, орієнтований на південний захід. Права рука розташована вздовж тулуба, ліва — не збереглася. В районі лівої руки — скупчення кісток тварин. Поховання безінвентарне.

Поховання №116. Збереглися верхня частина черепа, таз. Окремі кістки рук також відсутні. Скелет випростано на спині, руки зхрещені на грудях. Орієнтація — південний захід. Залишки домовини ледве простежуються у вигляді тліну. Інвентар відсутній, за виключенням шматка плінфи (товщина 4 см) і каменю (граніт) під головою та шматка плінфи (4,5 см) під кістками ступнів ніг небіжчика.

Поховання №117. Збереглися лише незначні залишки похованого, орієнтованого головою на південь. Залишки зотлілої домовини ледь простежувалися. Інвентар відсутній.

Поховання №118. Кістяк завдовжки 1,85 м випростаний на спині, руки, зігнуті під кутом 30°, лежали на грудній клітині. Орієнтація — південний захід. Рештки домовини ледь прослідковувалися. Безінвентарне.

Поховання №119. Вдалося зафіксувати лише кістки ніг. Орієнтація — південний захід. Під кістками ніг плінфа 19х4х29 см. Залишки домовини не простежувалися.

Поховання №120. Виявлена могильна яма завширшки 0,8 м, прослідкувати довжину вдалося на 1 м. Орієнтована

яма за віссю північ–південь. На її дні відкрито скупчення кісток (перепоховання). Залишків домовини та інвентаря не виявлено.

Поховання №121. Від кістяка залишилася тільки частина кісток ніг. Орієнтація поховання — південний захід. Зафіксовано рештки дерев'яної домовини. Поряд із лівою ступнею знайдено шматок плінфи 4,5 см і стінку давньоруського горщика. Інвентар відсутній.

Поховання №122. Кістяк доброї збереженості, випростаний на спині, орієнтований головою на схід. Могилярна яма розмірами 0,74х2,0 м. Кістки рук під кутом 15°, на грудях біля підборіддя. Зафіксовано рештки домовини. Біля підборіддя — тонкостінний мідний гудзик з петелькою, зпаяний з двох половинок (діаметр гудзика — 11 мм, петельки — 5 мм). У заповненні могилярної ями знайдено уламок плінфи.

Поховання №123. Збереглася лише верхня частина дитячого кістяка, орієнтованого на південний захід. Могилярна яма розмірами 0,7х1,0 м. Руки зігнуті, права — 90°, на животі, ліва 15—20° ближче до підборіддя. Рештки домовини ледь простежувалися. Інвентар відсутній.

Поховання №124. Кістяк, випростаний на спині, орієнтований на південний захід. Могилярна яма розмірами 0,43х1,4 м. Збереглася дерев'яна домовина. Права рука зігнута на животі, ліва на грудях. Круглий тонкостінний мідний гудзик з петелькою. Діаметр — 11 мм. Інший майже аналогічний але зпаяний з двох половинок поруч (гудзик–дзвіночок). Кістяк поховання лежав поверх паркану XI ст.

Поховання №125. На глибині 1,65 м кістяк незадовільної збереженості, орієнтований на південний захід. Могилярна яма, труна не прослідковуються, інвентар відсутній. Поховано поверх ровику від паркану XI ст.

Поховання №126 на глибині 0,8 м перепоховання після XI ст. [Мовчан, 2002, с. 45 — 55].

II. Місто Ярослава

1. Софія Київська

Саркофаг № 1 (Ярослава мудрого). Гробницю зроблено з білого проконеського мармуру за і декоровано традиційними візантійськими християнськими символами. Він має форму будинку із двосхилим дахом і чотирма акротеріями по кутах. Його розміри 2,36 x 1,22 x 1,65 м, вага 6 т. Чотирьохтонний прямокутний ящик прикриває двосхиле віко вагою 2 т. Частини виготовлені з цільних брил мармуру. Саркофаг оздоблено витонченим різьбленням: на фронтонах по центру розташовані хризми в лаврових вінках, поєднані паростками плюща з хрестами візантійського типу. Торцеві стінки декоровані великими хрестами. З одного боку: голгофський розквітлий хрест, на паростках якого стоять пальмові дерева, з іншого: хрест в медальйоні з переплетеними декоративними паростками між гілок. Обабіч хрестів — кипариси. Поздовжній бік гробниці прикрашений великим медальйоном з розеткою, якого оточують кіпариси та хрести, поєднані гілками плюща. Різноманітний декор мають схили кришки саркофагу. З північного боку розміщені: голгофські хрести, пальми, віноградні лози, дерева, птахи та риби. Двічі дана грецька монограма IC-XC, NI-KA (Ісус Христос переможець). На протилежному схилі кришки — розквітлі хрести з грецькою монограмою ФХ-ФП (Світло Христове просвітлює всіх). Над акротеріями в кришці зроблено чотири заглиблення, з яких північно-західне наскрізне, північно-східне замазане цеглою, а два інших закриті мармуровими пробками. К. Шероцький [Шероцкий, 1917, с. 69–70]. та М. Макаренко [Макаренко, 1930, с. 69–70] вважали, що це басейни, з яких християнські душі (птахи) п'ють воду спасіння. Є. Архипова [Архипова, 2005, с. 77–78] та Н. Нікітенко [Нікітенко, 2000, с. 34] бачать в них отвори для пристроїв, за допомо-

гою яких підіймали двотонне віко. Цілком ймовірно, що це — «чаши» для елея, притаманні для ранньохристиянських мартиріїв.

Саркофаг № 2 являє собою монолітний ящик 2,37х0,7х0,49 м, виготовлений з білого проконеського мармуру. Рельєфним різьбленням гробниця прикрашена тільки з чільного боку — зображення хризми в сфері, яку підтримують два хрести, поєднанні з колом стеблинами плюща.

2. Некрополь Георгіївської церкви

До числа центральних споруд архітектурного ансамбля «міста» Ярослава відноситься Георгіївський монастир з храмом, побудованим на честь патрона Ярослава Мудрого — Георгія. Свідoctва про завершення будівництва церкви збереглися у харатеїному списку «Пролога» XIV ст. Ці данні дозволили більшості дослідників віднести дату завершення собора до 1051—1053 рр, тобто періода митрополита Іларіона [Боровський, Сагайдак, 1985, с. 52]. М. Закревський вважав, що будівництво завершилося в 1045 р. [Закревський, 1868, с. 265]. У церкві св. Георгія похований син Володимира Великого Судислав (1063 р.) — «Судиславъ преставися, Ярославль братъ, и погребоша и въ церкви святаго Георгия». Після погрому 1240 р. церква поступово руйнувалася, її залишки були видні ще в кінці XVI ст. (розповіді Мартина Груневега). У 1937—1939 рр. на розі вул. Золоторітської та Георгіївського провулку виявлено залишки храмової споруди, яку ототожнюють з церквою св. Георгія. В 1930—ті рр. під час вивчення пізньої Георгіївської церкви та в ході археологічних досліджень давньоруських фундаментів 1979 р. були зафіксовані уламки саркофагів (інформація базується на вербальних свідченнях учасників розкопок). Поверховий характер археологічних досліджень в районі

церкви св. Георгія не дозволив виявити поховальних комплексів, проте є всі підстави говорити про наявність в храмі усипальниці давньоруського часу.

3. Ірининська церква

Під час прокладання інженерних мереж у митрополичому саду у 1984 р. за 8—10 м від храму знайдено ще один шиферний саркофаг з кістяком людини. Розміри споруди: 0,65х0,97,5х2,18, кришка Саркофаг зібраний з шести плит завтовшки 6—9 см, ретельно обтесаних усередині. Плита днища має пази, в які входять бокові плити гробниці. Пази зроблені на відстані 17,5 і 11,5 см (східний і північний боки). З інших боків краї відбиті. Верхня та нижня плити (розколота майже навпіл) ширше внутрішнього периметра саркофага, їх розміри — 1,03х2,31 м. Плити саркофага було з'єднано за допомогою свинцю (збереглося 12 шматочків), який залили по кутах у щілини [Археологічний нагляд, 1984, Аадсм 602].

4. Церква на розі вулиць Володимирської та Ірининської (Св. Катерини?)

У 1833—1835 рр. К. Лохвицький в насипу вала XVII ст. розкриває руїни давньоруської споруди, які атрибутував, як залишки церкви Ірини. Основним аргументом на користь цієї атрибуції було те, що сусідній яр ще у XVI ст. називали Ірининським. Пізніше думка К. Лохвицького неодноразово критикувалася дослідниками Києва (М. Каргер). Біля відкритої церкви К. Лохвицький знайшов два шиферних саркофага з напівзруйнованими похованнями, а у 1834 р. на південь від церкви — ще сім «кам'яних дошок» від гробниць (очевидно плінфових). У 1913 та 1914 р. С. Вельмін там само проводив розкопки і виявив ще 15 поховань [Самойловський, 1954, с. 109—110].

5. Моги́льник на вул. Паторжинського, 14

Поховання №1. Виявлено на глибині 1,25 м. Поховальна яма не прослідковувалася. Кістяк лежав на материку, перекривався давньоруським шаром, який прорізала дерев'яна конструкція XVII—XVIII ст. Збереглися усі кістки. Череп повернутий обличчям догори. Кисть лівої руки лежала на тазових кістках, правої — на сонячному сплетінні. Поховання чоловіче. Нижче підборіддя на кістяку знайдено мідний зварний кулькоподібний гудзик із залишками позолоти.

Поховання №2. Рівень виявлення 1,37 м. Кістяк доброї збереженості було значно пошкоджено під час розкриття площі. Залягав на материку, яма не прослідковувалася. Поховання чоловіче.

Поховання №3. Знищено сучасним перекопом. Рівень виявлення 1,8 м. Збереглися тільки гомілкові кістки ніг та кисть правої руки на тазових кістках. За напрямком ніг, мало орієнтацію схід–захід. Кістяк лежав на материку.

Поховання №4. Рівень виявлення 2,1 м. Кістяк зберігся повністю, за винятком черепної коробки, належав чоловіку. Ноги і таз на 30 см нижче черепа, оскільки просіли у заповнення об'єкта № 6. Впущено в культурний шар.

Поховання №5. Рівень виявлення 2,08 м. Контури ями розмірами 0,5х2,2м прослідковувалися слабо, переважно завдяки залишкам деревинного тліну гробовища. Кістяк і труна були опущені безпосередньо на материк. Перекривалися (0,6 м) давньоруським шаром. У засипці поховання на кістяку знайдено вінця кубка з жовтого непрозорого скла.

Кістяк мав відхилення 4—5° на південь. Усі основні кістки збереглися. Ліва рука покладена на таз, права — на передпліччя. Поховання жіноче. На хребцях у грудній кліті знайдено два кулькоподібних литих гудзика. Біля шийних хребців збереглися два фрагменти тканини, розшитої золотою ниткою.

Поховання №6. Рівень виявлення 2,1 м. Поховальна яма мала розміри 0,8х2,1 м і була частково заглиблена у материк. Її заповнення складалося з слабогумусованого світлого суглинку, в якому частково збереглися залишки деревинного тліну гробовища. Його розміри складали близько 0,8х1,95 м. Знайдено в ямі три цвяхи. Один із шляпкою, другий без, третій — зігнутий. У засипу на кістяку знайдено також вінця горщика XI ст. Кістки збереглися добре. Череп повернутий обличчям на схід. Кисть лівої руки покладена на таз, правої — на сонячне сплетіння. Кістяк належав чоловікові.

Поховання №7. Перекривало об'єкт №1. Досить чітко прослідковувалася поховальна яма розмірами 0,8х2,1 м, заглиблена в материк на 0,36 м. Праворуч від черепа збереглися залишки деревинного тліну гробовища. У заповненні ями на кістяку знайдено два вінця. Одне X—XI ст., друге — XI ст. Кістки збереглися майже повністю. Кістяк мав орієнтаційне відхилення 12° на північ. Більша його частина залягала на глибині 1,54 м, але ноги просіли на 0,21 м нижче лінії черепа в заповнення об'єкта №1. Череп був повернутий обличчям догори, руки складені на животі. Кістяк належав чоловікові. ліворуч від тазу виявлена стовпова яма діаметром 0,28 м. Під час вибірки заповнення поховання, яма не фіксувалася. Її контур визначився тільки на рівні дна поховальної ями, нижче якого вона була заглиблена на 0,07 м.

Поховання №8. Поховання №7 прорізало більш раннє поховання №8. Яма розмірами 0,8х2,2 м, спільна для обох кістяків, була заглиблена в материк. Вздовж її стінок прослідковувалися слабкі залишки деревинного тліну гробовища. Біля лівої руки поховання №7 знайдений цвях без шляпки, спрямований вістрям до кістяка. Кістяк №7 мав добру збереженість. Відхилення на 3° на північ. Права рука була покладена на таз, ліва на грудну клітку. Череп звернутий

обличчям догори. Рівень виявлення 2,2 м. Поховання № 8 складалося з кісток ніг, тазу і ребер доброї збереженості, які були покладені ліворуч від тазу і ніг кістяка № 7.

Поховання № 9. Рівень виявлення 1,67 м. Кістяк був покладений на материк, яма не фіксувалася. Череп відсутній. Ноги збереглися лише до колін. Гомілкові кістки були, очевидно, знищені під час риття колодязя в XVII—XVIII ст. Кістяк має відхилення 8° на південь і належав підлітку. Руки були складені на грудній клітці.

Поховання № 10. Рівень виявлення 1,67 м. Розташоване поруч з похованням № 9. Кістки ніг перерізано об'єктом № 4, череп знищено, зміщено і положення кісток рук. Кістяк мав орієнтаційне відхилення 9° на північ і належав дорослій людині. На кістяку знайдено вінця XII ст.

Поховання № 12 і № 13. Два дитячих поховання, розташованих впритул одне до одного. Рівень виявлення 2,1 і 2,15 м. Кістяки, особливо в № 12, поганої збереженості. У похованні № 13 на грудній клітці знайдено вінця посудини першої половини XIII ст. Обидва кістяка залягали на материку. Поховання № 13 має відхилення 22° на південь. Старшим за віком небіжчика є поховання № 13.

Поховання № 14 і № 16. Два порушених поховання у шарі вище материка. Від поховання № 14 збереглися череп, кістки ніг та фрагмент таза дорослого чоловіка, орієнтовані за лінією схід–захід. Між кістками ніг лежали кістки ніг підлітка та його черепна коробка поганої збереженості. Поховання № 14 виявлено на рівні 2,1 м, а поховання № 16 дещо нижче, на 2,27 м. У засипці поховання № 16 знайдено фрагмент плитки підлоги з жовтою поливою.

Поховання № 15. Рівень виявлення 2,7 м. Впущено у культурний шар. Добра збереженість основних кісток. Відхилення 8° на південь. Руки складені на животі. Череп повернутий обличчям за лінією кістяка. Належав жінці.

Поховання № 18. Рівень виявлення 1,82 м. Кістяк лежав на материку, праворуч від нього прослідковувалися залишки

деревинного тліну. Яма не фіксувалася. У засипу на кістяку знайдений фрагмент стінки посудини, вкритої з обох боків зеленою поливою, а також уламок цвяха.

Кістки мали добру збереженість. Відхилення на південь 12° . Руки складені на животі. Череп повернутий обличчям на південь. Належав жінці. Між лівим плечем і підборіддям знайдено фрагмент тканини.

Поховання № 19. Рівень виявлення 1,78 м. Поруч з похованням № 18 і паралельно йому. Кістяк лежав на материк. Кістки мали добру збереженість. Належав юнакові. Біля коліна лівої ноги і правого передпліччя знайдено по залізному цвяху. На четвертому хребці відбитки окисленої міді. Біля лівого плеча залишки тканини. Руки складені на животі, череп повернутий обличчям у бік поховання № 18.

Поховання № 20. Рівень виявлення 2,52 м. Перекривалося давньоруським культурним шаром близько 0,5 м. Кістяк лежав на материк. Гомілкові кістки заходили у східну стінку розкопу. Перекривало поховання № 8. Кістки доброї збереженості. Кисть лівої руки лежала на тазових кістках, правої — на сонячному сплетінні. Череп повернутий обличчям на південь. У заповненні могили на кістяку знайдено вінця XI ст. та стінку зеленої полив'яної мисочки.

Поховання № 21. Рівень виявлення 2,5 м. Поховальна яма заглиблена в материк. Контур ями чітко не фіксувався. Перерізало поховання № 22, але само частково знищено перекопом XVIII—XIX ст. Збереженість кісток добра. Відхилення 32° на південь. Кістяк належав жінці. Кисть лівої руки лежить на тазових кістках. Череп — обличчям на південь.

Поховання № 22. Рівень виявлення 2,7 м. Поховальна яма запущена у материк, але контур не чіткий. Більша частина кістяка знищена під час здійснення поховання № 21. Зберігся лише череп, який належав чоловікові. Поховання перекривало частково поховання № 8.

Поховання №23. Рівень виявлення 1,8 м. Поховальна яма заглиблена в материк, але контур нечіткий. Сезонне відхилення 31° на південь. Збереженість кістяка добра. Належав жінці. Череп повернений обличчям на ліве плече. Руки складені на животі.

З лівого боку від стегна знайдено два цвяха спрямовані вістрями до кістяка. На кістяку знайдено вінця Х—ХІ ст. і стінку полив'яної посудини. У заповненні траплялися дрібні стінки і вінця давньоруської кераміки. На третьому й четвертому хребцях виявлені чотири щільно розташовані один до одного кулькоподібні гудзики голівками догори. Виготовлені з міді, позолочені, порожні всередині. Разом з ними знайдено клаптик тканини, що нагадує поворозку.

Поховання №24. Рівень виявлення 1,84 м. Частково пере-різано сучасним перекопом, зруйновано кістки ніг. Поховальна яма розмірами 0,6 x 1,4 м впущена в материк. З правого боку від кістяка збереглися залишки тліну гробовища. Знайдено тут також фрагмент цвяха. Збереженість кісток добра. Сезонне відхилення 8° на південь. Ліва рука покладена на грудну клітку, права зігнута до передпліччя. Череп схилений обличчям на ліве плече. З правого боку від шийних хребців знайдено мідний литий кулькоподібний гудзик.

Поховання №25. Рівень виявлення 2,06 м. Поховальна яма впущена в материк, контур нечіткий. Праворуч від черепа залишки деревинного тліну гробовища. Збереженість кісток добра. Руки складені на животі, череп звернутий обличчям догори. Кістяк належав чоловікові. У заповненні на кістяку знайдені три вінці Х—ХІ ст., вздовж нього три цвяхи.

Поховання №26. Рівень виявлення 1,87 м. Кістяк лежав на материку на південь від поховання №25. Належав дитині. Кістки поганої збереженості. Череп пошкоджений.

Поховання №27. Виявлено на глибині 1,76 м. Поховальна яма розмірами 0,5 x 1,4 м запущена в материк на 0,15 м.

Відхилення на захід 2° . Від кістяка збереглися фрагментовані гомілкові кістки, один хребець та частина черепа. Поховання дитяче.

Поховання №28. Рівень виявлення 2,08 м. Прорізано господарською ямою XVIII ст. Зберігся лише череп і ліва частина грудної клітки. Сезонне відхилення 12° на південь. В області грудної клітки знайдено круглу блакитного непрозорого скла намистину.

Поховання №29. Рівень виявлення 1,7 м. Найбільш західне поховання на площі могильника. Знищено перекопом. Від кістяка збереглися лише кістки лівої ноги та частина грудної клітки.

Поховання №30. Рівень виявлення 2,12 м. Впущено в давньоруський шар. Сезонне відхилення 50° на північ. Кістяк доброї збереженості належав дитині. Руки складені на грудях, череп звернутий обличчям ліворуч.

Поховання №31. Рівень виявлення 2,6 м. Поховальна яма впущена в материк, контур нечіткий. Кістки середньої збереженості. Сезонне відхилення 9° на північ. Руки складені на животі, череп звернутий обличчям на ліве плече. У області грудної клітки знайдено два кулькоподібних гудзика і один біля коліна правої ноги. Усі гудзики мідні з позолотою. Кістяк належав чоловікові.

Поховання №32. Рівень виявлення 2,16 м. Зберігся деформований череп, покладений на кістки ніг, та залишки ребер. Належало дорослій людині. Виявлено на рівні материка. Перезахоронено під час викопування поховальної ями для поховання №33, вище голови якого й були розташовані ці кістки.

Поховання №33. Рівень виявлення 2,04 м. Впущено в материк. Довкола кістяка збереглися фрагментарні залишки деревинного тліну. Сезонне відхилення 90° на північ. Кістки доброї збереженості. Належало чоловікові. Права рука лежала на сонячному сплетінні, кисть лівої — на середній

частині таза. Череп звернутий обличчям до лівого плеча. Довкола кістяка знайдено фрагменти трьох залізних цвяхів та вінця й стінки горщиків XI ст. Перерізало поховання № 32.

Поховання № 34. Рівень виявлення 2,4 м. Впущено в материк. У засипу над кістяком — фрагменти давньоруської кераміки та дрібні уламки кісток тварин. Кістки доброї збереженості. Права рука лежала на грудній клітці, кисть правої — на середній частині таза. Череп звернутий обличчям догори. Біля третього хребця знайдений грибоподібний литий бронзовий гудзик.

Поховання № 35. Рівень виявлення 1,94 м. Прорізало поховання № 37 з орієнтацією південь—північ. В свою чергу прорізано господарською ямою другої половини XVII—XVIII ст. Від кістяка зберігся лише череп та частково окремі кістки грудної клітки та рук.

Поховання № 36. Рівень виявлення 1,78 м. Поховальна яма розмірами 0,5х1,2 м запущена в материк на 0,1 м. Збереглися лише фрагментарно кістки черепа. Поховання дитяче. У середній частині ями знайдено два залізних цвяха обабіч кістяка, спрямованих вістрями до нього.

Поховання № 37. Виявлено на глибині 1,78 м. Впущено в материк, але контури ями чітко не фіксувалися. Нижче таза перерізано об'єктом XVIII ст. (господарською ямою), хоча, можливо, в давнину його перерізало поховання № 35. Кістяк доброї збереженості. Жіночий. Череп повернутий обличчям на схід. Руки зігнуті у ліктях, кисті лежать на плечах.

Поховання № 38. Рівень виявлення 2,3 м. Кістяк виявлений на рівні материка. Збереженість кісток погана. Права рука відсутня повністю, залишки лівої покоїлися на грудній клітці. Череп сильно зітлілий. Вірогідно, належав жінці. Біля кістяка знайдено два цвяха. Один між ногами вістрям униз, другий праворуч від коліна, вістрям до кістяка.

Поховання № 39. Рівень виявлення 2,7 м. Перекривало об'єкт № 8. Впущений в культурний шар. Кістяк вище таза не

зберігся. Гомілкові кістки ніг заходили в східну стінку розкопу. Кістяк належав дитині.

Поховання №40. Рівень виявлення 2,14 м. Кістяк належав дитині. Впущений в культурний шар. Збереженість кісток середня. Руки були складені на грудній клітці.

Поховання №41. Рівень виявлення 1,76 м. Прорізано об'єктом №9. Збереглися частково лише кістки ніг. Їх положення дозволяє вважати, що кістяк був орієнтований за лінією схід — захід. Імовірно, належав жінці.

Поховання №43. Рівень виявлення 2,56 м. Поховальна яма розмірами 0,6х1,9 м заглиблена в материк. Орієнтаційне відхилення на захід 32°. Від кістяка збереглися фрагментарно лише кістки ніг. У середній частині ями, на захід від кістяка знайдено залізний цвях, спрямований вістрям до нього. Перерізано ровиком паркану №2.

Поховання №44. Рівень виявлення 2,1 м. Зафіксовано на материку. Знищено фундаментом XIX—XX ст. Збереглася лише ліва гомілкова кістка, яка була покладена на плінфу. Краї плінфи оббиті, розміри 3,5х10х11 см.

Поховання №45. Рівень виявлення 2,45 м. Прорізано фундаментом XIX—XX ст. Поховальна яма розмірами 0,6х0,9 м впущена в материк. Прорізала поховальну камеру більш раннього поховання №46. Сезонне відхилення 30° на південь. Кістяк поганої збереженості. Належав жінці. Збереглися череп, частково права рука, кисть якої була покладена на залишки таза та гомілкова кістка правої ноги. Під череп була покладена плитка обтесаного кварциту на зразок плінфи. Розміри плитки 3х19х20 см. Праворуч кістяка знайдені два цвяха, спрямовані вістрями до нього.

Поховання №46. Рівень виявлення 2,8 м. Поховальна яма перерізана фундаментом XIX ст. Заглиблена у материк. Має розміри 0,6х2,0 м. Запущено у велику заокруглену яму, яка також перерізана фундаментом XIX ст. Фіксовані розміри ями — 1,9х2,4 м. Поховання заглиблено на 0,3 м нижче дна

ями. На дні ями частково збереглися залишки деревинного тліну. Тут також знайдено три цвяхи. Можливо, яма виконувала функцію поховальної камери, у якій міг бути й другий небіжчик — виявлені дрібні фрагменти людських кісток, але місце його розташування прорізало пізніше поховання №45 з орієнтацією схід — захід. Кістяк поховання №46 має погану збереженість. Зітліли усі кістки за винятком частини черепа та гомілки правої ноги. Належав чоловікові.

Поховання №47. Рівень виявлення 1,8 м. Прорізано сучасним перекопом. Частково збереглися лише кістки ніг, орієнтовані за лінією схід — захід.

Поховання №48. Рівень виявлення 2,3 м. На рівні материка зафіксовані кістки ніг дитини. Кістяк не зберігся. Орієнтація ніг за лінією схід — захід.

Поховання №49. Перевідкладений череп чоловіка на глибині 2,1 м у заповненні об'єкта №8.

Поховання №50. Рівень виявлення 2,3 м. Впущено в культурний шар XI ст. Права гомілкорова кістка перерізнана ливарним горном №5. Ліва нога кістяка впирається в горн №8. Сезонне відхилення 7° на південь. Кістяк доброї збереженості. Належав дитині. У засипці довкола поховання знайдено чотири стінки давньоруської кераміки.

Поховання №51. Виявлено нижче поховання №49, на глибині 2,35 м. Впущено у заповнення об'єкта №8. Кістяк поганої збереженості: виявлений тільки череп та кістки ніг. У засипці поховання простежена концентрація цем'янки й дрібних відщепів пірофілітового сланцю. Поховання дитяче.

Поховання №52. Рівень виявлення 2,3 м. Впущено у заповнення об'єкта №8. Кістяк зруйнований сучасним перекопом. Зберігся лише череп, який належав жінці.

Поховання №53. Виявлено на рівні 2,2 м. Перекривало об'єкт №8. Впущено в його культурний шар. Сезонне відхилення 15° на південь. Кістяк доброї збереженості, належав чоловікові. Ліва рука покладена на сонячне сплетіння,

права зігнута і покладена на плече. Череп обличчям звернутий до правого плеча. Ноги більшою частиною заходили у східну стінку розкопу.

Поховання №54. Рівень виявлення 2,5 м. Перекривалося горном №7. Поховальна яма не дійшла 0,05 м до материка. Сезонне відхилення 240 на південь. Кістяк середньої збереженості належав чоловікові. Ліва рука лежить на грудній клітці, права — на тазових кістках. Череп обличчям схилений до правого плеча. У засипці поховання знайдені ребро тварини, стінка корчаги і вінця посудини XI ст.

Поховання №57. Рівень виявлення 2,2 м. Поховальна яма розмірами 0,7х1,3 м заглиблена в материк на 0,2 м. Заповнення ями становив слабо гумусований суглинок. Перекривалося горном №1 і частково горном №2. Яма орієнтована за лінією схід — захід із відхиленням на південь у 36°. Від кістяка похованої дитини зберігся лише фрагмент черепа, який знаходився по центру ями. Біля черепа виявлено шість цвяхів. Чотири з них були розташовані горизонтально, а два — вертикально, вістрям униз. У засипці знайдено три дрібних вінця рубежу X — XI ст.

Поховання №59 і №60. Поховання №59 перерізано похованням №60. Обидва жіночі. Перше виявлено на рівні 2,35 м, друге — на 2,38 м. Кістяки лежали на матерiku. Кістки поховання №59 мають середню збереженість. Кістки ніг, порушених похованням №60, акуратно складені купкою нижче таза поховання №59. Руки в небіжчиці з поховання №59 складені на животі, череп обличчям схилений до лівого плеча. В області таза знайдено масивний литий кулькоподібний бронзовий гудзик з квадратним вушком.

З кістяка поховання №60 зберігся лише череп. На місці його шийних хребців знайдено кулькоподібний гудзик із залишками позолоти. У засипці обох поховань виявлено понад 20 дрібних фрагментів стінок і вінець кераміки XI ст.

Поховання №61. Рівень виявлення 2,6 м. Поховальна яма розмірами 2,0х0,87 м заглиблена в материк на 0,4 м. Ноги перерізано фундаментом XIX ст. Заповнення ями складав сірий слабо гумусований суглинок. Збереженість кістяка непогана. Належав жінці. У поховальній ямі знайдено два великих залізних костилів завдовжки 21 см.

Поховання №62. Рівень виявлення 2,4 м. Поховальна яма виконана до рівня материка, але у ньому контур ями не фіксувався. Сезонне орієнтаційне відхилення на південь 80. Кістки доброї збереженості. Гомілки ніг заходили під східний борт розкопу. Руки складені на животі, череп звернутий обличчям на праве плече. Поховання жіноче.

Поховання №63. Рівень виявлення 2,5 м. Перерізано сучасним перекопом. Зберігся череп та кістки лівого плеча і руки. Кістяк зафіксований на материку. Належав чоловікові.

Поховання №64. Рівень виявлення 2,4 м. Перерізано об'єктом № 17 (друга половина XVIII—XIX ст.). Поховальна яма розмірами 0,9х1,3 м заглиблена у материк на 0,3 м. Заповнення — світлий слабо гумусований суглинок. Сезонне відхилення 20° на південь. Від кістяка зберігся тільки череп, звернутий обличчям на північ та фрагмент кістки лівої руки. Під черепом лежали два уламки плінфи. Безпосередньо під черепом лежала плінфа розмірами 4,5х12,0х15,0 см. Череп належав чоловікові. У засипці ями знайдено два цвяхи, ручку корчажки та шість вінець X—XI ст.

Поховання №65. Рівень виявлення 2,2 м. Поховальна яма заглиблена в материк на 0,2 м. Розміри ями 0,8х2,0 м. Кістки поганої збереженості. Руки складені на животі. Череп звернутий обличчям догори. Кістяк належав жінці. У засипці ями знайдено стінку давньоруської кераміки.

Поховання №64 і №65 визначають північну межу могильника. Вони відрізані від основного масиву поховань сучасним підвалом, але й на північ від них поховання відсутні.

Поховання №66. Перевідкладений людський череп у заповненні підкліта будівлі другої половини XVII—XVIII ст.

Поховання №67. Рівень виявлення 3,12 м. Перерізало рівчак паркану №3. Кістяк виявлений на материку, належав жінці. Кістки середньої збереженості, але ребра зітліли вщент. Кисті рук складені на тазових кістках.

Поховання №68. Рівень виявлення 2,98 м. Перерізало рівчак паркану №3. Кістяк доброї збереженості. Руки складені на животі. Череп обличчям схилений до лівого плеча. Кістяк належав чоловікові. Під головою лежав фрагмент плінфи з оббитими краями розміром 3х10х11 см.

6. Могильник Спаської церкви

Поховання №1 (№5). Виявлено на рівні 2,1 м. Поховальна яма заглиблена у материк на 0,3 см. Розміри ями 0,6х1,6 м. Яма перекривалася культурним шаром з мішаними матеріалами давньоруського і пізнішого часів. Кістяк орієнтований головою на захід. Збереженість кісток добра. За попередніми визначеннями кістяк належить жінці. Зазначене поховання розташоване на відстані понад 28 м від могильника і, напевно, має до нього відношення.

Поховання №2 (№6). Окремий череп дитини виявлений на глибині 1,8 м на рівні материка біля західної стінки розкопу. Очевидно, поховання було пошкоджено під час зведення будинку на В. Житомирській, 24-в.

Поховання №3 (№7). Виявлено на рівні 1,8 м. Поховальна яма розмірами 2,5х0,8 м заглиблена у материк на 0,2 м. Заповнення поховальної ями складалося з однорідного сірого суглинку з помітним включенням дрібних вуглинок та п'ятьох пічних вальків значних розмірів. Речовий матеріал представлений трьома стінками давньоруської кераміки, вінцем XI ст. та фрагментом скляного браслета темно-вишневого кольору.

Кістяк було покладено у труну, від якої збереглося п'ять кованих залізних цвяхів. Три цвяхи з північного боку і два з південного. Цвяхи спрямовані вістрями до кістяка.

Кістяк середньої ступені збереженості був орієнтований головою на захід. Непогано збереглися череп, кістки ніг, тазу, дещо гірше великі (плечова та ліктьова) кістки лівої руки.

Поховання №4 (№8). Виявлено на рівні 1,8 м. Поховальна яма розмірами 0,8 x 1,9 м заглиблена у материк на 25 см. Яма орієнтована у напрямку захід–схід. Заповнення ями складалася з однорідного сірого суглинку, аналогічного до заповнення ями поховання №7. Знайдено чотири стінки давньоруської кераміки і вінце XI ст.

Кістяк відсутній. Від нього зберігся лише фрагмент кисті лівої руки. Про наявність труни у ямі свідчить знахідка чотирьох цвяхів: одного біля північної стінки ями, трьох — біля південної, спрямованих вістрями до центру ями. Очевидно, поховання було зруйновано ще у давнину грабіжниками.

Поховання №5 (№9). Виявлено на рівні 1,8 м. Поховальна яма розмірами 0,7 x 1,5 м заглиблена у материк на 0,3 см. Яма орієнтована у напрямку схід — захід. Тут знайдено дві стінки давньоруської кераміки та два залізних цвяхи від труни. Від кістяка зберігся лише череп, орієнтований потилицею частиною на захід.

Поховання №6 (№10). Виявлено на рівні 1,8 м. Поховальна яма розмірами 0,8 x 1,5 м заглиблена у материк на 0,4 см. Орієнтована у напрямку схід–захід. Розташована майже впритул до поховання №9. Від кістяка збереглися дрібні фрагменти кісток рук. Про наявність труни свідчать тонкі залишки деревного тліну на стінках ями. Скоріше за все, поховання було пограбоване у давнину.

Поховання №7 (№11). Виявлено на рівні 1,8 м. Значна частина поховальної ями заходить у західну стінку розкопу. Фіксовані розміри ями складають: довжина — 0,6 м, ширина — 0,9 м. Яма заглиблена у материк на 0,2 см. Орієнтована у напрямку схід — захід. Заповнення поховальної ями ідентичне попереднім похованням. Кістяк у дослідженій частині ями не виявлений.

Поховання №8 (№12). Виявлено на рівні 1,8 м. Поховальна яма розмірами 0,7 x 1,6 м заглиблена у материк на 30 см. Частково (череп і шийні хребці) запущено у заповнення господарської ями XI ст., а посередині кістяк перерізається господарською ямою кінця XI—XII ст. Непошкодженими залишилися тільки череп та кістки ніг.

Кістяк орієнтований головою на захід і, за попереднім обстеженням, належав жінці. Небіжчицю було покладено у труну, про що свідчить знахідка двох цвяхів. Один виявлений ліворуч від кістяка і спрямований вістрям до нього, інший був знайдений верхній частині грудної клітини.

За даними стратиграфії поховання можна впевнено датувати рубежем XI—XII ст.

Поховання №9 (№13). Виявлено на рівні 1,8 м. Поховальна яма розмірами 0,6 x 1,9 м заглиблена у материк на 0,6 м. Кістяк доброї збереженості орієнтований головою на захід. Руки складені на грудній клітині. Заповнення ями ідентично заповненню інших поховань.

Поховання №10 (№14). Виявлено на рівні 2 м. Частково знищено під час спорудження теплотраси. Ширина поховальної ями становить 0,68 м, фіксована довжина — 1,2 м. Яма орієнтована довгою віссю у напрямку схід — захід, заглиблена у материк на 25 см. Кістяк не зберігся. Скоріше за все, поховання було пограбоване у давнину.

Поховання №11 (№15). Запущено з рівня 1,3 м. Поховальна яма доведена до глибини 2,1 м. Більша частина поховання заходила у західну стіну розкопу. Ширина поховальної ями становила 0,85 м, зафіксована довжина — 0,8 м. Заповнення ями складалося з світло-сірого суглинку з помітним включенням вуглинок і дрібних ліній перевідкладеного лесу. Кістяк і яма орієнтовані на захід.

Кістяк мав добру збереженість, але для дослідження були доступними тільки кістки ніг і тазу. Біля коліна з

південного боку від кістяка виявлений один цвях, спрямований вістрям до нього. Ця знахідка свідчить про наявність у поховальній ямі труни.

Поховання № 12 (№ 16). Виявлено на глибині 1,7 м. Більша його частина знищена екскаваторщиком під час розчищення ділянки розкопу. Частково збереглися лише череп і кістки грудної клітини. З порядку їх розташування можна визначити, що кістяк був орієнтований головою на захід. Скоріше за все, поховання належало жінці.

Поховання № 13 (№ 17). Виявлено поруч з похованням № 16 на глибині 1,7 м. Кістяк середньої збереженості був значною мірою пошкоджений під час розчищення. Орієнтований головою на захід. Невеликі розміри кісток свідчать, що він належав підлітку. Перекривало поховання № 18.

Поховання № 14 (№ 18). Виявлено нижче поховання № 17 на глибині 1,9 м. Контури поховальної ями не фіксувалися. Кістяк доброї збереженості належав чоловіку. Орієнтовано головою на захід.

Поховання № 15 (№ 19). Виявлено на глибині 1,9 м. Перерізано об'єктом № 84 (господарський підкліт другої половини XVII—XVIII ст.). Ширина поховальної ями 0,5 м, фіксована довжина — 1,2 м. Вдалося виявити лише кістки ніг і тазу доброї збереженості, які належали чоловіку. Кістяк був орієнтований головою на захід.

Поховання № 16 (№ 20). Виявлено на глибині 1,8 м. Поховальна яма розмірами 0,6 x 1,4 м запущена у материк на 0,2 м. Засип ями ідентичний іншим похованням. У ньому знайдено вінце горщика XII ст. Кістяк доброї збереженості належав підлітку. Орієнтований головою на захід. Біля правого плеча небіжчика на грудній клітині знайдено мідний кулькоподібний гудзик, типовий для давньоруського часу.

7. Могильник церкви Іоанна Златоуста

Поховання №1. Кістяк завдовжки 0,95 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях. Поховання належало чоловіку.

Поховання №2. Кістяк завдовжки 0,9 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання №3. Кістяк завдовжки 1,40 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Біля правого плеча цвях. Поховання належало жінці.

Поховання №4. Кістяк завдовжки 1,46 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало чоловіку.

Поховання №5. Кістяк лежав головою на північний захід. Череп відсутній. Обидві руки складені на животі.

Поховання №6. Кістяк завдовжки 0,55 м лежав головою на захід. Ноги не збереглися. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання №7. Кістяк завдовжки 1,70 м лежав головою на захід. Ліва рука на животі, права на грудях. Біля лівого коліна уламок скляного браслета, біля голови шматок бронзи. Поховання належало чоловіку.

Поховання №8. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав головою на північний захід. Череп, кістки ребр та руки відсутні.

Поховання №9. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав головою на північний захід. Череп, кістки ребр та руки відсутні.

Поховання №10. Кістяк завдовжки 0,8 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання №11. Кістяк завдовжки 1,82 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на грудях. Біля правої ноги уламок скляного браслета. Поховання належало жінці.

Поховання №12. Кістяк завдовжки 0,7 м лежав головою на

північний захід. Обидві руки складені на животі. В заповненні давньоруське скло, вінце XII ст., залізна пластина. Поховання належало дитині.

Поховання № 13. Кістяк завдовжки 0,7 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Череп не зберігся, знайдено лише нижню щелепу, відсутні ребра.

Поховання № 14. Кістяк завдовжки 1,50 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало жінці.

Поховання № 15. Кістяк завдовжки 0,50 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання № 16. Кістяк завдовжки 1,30 м лежав головою на північний захід. Ліва рука складена на животі, права на грудях. Поховання належало жінці.

Поховання № 17. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на захід. Ліва рука лежить на грудях, права на животі. Ноги зведені, можливо були зв'язані під час поховання. Поховання належало чоловіку.

Поховання № 18. Кістяк завдовжки 1,80 м лежав головою на захід. Обидві руки розташовані вздовж кістяка і лише кисті лежать на животі. Поховання належало чоловіку.

Поховання № 19. Кістяк завдовжки 1,50 м лежав головою на північний захід. Ліва рука вздовж тіла, права на грудях.

Поховання № 20. Кістяк завдовжки 1,40 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання № 21. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі.

Поховання № 22. Кістяк завдовжки 0,90 м (без ніг) лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях, пальці доходять до підборіддя. Поховання належало жінці.

Поховання № 23. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях.

Поховання № 24. Кістяк лежав головою на північний захід. Поховання зафіксовано у східній стіні розкопу.

Поховання № 25. Кістяк завдовжки 0,80 м лежав головою на захід. Ліва рука лежала вздовж тіла, права на животі. Поховання належало дитині.

Поховання № 26. Кістяк завдовжки 0,80 м лежав головою на північний захід. Череп, гомілка лівої ноги та ліва рука відсутні, права на грудях. Поховання належало дитині.

Поховання № 27. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав головою на захід. Ліва рука на грудях, права відсутня. Поховання належало жінці. В похованні знайдено ще кістки від двох пар ніг.

Поховання № 28. Збереглася дерев'яна труна завширшки 0,40 м. Кістяк завдовжки 1,05 м лежав головою на захід. Ліва рука лежить вздовж тіла, права на животі. Між ребер знайдено листоподібне вістря стріли. Поховання належало чоловіку.

Поховання № 29. Кістяк завдовжки 1,50 м лежав головою на захід. Ліва рука лежить на животі, пальці правої підпирають підборіддя. Хребет пошкоджено в декількох місцях. Поховання належало чоловіку.

Поховання № 30. Кістяк завдовжки 1,30 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі.

Поховання № 31. Зафіксовано залишки дерев'яної труни. Кістяк завдовжки 1,50 м лежав головою на північний захід. Ліва рука лежить вздовж тіла, права на животі. Поховання належало жінці.

Поховання № 32. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на грудях. На черепі простежено сліди трепанації черепа. Поховання належало чоловіку.

Поховання № 33. Знаходилося частково в стінці розкопу. Кістяк довжиною 0,60 м (без ніг) лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях. Поховання належало дитині.

Поховання № 34. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Стопа лівої ноги лежить на правій. Поховання належало жінці.

Поховання №35. Кістяк завдовжки 1,70 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на грудях. Грудна клітина деформована.

Поховання №36. Кістяк завдовжки 1,15 м лежав головою на північний захід. Руки та ребра не збереглися. Поховання належало жінці.

Поховання №37. Кістяк лежав головою на захід. Руки лежали на животі. Ребра та ноги не збереглися.

Поховання №38. Зафіксовано сліди дерев'яної труни. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на північний захід. Ліва рука лежить на животі, права зігнута до плеча. Поховання належало чоловіку.

Поховання №39. Кістяк лежав головою на північний захід. Зафіксовано тільки ноги, поховання залишилося у північній стінці розкопа.

Поховання №40. Кістяк завдовжки 1,45 м лежав головою на північний захід. Череп зберігся погано. Ліва рука складена на животі, права вздовж тіла.

Поховання №41. Кістяк завдовжки 1,70 м лежав головою на захід. Ліва рука на грудях, права на животі.

Поховання №42. Кістяк завдовжки 0,90 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання №43. Кістяк завдовжки 1,10 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі. Кисті рук та грудна клітина не збереглися. Поховання належало дитині.

Поховання №44. Кістяк завдовжки 1,70 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало жінці.

Поховання №45. Кістяк лежав головою на захід. Зберігся тільки череп та грудна клітка.

Поховання №46. Кістяк завдовжки 1,40 м лежав головою на захід. Ліва рука лежить на грудях, права на животі. Поховання належало жінці. Під лівою лопаткою шматок червоного кварциту.

Поховання №47. Кістяк завдовжки 1,40 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях. Поховання належало чоловіку.

Поховання №48. Кістяк завдовжки 0,90 м лежав головою на південний захід. Ліва рука лежала на животі, права на грудях. Поховання належало дитині.

Поховання №49. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало підлітку.

Поховання №50. Зафіксовано лише череп.

Поховання №51. Кістяк завдовжки 0,70 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання №52. Кістяк завдовжки 1,50 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях. Поховання належало чоловікові.

Поховання №53. Кістяк завдовжки 0,45 м лежав на правому боці головою на захід. Ліва рука лежить вздовж тіла, права на животі. Поховання належало дитині.

Поховання №54. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на грудях.

Поховання №55. Кістяк завдовжки 1,00 м лежав головою на захід. Ліва рука лежить на животі, права на грудях. Ноги зруйновані пізньою ямою. Поховання належало жінці.

Поховання №56. Кістяк завдовжки 1 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях. Кінцівки ніг зрізані ямою. Поховання належало жінці. Зафіксовані сліди очілля і залишки золотих ниток на лобі, на грудях бронзовий гудзик-бубонець, біля ніг фрагменти скляного браслета та давньоруської посудини.

Поховання №57. Кістяк завдовжки 1,70 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на грудях. Поховання належало жінці.

Поховання №58. Кістяк завдовжки 1,90 м лежав головою на захід. Ліва рука лежить на животі, права на грудях.

Поховання №59. Кістяк лежав головою на захід. Поховання по пояс зрізано пізньою ямою. Ліва рука не збереглася, права лежить на грудях.

Поховання №60. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав на боці головою на північний захід. Права рука заведена за спину. Поховання належало дитині.

Поховання №61. Залишився тільки череп, поруч з яким знаходився фрагмент скроневого кільця.

Поховання №62. Кістяк завдовжки 0,80 м лежав головою на південний захід. Обидві руки складені на животі. Тазові кістки та кістки ніг зруйновані під час вириття ями більш пізнього часу.

Поховання №63. Кістяк лежав на правому боці головою на північний захід. Руки зігнуті під підборіддям, ноги зігнуті в колінах.

Поховання №64. Кістяк завдовжки 1,30 м лежав головою на захід. Ліва рука знаходилася на грудях, права на животі. Поховання належало підлітку.

Поховання №65. Зафіксовано тільки ноги, поховання залишилося у стінці розкопа.

Поховання №66. Кістяк завдовжки 1,80 м лежав головою на захід. Ліва рука на правому плечі, права на животі. Поховання належало чоловікові. Біля голови похованого знайдено череп коня та частину кінської ноги, на животі ще одна кінська кістка.

Поховання №67. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на північний захід. Ліва рука лежала на животі, права на грудях. Поховання належало жінці. На лівій руці знайдено браслет (шість фрагментів), на грудях лежала кістка кінської ноги. На правій нозі зафіксовано оброблений граніт розмірами: 10x12x15 см.

Поховання №68. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі.

Поховання №69. Кістяк завдовжки 0,30 м (ноги зрізані пізньою ямою) лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на грудях. Поховання належало дитині.

Поховання №70. Кістяк завдовжки 0,40 м (ноги зрізані пізньою ямою) лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання №71. Кістяк завдовжки 1,40 м лежав головою на північний захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало жінці.

Поховання №72. Кістяк завдовжки 1,60 м лежав головою на захід. Ліва рука знаходилася на животі, права на грудях.

Поховання №73. Зафіксовано дерев'яне гробовище 0,40х1,30 м. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав головою на північний захід. Ноги зрізані пізньою ямою. Ліва рука витягнута вздовж тіла, кисть лежить на тазових кістках; права на животі. Поховання належало жінці. На лівій руці цілий скляний блакитний наруч.

Поховання №74. Залишилися тільки череп, кілька ребер та ключиця.

Поховання №75. Кістяк завдовжки 0,60 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало дитині. З лівої сторони грудей знайдено гудзик-бубонець.

Поховання №76. Кістяк завдовжки 1,20 м лежав головою на захід. Обидві руки складені вздовж тіла. Поховання належало чоловіку.

Поховання №77. Кістяк завдовжки 1 м (заходить наполовину у стінку розкопа) лежав головою на північний захід.

Поховання №78. Залишився тільки череп.

Поховання №79. Кістяк лежав головою на захід. Поховання зруйноване сучасною ямою.

Поховання №80. Кістяк лежав головою на захід. Зафіксовано череп та декілько кісток. Пошкоджено сучасною ямою.

Поховання №81. Кістяк завдовжки 1,70 м лежав головою на захід. Обидві руки складені на животі. Поховання належало жінці. Зафіксовано сліди очілля на лобі.

Поховання №82. Залишився тільки череп.

Поховання №83. Кістяк завдовжки 1,43 м лежав головою на північний захід. Ліва рука знаходилася вздовж тіла, права була на животі. Поховання належало жінці.

Поховання №84, 85, 86 складають один комплекс. Всі трое кинуті в одну яму, кістяки зафіксовані фрагментарно.

Поховання №87. Кістяк завдовжки 1,50 м лежав головою на північний захід. Руки похованого лежали на животі.

III. Некрополь Михайлівського Золотоверхого собору

Поховання №1. Праворуч від голови знаходилося два овальних бірюзових камня без оправ, під лівим вухом срібне кільце із розірваними кінцями, біля шиї три круглих гудзика.

Поховання №2. В ногах похованого стояв глечик [Голубева, 1949, с. 116].

IIIa. Поодинокі поховання на території Верхнього міста

1. У 1938 р. на вул. Стрілецькій, 14 під час розкриття котловану для побудови будинку, на глибині 2,25 м відкрито поховання зі срібними речами: монетною гривнею київського типу, тонкою видовженою пластинкою з конусоподібними кінцями, медальйоном з вушком, іконкою, медальйоном з вушком та камінням, орнаментованими наручами XII ст. На жаль, жодних матеріалів з цього комплексу знайти не

вдалося, тому ми змушені довіряти атрибутації автора розкопок [Самойловський, 1967, с. 5–6].

2. У 1998 р. на вул. Володимирській, 12, на підвір'ї відкрито поховання кочовика зі слідами трепанації черепа [Боровський, 1998, с. 9–10]. Поховальна яма орієнтована за лінією схід–захід, розмірами: — 0,75 x 2,0 м. Перерізала відкладення ручаю. У поховальну яму, з рівня її виявлення, на глибину 0,3 м була запущена невелика заокруглена ямка розміром 0,43 x 0,45 см, яка доходила до північного краю могильної ями. У заповненні ямки знайдено два дрібних фрагмента стінок давньоруської кераміки, щелепу свині та два фрагментованих ребра тварин. Можливо це свідчить про намагання розкопати поховання ще у давнину. В заповненні поховання знайдено фрагмент вінець горщика X–XI ст., виявлений на 0,2 см вище рівня грудної клітки похованого. Кістяк містився у дерев'яній труні розмірами 0,5 x 1,9 м, від якої збереглися лише залишки тліну. Кістяк покладено на спину у випростаному стані. Руки зігнуті під підборіддя. Череп лежав обличчям на лівому плечі. Довжина кістяка — 1,7 м. Кістяк належить чоловікові 30–40 років. У тім'яній кістці черепа виявлено конічний отвір (наслідок трепанації). Залишки зрощення відсутні, це свідчить про те, що чоловік прожив після операції незначний час. Поховання датується часом не пізніше XI ст.

3. Під час земляних робіт 1996 р. на вул. Стрітенській, 10, неподалік від рову, що оточував «місто Ярослава», виявлено дитяче поховання. Нижня частина об'єкту була зрізана водогоном (збереглося на 0,3 м). Поховальна яма не прослідковується. Орієнтовано головою на схід, ліва рука на тазу. Інвентар не зафіксований. Датувати поховання важко, проте наявність поруч об'єктів XII–XIII ст. дозволяє припустити його належність до давньоруських пам'яток [Мовчан, 1996, с. 11–12].

4. У 2003 році на Михайлівському провулку, 22—24, відкрито поховання на подвір'ї давньоруської садиби (рубіж XI—XII ст.). Могильна яма не фіксувалася. Дитячий кістяк дуже поганої збереженості орієнтований у напрямку північ—південь. Більшість кісток не збереглася, залишився тільки череп, два шийних хребця, три ребра та дрібні фрагменти кісток рук. На одному з ребер фіксувалися відбитки окислів мідного виробу, який не зберігся. Під час розчистки поховання біля нього знайдено манжетоподібне вінце XI ст., і фрагменти вінець горщиків рубежу XI—XII ст.. Вони потрапили до могильної ями в процесі її засипання [Мовчан, 2003, с. 15].

IV. Поділ

1. Могильник на вул. Щекавицькій, 25—27

Поховання №1. Залишки дерев'яного гробовища практично не помітні, проте про його наявність свідчать цвяхи, що лежать вздовж кістяка. Поховання орієнтовано чітко на захід. Кістяк зберігся частково — тільки кістки ніг(крім ступнів), решта знищена спорудою XII ст.

Поховання №2. Кістяк лежав головою на захід. Череп розчавлено, кістяк порушений — кістки розкидані по всій могилі. Біля ноги лежало бронзове кільце, з іншого боку — цвях. По периметру кістяка лежать цвяхи. Зафіксовані сліди від бронзових прикрас, які окиснилися.

Поховання №3. Довжина могильної ями — 1,9 м, ширина 0,72 м. Залишилися цвяхи від гробовища. Кістяк лежить головою на захід. В заповненні виявлені фрагменти кераміки [Івакін, 1982, с. 10—23].

2. Могильник на вул. Спаській (відрізок між вулицями Волоська та Почайнинська) за 1987 р.

Поховання №1. Орієнтація — південний-захід. Ширина могильної ями 0,7 м. Ширина труни — 0,5 м. північно-східну частину поховання дослідити не вдалося. Ліворуч від похованого, на рівні виявлення дна ями лежала кришка від труни. Кістяк перебував в частково перевідкладеному стані, череп лежав на боці, ліва рука на кістках таза, права витягнута вздовж тіла. На дні гробовища в районі грудей було виявлено бронзовий грушоподібний гудзик. В заповненні могильної ями зафіксована кераміка XII ст. Кістяк належав літньому чоловіку.

Поховання №2. Орієнтація — південний захід. Знаходилося південніше поховання № 1, яке воно частково перекривало. Таким чином, поховання № 1 належить до більш пізнього часу. Комплекс частково зруйнований під час прокладення траншеї водогону в південній частині. Верхня частина кістяка не збереглася, встановити первісне положення рук неможливо. Ширина могильної ями 0,85 м, довжина 2 м. Ширина гробовища — 0,6 м. В заповненні могильної ями знайдена кераміка рубежу XI—XII ст.

Поховання №3. Орієнтація — схід — захід. Від кістяка залишилася лише верхня частина, нижню зруйновано водогоном. Череп повернутий вліво та деформований. Права рука не збереглася. Ліва лежить на правій частині грудей.

Поховання №4. Орієнтація — схід — захід. В межах розкопу опинилися лише нижні кінцівки.

Поховання №5. Орієнтація — південний-захід. Поховання № 1 частково перекривало поховання № 5, отже воно було більш раннім. Розміри труни 0,65х1,75 м. Частина поховання була знищена під час прокладання траншеї каналізації, череп роздавлений. Права рука лежала в районі живота, ліва не збереглася. На плечовому суглобі знайдено сильно окиснений предмет (фібула?).

Поховання №6. Розташовано безпосередньо під нижньою дошкою гробовища поховання № 5. Орієнтація — південний-захід. Кістки погано збереглися.

Поховання №7. Орієнтація — південний-захід. Від поховання залишився лише південно-східний кут гробовища.

Поховання №8. Орієнтація — південний-захід. Від кістяка збереглися лише права частина грудної клітки та череп. Очевидно, поховання було зруйновано під час викопування могильної ями для поховання №2. Розміри могильної ями 1,0х2,0 м, труни — 0,73х2,0 м.

Поховання №9. Орієнтація — головою на захід. Кістяк порушений. Череп розгорнуто вліво. Положення кісток рук та грудної клітки не в анатомічному порядку, тому що кістяк провалився в поховання № 12, яке містилося безпосередньо під ним. Кістки правої ноги лежать на лівій унаслідок деформації від просідання ґрунту.

Поховання №9 перекривалося похованнями №6 та №8. Розміри могильної ями — 0,75х2,2 м, труни — 0,58х2,0 м.

Поховання №10. Орієнтація — південний-захід. Верхня частина поховання знищена під час спорудження каналізацією, кістки ніг опинилися поза межами шурфа. Руки складені на животі. Поховання №10 перекривалося похованнями №5, 6 та 7.

Поховання №11. Орієнтація головою на захід. В межах шурфа опинився лише північно-західний кут могильної ями та залишки гробовища.

Поховання №12. Орієнтація головою на захід. Розташовувалося під похованням №9. Під сильно деформованою кришкою гробовища містився кістяк з пошкодженим черепом. Права рука зігнута в ліктьовому суглобі, кисть лежить під підборіддям. Ліва рука — на животі. Розміри труни — 0,42х1,85 м, могильної ями — 0,7х2,0 м.

Поховання №13. Орієнтація головою на захід. Від поховання залишилася лише верхня частина завдовжки 0,4 м.

Поховання №14. Орієнтація головою на південний-захід. В шурфі виявлено лише нижні кінцівки поховання, тому його вирішено законсервувати.

Поховання №15. Орієнтація — на південний-захід. В шурфі опинилась лише нижня частина поховання, тому поховання прийшлося законсервувати.

Поховання №16. Орієнтація головою на захід. Від поховання залишилася невелика частина південно-східного кута.

Поховання №17. Орієнтація головою на захід. Череп роздавлений, інші кістки скелету збереглися добре. Ліктьові кістки містяться на животі, паралельно одна одній (права вище лівої). Розміри могильної ями 0,55х1,90 м, труни — 0,5х1,87 м.

3. Могильник на вул. Межигірській, 43

Поховання №1. Стінки могильної ями плавно заокруглювалися до днища. Кістяк лежав головою на захід, руки складені на животі (права на лівій). Поховання здійснено без труни. Згори яма перекривалася сосновими дошками.

Поховання №6. Могильну яму завширшки 0,55—0,75 м перекривали соснові дошки. Яма мала заплечики, на яких трималося перекриття. В центрі лежала масивна дошка розмірами: 0,35х2,15 м завтовшки 0,05 м, обабіч — більш тонкі дошки (0,25 м). Слідів труни та інвентаря зафіксувати не вдалося. Кістяк лежав головою на захід, руки покладені вздовж тіла.

Поховання №7. Могильна яма (0,63х1,88 м) орієнтована за віссю схід-захід. В ямі виявлена дерев'яна конструкція: на нижній прямокутній дошці (0,42х1,86 м) на торцях на ребро було перпендикулярно поставлено ще дві дошки (0,6 та 0,5 м), на яких лежала горизонтальна дошка перекриття (збереглася частина розмірами: 0,38х1,5 м). Бічних стінок не було. Кістяка та навіть слідів кісток зафіксувати не

вдалося. А. Занкін трактує поховання як кенотаф [Занкін, 1989, с. 16].

Під час розкопок виявлено ще чотири безінвентарних поховання з невизначеним рівнем запуску, які, можливо, належать до давньоруського періоду.

Поховання №2. Поховання здійснене у дерев'яній труні, орієнтоване головою на захід. Кістяк перебував у перевідкладеному стані: кістки рук та ніг зміщені, грудна клітина розчавлена.

Поховання №3 здійснене у дерев'яній труні (один цвях). Права рука лежала на животі, ліва на грудях.

Поховання №4 розташовувалося під похованням №2. Від труни залишився деревинний тлін та два цвяха, які кріпили боковину до днища. Між кісток таза та ніг виявлено розвал керамічного горщика та фрагмент амфори XII—XIV ст. Руки складені високо на грудях, череп зміщено у бік.

Поховання №5. Кістяк витягнутий на спині, ліва рука на животі, права на грудях [Занкін, 1989, с. 16—35].

4. Могильник на розі вулиць Верхній Вал та Почайнинська

Поховання №1, 2. Були зафіксовані в північно-західній стінці розкопа.

Поховання №3. Могильна яма 0,5х1,5 м. Гробовище, прямокутної форми, розмірами 0,3х1,3 м. було запущено в яму дещо неправильної прямокутної форми розмірами: 0,55х1,7 м. Від поховання залишився тільки череп та декілька розрізнених кісток кістяка. Скоріш за все, це можна пов'язати з поганою збереженістю кісток. Орієнтація південь — північ.

Поховання №4. Могильна яма 0,8х2,4 м. Гробовище, прямокутної форми, збите з дошок розмірами 0,5х2,0 м було запущено в яму неправильної прямокутної форми розмірами 0,75х2,4 м. Від поховання збереглася більша

частина кістяка, включаючи таз та залишки кісток ніг. Ліва рука на тазу, права відсутня. Орієнтація південь — північ.

Поховання №5. Труна, прямокутної форми, збита з дошок збереглася дуже погано, тому розміри надаються приблизні: 0,5х2,0 м. Яма була прямокутної форми розмірами 0,7х2,2 м. Дуже погана збереженість поховання, руки складені на животі. Орієнтовано південний захід — північний схід.

Поховання №6. Збереглося частково, тільки кістки ніг. Орієнтовано південь — північ.

Поховання №7. Розміри поховальної ями: 0,3х0,7 м. Орієнтовано південь — північ. Поховання дитяче.

Поховання №8. Гробовище, прямокутної форми, збите з дошок розмірами 0,3х1,4 м. запущене в яму 0,55х1,7 м. Південно-східна сторона ями частково перерізається ямою поховання №10. руки на тазових кістках. Орієнтація південь — північ.

Поховання №9. Труна, трапецієподібної форми, збита з дошок, розмірами 0,25—0,45х1,8 м запущена в прямокутну яму 0,6х2,2 м. Судячи з того, що всі кістки були розрізнені, маємо справу з перепохованням.

Поховання №10. Труна прямокутної форми збита з дошок розмірами 0,4х1,9 м запущена в яму 2,4х0,55 м. Орієнтація південь — північ. Кістяк лежав на спині, руки витягнуті вздовж тіла.

Поховання №11. Гробовище розмірами 0,3х1,9 м, збите з дошок, запущене в яму 0,7х2,1 м., південна стінка ями не простежена через перекриття могильною ямою поховання №12. Орієнтація захід — схід. В даному випадку, скоріш за все, ми маємо справу із перепохованням. Кістки були складені в приблизному анатомічному порядку.

Поховання №12. Гробовище розмірами 0,4х1,7 м. було запущено в яму 0,7х2,1 м. Північна стінка ями співпадала зі стінкою поховання №11. Орієнтація захід — схід. Кістяк

лежав на спині, права рука зігнута в ліктьовому суглобі та лежала внизу грудної клітини, ліва зігнута у лікті й лежала на животі.

Поховання № 13. Частково виходило за межі розкопу. Труна збита з дошок розмірами 0,3х1,8 м. запущена в яму 0,6х1,9 м, перекривалося похованням № 3. Орієнтація південний захід — північний схід. Поховання порушено, можливо перепоховання. Кістки перебували в приблизно анатомичному стані, але грудна клітка була порушена сильно.

Поховання № 14, 15. Згори перекриті похованням № 3. Обидва є перезахороненням. Орієнтація південний захід — північний схід.

Поховання № 16, 17, 18. Всі три є перепохованнями [Сагайдак, 2004].

4. Могильник на вул. Межигірській, 3/7

Поховання № 1. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,15х0,5 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах простежені ручки для нош завдовжки 0,05 м. Поховання безінвентарне. На грудній клітці фрагмент рослини (квітки).

Поховання № 2. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,57х1,42 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, в головній частині по кутах простежено ручки для нош завдовжки 0,1 м. Поховання безінвентарне.

Поховання № 3. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,6х1,75 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, в головній частині по кутах збереглися ручки для нош завдовжки 0,15 м. Поховання безінвентарне.

Поховання № 4. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,35х2,0 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, в головній частині по кутах збереглися ручки для нош завдовжки 0,12 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №5. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,36х1,75 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах збереглися ручки для нош завдовжки 0,1 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №6. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,5х2,37 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах збереглися ручки для нош завдовжки 0,1 м. Безінвентарне.

Поховання №7. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,35х0,8 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, від кістяка залишилася тільки верхня частина. Безінвентарне.

Поховання №8. Зорієнтоване головою на захід. Довжина могильної ями — 1,75 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, відсутні кістки ступней та половина черепа. Поховання безінвентарне.

Поховання №9. Зорієнтоване головою на захід. Досліджена довжина могильної ями — 0,3 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, відсутні кістки ступней. Поховання безінвентарне.

Поховання №10. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,25х1,25 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, фіксується днище. Відсутні нижні кінцівки. Поховання безінвентарне.

Поховання №11. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,47х1,5 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, фіксується днище. Поховання безінвентарне.

Поховання №12. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,42х2,25 м. Від труни залишилися горизонтальні дошки з північної бічної кришки, й днище. По кутах збереглися ручки для нош довжиною 0,1 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №13. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,25х1,05 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну. Поховання безінвентарне.

Поховання №14. Розміри могильної ями — 0,42х2,0 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну. Поховання безінвентарне.

Поховання №15. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,17х0,62 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош. Кістяк зберігся фрагментарно. Поховання безінвентарне.

Поховання №16. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,25х0,82 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, від кістяка залишилися тільки нижні кінцівки. Поховання безінвентарне.

Поховання №17. Південно-західна орієнтація. Розміри могильної ями — 0,32х1,65 м. Гробовище не фіксується. Поховання безінвентарне.

Поховання №18. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,87х2,5 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,1 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №19. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,3х0,75 м. Гробовище не фіксується. Поховання безінвентарне.

Поховання №20. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,45х1,25 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, фіксується днище. Поховання безінвентарне.

Поховання №21. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,32х2,05 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,1 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №22. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,37х1,12 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,15 м. Стан збереженості кістяка незадовільний, поховання стиснуте з боків. Поховання безінвентарне.

Поховання №23. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,47х1,0 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну. Поховання безінвентарне.

Поховання №24. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,12х0,62 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,1 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №25. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,50х1,73 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,12 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №26. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,42х2,0 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну. Поховання безінвентарне.

Поховання №27. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,25х0,50 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну. Поховання безінвентарне.

Поховання №28. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,5х0,17 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,8 м. Стан збереження кістяка поганий. Поховання безінвентарне.

Поховання №29. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,20х0,32 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,8 м. Кістяк зберігся фрагментарно. Поховання безінвентарне.

Поховання №30. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,37х1,37 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, кістяк перебуває не в анатомічному порядку. Скоріш, за все, ми маємо справу з перепохованням. Поховання безінвентарне.

Поховання №31. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,37х2,0 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, фіксується днище. Поховання безінвентарне.

Поховання №32. Зорієнтоване головою на захід. Розміри могильної ями — 0,37х1,37 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, фіксується днище. Поховання безінвентарне.

Поховання №33. Південно-західна орієнтація. Розміри могильної ями — 0,50х2,75 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, по кутах ручки для нош завдовжки до 0,15 м. Поховання безінвентарне.

Поховання №34. Південно-західна орієнтація. Розміри могильної ями — 0,37х1,12 м. Гробовище збереглося у вигляді тліну, фіксується днище. Від кістяка залишилися тільки нижні кінцівки. Поховання безінвентарне.

5. Могильник на вул. Верхній Вал, 34/13

Поховання №1. Могильна яма прямокутної форми мала ширину 0,7 м. Кістяк лежав головою на північний захід. В розкопі виявлені лише кістки ніг. Дерев'яна труна з кришкою розширялася в головній частині.

Поховання №2. Вдалося простежити контури східної частини могильної ями (шир. 0,6 м) та торцеву дошку гробовища. Кістяк лежав головою на північний схід. Більша частина поховання залишилася в стінці котлована.

Поховання №3. Простежені контури могильної ями та дерев'яної зітлілої домовини (0,55 (0,45)х2,0 м). Кістяк завдовжки 1,75 м лежав головою на північний захід. Ноги витягнуті паралельно, руки зігнуті в ліктях, кисті містилися в районі тазових кісток. Череп повернуто обличчям праворуч. В головній частині труни знайдені ковані залізні цвяхи завдовжки 6 см. В заповненні знайдений фрагмент вінця кухонного горщика XII ст.

Поховання №4. Прослідковувалися могильна яма та контур дерев'яного гробовища. Кістяк лежав головою на північний захід. Зігнуті в ліктьових суглобах руки, кисті лежать в районі тазових кісток [Сагайдак, 1997, с. 89—90].

6. Могильник на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а

Поховання №1. Могильна яма не фіксується. Дослідити поховання вдалося лише частково — верхню частину до грудної клітки (0,45 м). Череп лежав на лівому боці. Праворуч від черепа на відстані 0,05 м лежав залізний корошований цвях від труни. Довжина цвяха — 0,1 м. Ще чотири цвяхи знайдені у заповненні могильної ями. Решта поховання була знесена під час спорудження свай. Орієнтація — головою на захід із 20° сезонним відхиленням на південь. Залишки труни у вигляді тонкої стрічки деревинного тліну. Збереженість кісток погана. Інвентар не зафіксований.

Поховання №2. Могильна яма не фіксується. Орієнтація — головою на захід із 15° сезонним відхиленням на південь. Череп розчавлено ґрунтом. Права рука зігнута в ліктьовому суглобі, знаходиться біля черепа. Ліва лежить на грудях. Довжина кістяка 1,58 м. Збереженість кісток погана. Біля правого плеча залізний цвях від труни завдовжки 0,12 м. Сильно корошований. Біля лівої ноги тонкий скол кременя. Поруч із правою ногою кремій розмірами 0,02 x 0,05 м.

Поховання №3. Могильна яма розмірами: 0,5 x 3,8 м. Контури конструкції труни добре збереглися у вигляді деревинного тліну. Чітко читаються кришка та боковини. Орієнтація — головою на захід із 15° сезонним відхиленням на південь. Первинне положення тіла не збереглося. Череп лежить на лівому боці. Кістки рук та ніг розкидані. Довжина кістяка 1,62 м. Збереженість кісток погана.

Поховання №4. Могильна яма не фіксується. Контури конструкції труни добре збереглися у вигляді деревинного тліну. Зафіксований один цвях. Кістяк зберігся частково: краще ліва частина. Ліва рука на животі, права не збереглася. Ліва нога збереглася частково. Орієнтація — головою на захід із 20° сезонним відхиленням на південь. Залишки черепа лежать на правому боці. Довжина кістяка 1,37 м.

Збереженість кісток дуже погана. У заповненні — фрагмент денця керамічної посудини.

Поховання №5. Контури труни із ручками нош збереглися у вигляді стрічок деревинного тліну. Орієнтація західна із 250 сезонним відхиленням на північ. Перерізано пізньою ямою. Череп та права частина тіла не збереглися. Ліва рука на грудях. В засипці — вінце горщика кінця XI ст.

Поховання №6. Досліджена довжина кістяка — 1,5 м (кістки стопи залишилися (у стінці розкопа). Кістки рук на животі. Контури труни із ручками нош збереглися у вигляді смуг деревинного тліну. Орієнтація — західна із 15° сезонним відхиленням на південь.

Поховання №7. Труна доброї збереженості, належить до таких, що складаються безпосередньо у могильній ямі [Сагайдак, 1991, с. 97—99]. Кістяк зберігся частково — відсутня ліва частина. Довжина кістяка 1,5 м. Орієнтація західна із 15° сезонним відхиленням на південь.

Поховання №8. Труна належить до таких, що складаються безпосередньо у могильній ямі [Сагайдак, 1991, с. 97—99]. Орієнтація західна із 15° сезонним відхиленням на південь. Кістяк зберігся частково — погано збереглася права його частина, продавлена похованням №7. Ліва рука на грудях. Кістки ніг не збереглися. Досліджена довжина кістяка — 1,12 м.

Поховання №9. Могильна яма підпрямокутна, розміри — 1 х 2 м. Дерево обгоріле, проте доброї збереженості. Розміри 0,25 х 1,0 м. Кістяк середньої збереженості. Орієнтація західна із 150 сезонним відхиленням на південь. В районі грудної клітки зафіксовані фрагменти золотої нитки-дрота від поховального одягу.

Поховання №10. Труна з ручками для нош, збереженість кісток середня. Кістки ніг містились в стінці розкопу. Права рука лежала на тазових кістках, ліва на грудях. Орієнтація західна із сезонним відхиленням 150 на південь.

Поховання №11. Могильної ями та труни не зафіксовано. Кістяк середньої збереженості завдовжки 1,67 м. Орієнтація західна із 17° сезонним відхиленням на південь.

Поховання №12. Виявлено безпосередньо під похованнями № 7, 8. Нижня частина поховання міститься в стінці розкопу. Череп лежав на лівому боці. Кістяк середньої збереженості. Досліджена довжина 1 м. Ліва рука частково збереглася в районі живота, права на грудях. Досліджені розміри могильної ями $0,37 \times 1,11$ м. Орієнтація західна із 15° сезонним відхиленням на південь.

Поховання №13. Труна з ручками для нош. Кістяк майже не зберігся — поховання було зруйновано. Залишилися кістки, розкидані у поховальній ямі розмірами: $0,37 \times 1,5$ м. Орієнтація південь — північ з невеликим відхиленням на схід.

Поховання №14. Виявлено під похованнями №4 та №10. Могильна яма має досліджені розміри $0,35 \times 1,0$ м. Орієнтація західна із 15° сезонним відхиленням на південь. Кістяк середньої збереженості, нижня частина поховання міститься в стінці розкопу. Кістки рук погано збереглися, ліва лежить на животі. Досліджена довжина кістяка 1 м.

Поховання №15. Могильна яма розмірами $1,35 \times 3,75$ м. Орієнтація західна із 15° сезонним відхиленням на південь. Труна у вигляді деревинного тліну, кістяк середньої збереженості. Череп розбитий, кістки рук не збереглися. Досліджена довжина кістяка 1 м.

Поховання №16. Зафіксовано західну частину дитячого поховання. Орієнтація західна. Збереглися залишки від дерев'яної труни. Інвентаря виявити не вдалося.

Поховання №17. Поховання в домовині фіксувалося у північно-східній стінці розкопу. Орієнтація південно-західна.

Поховання №18. Вдалося дослідити південно-західну (верхню) частину поховання. Зафіксовано залишки дерев'яної труни з ношами. Безінвентарне.

Поховання №19. Орієнтація — на північний захід. Зафіксовано залишки дерев'яної труни з ручками. Безінвентарне. Кістки перебували в перемішаному стані.

Поховання №20. Виявлено безпосередньо під похованням №19, яке його зруйнувало. Орієнтація — на північний захід. Зафіксовано залишки дерев'яної труни. Безінвентарне. Кістки перебували у перевідкладеному стані.

Поховання №21–22. Орієнтація північно-західна. Зафіксовано залишки дерев'яної труни з ручками. Кістки двох людей перебували в перемішаному стані.

Поховання №23. Орієнтація західна. Труна простежена у вигляді смуг деревинного тліну. Безінвентарне.

Поховання №24. Орієнтація — північно-західна. Труна простежена у вигляді смуг деревинного тліну. Безінвентарне.

Поховання №25. Зафіксовано залишки дерев'яної труни з ручками для нош. Орієнтація — південно-західна. Інвентаря виявити не вдалося.

IVa. Поодинокі поховання

1. Восени 1990 року Подільська експедиція ІА АН України проводила археологічні дослідження на Волоській, 16. В результаті розкопок було виявлено дві садиби XII ст. На одній з них, під час вибірки заповнення зрубу (рівень виявлення — 2,38 м), під його північною стінкою відкрито дитяче поховання. Могильна яма була зафіксована на глибині 2,91 м. Яма підпрямокутна, розміром 0,5х1,1 м. Північно-східна частина ями порушена пізнім перекопом. Залишки труни збереглись у вигляді овальної плями тліну, згори прикритої дошками. В труні містився кістяк дитини приблизно одного року. Кістяк доброї збереженості, але з розчавленим черепом. Похований лежав випростано, головою на північ [Сагайдак, 1990, с. 7].

2. Ще одне поховання було виявлено влітку 1993 р. під час досліджень на вул. Оболонській, 12 (на перехресті з вул. Костянтинівською). Поховання було запуснено з давньо-руського горизонту, який фіксується на глибині 2,7–2,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Зруйноване дитяче поховання містилось в овальній могильній ямі і зорієнтовано за віссю північний захід — південний схід. Інвентар не зафіксований [Сагайдак, 1993, с. 11].

3. Розкопками на вулиці Межигірській, 43 під підлогою зрубної споруди XII–XIII ст. виявлено поховання немовляти в дерев'яному ящику (0,25х0,5 м). Верхня кришка була прибита до бічних стінок трьома цвяхами. Ящик запуснено у поховальну яму (0,32х0,63 м) [Занкин, 1989, с. 34].

4. Навесні 2005 р. проведені рятівні розкопки на вул. Спаській, 26/14, під час яких були відкриті й досліджені дві садиби. В південно-західному куту житлової споруди (середина XI — початок XII ст.) в шарі, який маркував рівень підлоги, в масиві обпаленої глини (можливий черінь пічки) було виявлено поховання немовля, яке померло у віці до трьох місяців. Було простежено поховальну яму підквадратної форми розмірами 0,24х0,52 м і 0,08 м завглибшки. Поховальна яма була запуснена від рівня підлоги, прорізала шар гумусу із домішками глини та деревинного тліну і заглиблювалась у нижній шар піску на 1,5–2,5 см. Заповнення ями за кольором, складом та консистенцією практично не відрізнялося від шару, який маркував рівень підлоги. У заповненні поховальної ями простежувалися фрагменти труни зробленої з дерев'яних плах 0,5–10 мм завтовшки. Дитячий скелет зберігся фрагментарно. Небіжчик був похований у витягнутому стані на спині, головою на південний захід, руки складені на грудях (права на лівій). У формуванні поховального комплексу простежується безумовний зв'язок із конструкцією споруди: формування поховального комплексу йшло одночасно з конструюванням череня печі, але

вже після спорудження стін та підлоги споруди [Сергеева, Івакін, Шевченко, 2007, с. 247–250].

5. На вул. Введенській, 35 (2005 р.) на території садиби XII ст. відкрито дитяче поховання, орієнтоване головою на північний захід [Сагайдак, 2005. с. 7].

6. Земляними роботами на вул. Сковороди, 14 (2006 р.) під черенем виносної пічки XII ст. виявлено залишки дерев'яної конструкції, схожої на труну з ручками для нош. Кістяка виявити не вдалося [Сагайдак, 2006, с. 24–25].

V. Копирів кінець

1. Некрополь церкви на Вознесеньському узвозі

Поховання №1. Сильно постраждало під час вибірки ґрунта екскаватором. Орієнтація кістяка південний захід — північний схід. Від дерев'яної труни зберігся тлін. Біля лівої ноги кістяка виявлено два залізних цвяха, що скріплювали дошки. Поховання середньої збереженості. Біля стопи правої ноги зафіксовано фрагмент вінця XII–XIII ст., в районі колінного суглоба — невеличкий кремій.

Поховання №2. Знаходилося за 10 см від поховання №1, паралельно йому. Домовина збереглась у вигляді тліну. Ніяких знахідок в похованні не виявлено.

Поховання №3 було знищено під час побудови теплотраси. Від нього залишилися цвях від труни та кісточка стопи.

Поховання №4. Ширина поховання — 0,65 м, довжина розкопаної частини — 1,17 м. Глибина могильної ями — 0,5 м від рівня материка (1,62 м від сучасної денної поверхні). Від дерев'яної домовини залишився тільки тлін, але в стратиграфії чітко фіксується його висота — 0,31 м. Кістяк дуже поганої збереженості. Руки покладені на животі. Ніяких предметів у похованні не виявлено.

Поховання №5. Розташовувалося в південно-східному куті розкопа. Його глибина — 1,47 м від (сучасної поверхні до кришки труни). Висота труни — 0,25 м, ширина — 0,55 м (біля голови) та 0,47 (в районі тазу). Добре збереглися стінки труни. Їх товщина — 2,5 см. Довжина виявленої частини поховання 1,2 м. Стан кісток задовільний. В похованні виявлено декілька фрагментів давньоруської кераміки. У верхній частині кістяка зафіксовано бронзовий гудзик. Він положистий, зпаяний з двох половинок, з припаяним вушком.

Поховання №6. Розташоване в північно-західній стінці розкопа майже повністю виходячи за його межі. Дошки труни збереглися добре. Як можна побачити за стратиграфією, поховання було запущене на глибину 0,6—0,7 м від давнього рівня. В північно-східній стінці розкопа № 4 зафіксовані ще два поховання № 7 та № 8 [Харламов, 1989 — 1990, с. 6—23].

2. Некрополь церкви на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулка

Поховання №1 та №2. Від комплексів збереглися лише окремі кістки і сліди від поховальної ями. Розташовані вони були на відстані 0,6 м одна від одної. Рівень виявлення — 2,5 м від сучасної денної поверхні.

Поховання №3. На відстані 6,5 м від поховань № 1 та 2 розчищено залишки ще одного поховання, здійсненого у дерев'яній домовині. Зберігся лише череп, біля якого знайдено чотири бронзових скроневих кільця. Орієнтація — головою на північний захід. Череп належав молодій жінці. Могильна яма прослідковується в материку на глибині 0,4 м. Над нею — прошарки із сірого ґрунту з фрагментами кераміки XII—XIII ст.

Поховання №4. На відстані 0,3 м від поховання № 3 лежав кістяк у витягнутому стані головою на північний захід в

дерев'яній домовині завширшки 0,65 м. Ширина могильної ями — 0,85—0,90 м; заглиблена в материк на 0,7 м. На рівні країв домовини виявлено залізні цвяхи, якими вона була збита. По всьому похованню, в сірому прошарку знайдено фрагменти кераміки, вуглинка. Над похованням — чорний прошарок з вуглинками і керамікою XII—XIII ст. Очевидно, залишки поховальної трапези.

Поховання №5. На відстані 0,3—0,4 м на північний захід від поховання №4 знайдено окремі кістки дитячого поховання, яке зруйноване пізніми ямами.

Поховання знайдені на садибах Киянівського провулку, №№ 4—8

Поховання №6. Виявлене в ґрунтовій могилі (0,76х2,2 м.). Збереглися залишки дерев'яної домовини (0,6х1,9м). Прослідкована на висоту 0,2 м. Кістяк завдовжки 1,8 м лежав на спині головою на південний захід. Руки похованого складені на грудях. У похованого відмічено патологію правої ноги. Біля шиї знайдено прикрашений бронзовий гудзик.

Поховання №7. Похований лежав на схилі оборонного рову X—XI ст. головою на південний захід. Могильну яму не вдалося простежити. Слідів від домовини теж не виявлено, хоча знайдено чотири залізних цвяхи. Кістяк завдовжки 1,6 м, обидві руки складені в районі тазових кісток. Поховання частково зруйноване, безінвентарне.

Поховання №8. Похований лежав на схилі рову на відстані 1 м від його стіни. Могильної ями не зафіксовано. Праворуч від кістяка збереглися сліди від домовини. Кістяк завдовжки 1,6 м лежав на спині головою на південний-захід. Права рука похованого лежала на плечі, ліва — на поясі. Череп нахилено праворуч. На відстані 0,8 м на північний схід від кістяка (на рівні черепа) знайдено бронзовий рівнокінецьний хрестик, який, очевидно, належав похованому.

Поховання №9. Виявлено на схилі рову. Могильної ями не зафіксовано, від домовини збереглися три ковані залізні цвяхи (поблизу від черепа). Кістяк завдовжки 1,8 м лежав на спині головою на південний захід. Руки небіжчика складено в області тазу. Поховання безінвентарне.

Поховання №10. Частково збереглися сліди від дерев'яної домовини (праворуч від кістяка). Кістяк завдовжки 1,8 м лежав на спині головою на південний захід. Поховання частково зруйноване (збереглися череп, тазові кістки та кістки правої ноги). Безінвентарне.

Поховання №11. Слідів від домовини не виявлено. Кістяк лежав на спині головою на південний схід. Поховання частково зруйноване, череп не зберігся. Безінвентарне.

Поховання №12. Кістяк не зберігся (залишилися лише окремі кістки від скелета похованого). Поруч знайдені ріг, цвях і залізне кільце.

3. Некрополь на вул. Кудрявській, 24

Поховання №1 — в районі тазових кісток знайдена мідна, складена з двох частин пряжка з рослинним орнаментом та залишками шкіряного ремінця.

Поховання №2. Безінвентарне.

Поховання №3. При вибиранні заповненнями XI ст. археологи наштовхнулися на більш раннє поховання без черепа, завдовжки 1,2 м, у витягнутому стані. Правиця лежить вздовж тулуба, ліва зігнута в районі тазу. Яма орієнтована за лінією схід–захід. Череп знайдено в іншій ямі із заповненням XI ст., що розташувалася неподалік. Припущено, що землекоп XI ст., під час викопування господарської ями наштовхнувся на череп і перепоховав його поруч в спеціально викопаній для цього ямі.

Поховання №4. Орієнтовано по вісі схід–захід. Положення кістяка витягнуте, руки не збереглися. В похованні знайдені

два мініатюрні бронзові позолочені гудзики грибоподібної форми. Один дещо менший другого. В заповненні поховальної ями знайдено вінчик XI ст. Вірогідно, поховання жіноче.

Поховання №5. Праворуч від поховання №1 знайдено ще один кістяк поганої збереженості, орієнтований за віссю схід–захід. Біля правого плеча був знайдений бронзовий кулькоподібний гудзик з прямокутною петелькою. Належало чоловікові.

Поховання №6. Довжина кістяка — 1,55 м, орієнтація — головою на південний захід. Череп лежав на правому боці. Ліва рука покладена вздовж тулуба, права — в районі живота. Права нога дещо зігнута в коліні. Збереженість кісток погана.

Поховання №7. Розташовано на схід від поховання №3, орієнтовано головою на південний захід. Труна мала довжину — 1,87 м, ширину — 0,5 м в головах, 0,4 м в ногах. Довжина кістяка 1,5 м (кістки ніг збереглися погано). Череп лежав на правому боці. Ліва рука лежала вздовж тулуба, права зігнута в лікті та покладена в районі живота. Права нога дещо зігнута.

Поховання №8. На схід від поховання №4 контури поховальної ями розмірами: 0,5 x 1,35 м. Орієнтація південно–західна. Від труни залишилися тільки сліди тліну. Кістяк, вірогідно, дитячий, не зберігся.

Поховання №9. Поховальна яма (1,7 x 2,3 м) орієнтована за віссю південний захід — південний схід. Довжина труни 2,15 м, ширина у головах 0,55 м, в ногах 0,5 м. Довжина кістяка 1,65 м. Череп перевернутий догори. Ліва рука лежить в районі таза, права не збереглась. До правої стінки ями прилягала ямка діаметром 0,3 м, глибина 0,7 м. Дно ямки добре утрамбоване. Призначення її невідоме.

Поховання №10. Знаходиться на північний захід від поховання №6. Довжина труни — 1,94 м. Кістяк завдовжки 1,68 м лежав на спині та був орієнтований головою на південний захід. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва кисть на паху. Кістки поганого стану збереженості.

Поховання № 11. Поховальна яма була досить просторою — 1,2х2,45 м. Труна завдовжки 2,1 м займала діагональне положення по відношенню до могильної ями. Кістяк завдовжки 1,77 м, орієнтований головою на південний захід. Череп лежав на відстані 0,22 м від верхнього зрізу труни на правому боці. Поховання, вірогідно, належало чоловікові. До південно-західної частини поховальної ями прилягала невелика ямка трапецієподібної форми, в центрі лежав великий цвях. Декілька цвяхів зібрано і в самому похованні. Руки впростані вздовж тулуба. Права нога зігнута та заходить на ліву.

Поховання № 12. Орієнтовано головою на південний захід. Довжина кістяка — 1,7 м. Небіжчик лежав у витягнутому стані, права нога дещо відігнута, права рука на стегні. Ліва зігнута та покладена на праву. Збереженість кісток погана.

Поховання № 13. Орієнтовано головою на захід. Довжина поховальної ями 1,5 м, ширина 0,5 м. Збереженість поховання погана, залишилися фрагменти нижньої щелепи та кісток ніг. Можливо, належало дитині.

Поховання № 14. Могильна яма орієнтована за віссю схід — захід з відхиленням на північ. Збереглися сліди бокових стінок труни, розміром — 0,54х1,5 м. Від поховання дитини зберігся лише напівзруйнований череп.

Поховання № 15. Орієнтовано головою на південний захід. Північно-східна частина зруйнована господарською ямою. Поховальна яма збереглася по довжині приблизно на 2 м, по ширині — 0,6 м. Від кістяка залишились частини руки та ніг.

Поховання № 16. Між похованнями № 11 та № 7 знаходилася невелика прямокутна яма, ймовірно, також поховальна. Кістяк, можливо дитячий, не зберігся.

Поховання № 17. Орієнтовано головою на південний захід. Збереженість погана, за виключенням частин ніг та правої руки. Череп майже не зберігся. Загальна довжина кістяку близько 1,65 м.

Поховання № 18. Орієнтовано за віссю схід–захід. Довжина могильної ями 2,26 м, ширина 1 м на заході, 0,8 м на сході. Збереженість погана, знайдено тільки частини кісток ніг.

Поховання № 19. Довжина поховальної ями 1,74 м, ширина 0,8 м. Довжина кістяку 1,22 м, орієнтований головою на південний захід. Череп лежав на правому боці. Права нога заходить на ліву та дещо зігнута, руки складені на тазових кістках. За попереднім визначенням, поховання належить дитині.

Поховання № 20. Під час зачистки давньоруського шару знайдено череп, надалі виявлено поховання. Небіжчик лежав на спині. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва кисть лежала на паху. Орієнтація західна. Під головою фрагмент плінфи завтовшки 5 см. Біля похованого виявлено ковані цвяхи від труни. Довжина кістяку 1,7 м. Під черепом знайдено яму з великою кількістю вугілля та кераміки XI ст.

Поховання № 21. Поховальна яма орієнтована за віссю південний захід — північний схід. Збереглася верхня частина кістяка (0,8 м). Руки вздовж тулуба, череп середньої збереженості лежить на лівому боці.

Поховання № 22. Поруч із похованням № 14 орієнтовано на південний захід. Вдалося знайти тільки череп.

Поховання № 23. Орієнтовано головою на південний захід, жіноче. Збереженість кістяка (довжина 1,75 м) добра, за виключенням черепа. Руки складені на животі.

Поховання № 24. Орієнтація південно–західна. Збереглися тільки ноги та частина ребер. Череп зрізаний під час прокладення каналізаційної траншеї.

Поховання № 25. Над узголов'ям знайдено жорно. Орієнтація головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Кістяк у витягнутому стані (довжина 1,65 м), погана збереженість. Руки складені на тазових кістках.

Поховання № 26. Орієнтовано головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Кістяк погано зберігся, знайдено лише фрагменти кінцівок.

Поховання №27, 28. Знайдено два поховання орієнтованих головами на захід, судячи з невеликих розмірів черепів, жіночих. Поховання були частково зруйновані, положення рук встановити не вдалось.

Поховання №29. Вдалося зафіксувати лише фрагменти черепа.

Поховання №30. Збереглися тільки фрагменти черепа.

Поховання №31. Орієнтоване головою на південний захід. Довжина могильної ями 2 м. Збереженість кістяка погана. Зріст, вірогідно, 1,5 м. Збереглися окремі кістки черепа, рук та ніг.

Поховання №32. Орієнтація головою на захід. Через погану збереженість, розміри кістяка та положення рук простежити не вдалося. В районі лівого плеча зафіксовані парчеві золоті нитки. В заповненні поховальної ями фрагменти вінець XI ст.

Поховання №33. Залягало під похованням № 29. Орієнтація головою на захід. Довжина кістяка 1,1 м. Череп на правому боці. Кістки рук збереглися тільки до ліктів, ноги витягнуті. Належало дитині.

Поховання №34. Орієнтація головою на захід. Довжина могильної ями — 1,8 м, глибина — 0,56 м. Череп на правому боці. Руки — ліва на грудях, права на животі. Ноги підігнуті. Кістяк зберігся дуже погано.

Поховання №35. Кістяк зберігся на чверть. Орієнтований головою на схід.

Поховання №36. Поховальна яма завдовжки 1,5 м орієнтована за віссю схід–захід. Від кістяка залишилися лише гомілкові кістки ніг.

Поховання №37. Зафіксувати вдалося лише могильну яму, кістяк дослідити не вдалося.

Поховання №38, 39. Зруйновані під час будівельних робіт. Орієнтовані за віссю схід–захід.

VI. Могильник на горі Щекавиця

Поховання №1. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,6 м. Кисть лівої руки покладена на живіт, права не збереглася. Біля поховання знайдено два залізних кованих цвяха.

Поховання №2. Зафіксовано поховальну яму розмірами 0,7х1,9 м. Заповнення ями відрізняється від довколишнього ґрунту лише ледь помітною гумусованістю суглинку. Орієнтована на захід. Довжина кістяка 1,7 м. Погана збереженість. Зафіксовано один вертикально забитий цвях від домовини.

Поховання №3. Кістяк має південно-західну орієнтацію. Довжина кістяку 1,15 м. Дуже погана збереженість.

Поховання №4. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,45 м. Руки складені на тазових кістках. Належало жінці.

Поховання №5. Мало західну орієнтацію. Довжина кістяка 1,4 м, погано зберігся. В засипці могильної ями на 5 см вище черепа знайдено фрагмент щелепи тварини. Біля ніг знайдено бронзовий кулькоподібний гудзик з обламаним вушком.

Поховання №6. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,6 м, збереженість погана. Ноги в колінах зігнуті й розведені в різні боки.

Поховання №7. Довжина кістяка 1,5 м. Руки складено на животі.

Поховання №8. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,3 м, руки складені на грудях.

Поховання №9. Орієнтовано головою на південний захід. Довжина кістяка 1,5 м, ліва рука вздовж тіла, права покладена на груди.

Поховання №10. Орієнтовано головою на південний захід. Довжина кістяка 1,65 м. Вкрай погана збереженість.

Поховання № 11. Виявлено безпосередньо під похованням № 9. Орієнтовано головою на південний захід. Довжина кістяка 1,5 м. Погана збереженість, проте вражає досить міцний могутній череп. Належало чоловіку.

Поховання № 12. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,55 м, положення рук не зафіксовано.

Поховання № 13. Зафіксовано могильну яму розмірами 0,6 x 1,75 м, яку впущено у материк. По краях прослідкувались окремі слабкі залишки деревинного тліну. Кістяк орієнтований головою на південний захід. Довжина 1,45 м, руки складені на грудях. На рівні кістяка біля черепа з правого боку знайдено два фрагмента вінець гончарного посуду середини XI ст. Знайдено чотири цвяхи.

Поховання № 14. Орієнтоване головою на північний захід. Довжина кістяка 1,55 м, руки складені на животі.

Поховання № 16. Поховання зсунулось по схилу. Ноги зрізані пізнім перекопом. Вірогідно перекоп тривалий час не був засипаний, що призвело до зсуненню ґрунту у східному напрямку. Кістяк орієнтований головою на захід, руки складено на грудях. В похованні виявлено один цвях біля черепа та один з правого боку від кістяка.

Поховання № 18. Розміри могильної ями — 0,7 x 1,7 м. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,85 м, біля нього виявлені три цвяхи від труни: один ліворуч, два праворуч.

Поховання № 19. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 0,5 м, руки складені на животі. Поховання належало дитині.

Поховання № 20. Орієнтовано на північний захід. Довжина кістяка 1,45 м. Добра збереженість. Руки складені на грудях. Біля кістяка знайдено два цвяхи.

Поховання № 21. Орієнтація — південний захід. Довжина кістяка 1,6 м, руки складені на животі. Біля кістяка виявлено три цвяхи.

Поховання №22. Орієнтація — південний захід. Довжина кістяка 1,4 м, руки простягнуті вздовж кістяка. Знайдено чотири цвяхи.

Поховання №23. Орієнтація — південний захід. Череп зруйнувався при виявленні. Погана збереженість кісток.

Поховання №24. Орієнтація: 10° відхилення на південь від осі схід–захід. Довжина кістяку 1,1 м. Погана збереженість кісток.

Поховання №25. Орієнтовано на захід. Поховальна яма розмірами 0,5х1,8 м. Дуже погана збереженість кісток. Поблизу черепа знайдено бронзовий кулькоподібний гудзик.

Поховання №26. Орієнтація західна. Довжина кістяка 1,65 м. Погана збереженість кісток. Біля таза знайдено бронзове кільце (діаметр 3,5 см, товщина 0,5 см), трохи далі від нього черенковий ніж (загальна довжина 10,5 см, леза 7,5 см). Біля кістяка знайдено чотири цвяхи.

Поховання №27. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,55 м, руки складені на животі.

Поховання №28. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,55 м, руки складені на животі.

Поховання №30. Орієнтовано головою на захід. Вкрай погана збереженість. Приблизна довжина кістяка 1,1 м. В засипці над лівим плечем похованого на глибині 0,6 м виявлено розвал горщика X — початку XI ст.

Поховання №31. Орієнтовано головою на південний захід. Довжина кістяка 1,6 м. Ліва рука лежала на животі, права — на грудях. Поховання належало жінці.

Поховання №32. Могильна яма розмірами 0,8х1,8 м. Орієнтація: 30° відхилення на південь від осі схід–захід. Довжина кістяка 1,5 м. Збереженість кісток дуже погана. По контуру ями виявлено дванадцять кованих цвяхів у вертикальному положенні, які залишилися від зітлілої труни.

Поховання №33. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,7 м. Збереженість кісток добра. Ліва рука лежить на животі, права зігнута в ліктьовому суглобі і лежить біля шиї.

Поховання №34. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,55 м. Ліва рука лежить на тазових кістках, права розташована на грудях.

Поховання №35. Орієнтовано головою на захід. Довжина кістяка 1,7 м. Руки складені на животі. Біля поховання знайдено чотири цвяхи.

Поховання №38. Орієнтація — 15° відхилення на південь від осі схід-захід. Дуже погана збереженість кісток.

Поховання №39. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,7 м. Права рука зігнута в суглобі і покладена на праве плече, ліва — на тазових кістках.

Поховання №40. Орієнтація — 10° відхилення на південь від осі схід-захід. Довжина кістяка 1,8 м. Права рука зігнута в суглобі і покладена на праве плече, ліва лежить на тазових кістках.

Поховання №41. Орієнтація: 15° відхилення на південь від осі схід-захід. Довжина кістяка 1,65 м. Права рука витягнута вздовж кістяка, ліва лежить на тазі.

Поховання №42. Орієнтовано головою на захід. Кістяк вкрай поганої збереженості. Зберігся лише череп та частина гомілки лівої ноги. В області грудної клітини знайдено монету-підвіску (наслідування денарію Оттона та Адельгейди).

Поховання №44. Західна орієнтація. Нижче пояса кістяк знищено ямою XIX — XX ст.

Камера групового поховання

Глибина камери від рівня виявлення 0,9 м. За формою наближається до еліпса, видовженого за віссю схід-захід. Розміри 3,0х5,5 м. Зверху перекривався похованнями № 22, 32, 33, 35, 36, 41. При вибірці заповнення виявлені поховання № 43 та № 45.

Поховання №43. Зорієнтовано за лінією схід-захід. Кістяк зберігся погано, довжина 1,6 м. Біля кістяка знайдено три цвяхи. Могильна яма не прослідковується. Інвентар відсутній.

Поховання №44. Орієнтовано головою на схід. Належить немовляті. Довжина кістяка приблизно 0,31 м. Інвентар відсутній. Яма не простежується.

У південно-західній частині камери виявлені дрібні фрагменти людських кісток, які перебували не в анатомічному порядку.

Біля західної стінки камери знайдені залишки деревинного тліну та чотири кованих цвяхи. Без сумніву, тут була частина дерев'яної конструкції, яка в інших місцях не збереглася.

В заповненні камери знайдено фрагменти кісток тварин та кераміку IX—X ст.

Автори розкопок вважають, що це була являвся камера групового курганного поховання (поховання № 43 та № 45). Поховання, які перекривають її, є можливо, пізніми впускними похованнями в насип кургана. Цю версію підтверджує їх значна кількість.

Поховання №45. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,45 м. Руки покладені на тазові кістки. Праворуч від черепа знайдено цвях. В засипці над похованням виявлені фрагменти ліпленої кераміки.

Поховання №47. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,55 м. Руки покладені на тазові кістки. В засипці над похованням знайдено фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу.

Поховання №48. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,7 м. Руки покладено на таз. Біля кістяка виявлено цвях.

Поховання №49. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,4 м. Погана збереженість кісток. Ліва рука лежить на тазових кістках, кисть правої не збереглася. Ноги різко розведені у різні боки. На рівні виявлення поховання та вище нього досить часто траплялись дрібні вуглики. В засипці над похованням знайдено денце та п'ять фрагментів кераміки XI ст.

Поховання №50. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,6 м. Похований лежить на правому боці. Права рука витягнута вздовж кістяка, ліва покоїться на тазових кістках. Поруч виявлено два цвяха. В засипці поховання траплялись дрібні вуглики.

Поховання №№51–53 були виявлені у спільній могильній ямі на західному схилі останця Щекавиці. Розміри ями 1,6х1,7 м. Частково яму було зрито будівельниками. При виборці заповнення виявлено три поховання.

Поховання №51. Орієнтовано за лінією схід — захід. Довжина кістяка 1 м. Кисть правої руки на тазових кістках, ліва не збереглася. Поховання належить дитині.

Поховання №52. Південно-західна орієнтація з незначним відхиленням від осі схід — захід. Довжина кістяка 1,6 м. Збереженість середня. Ліва рука лежить на животі, права зігнута у ліктьовому суглобі та покоїться на грудях.

Поховання №53. від поховання збереглися лише залишки гомілок завдовжки 0,6 м.

Поховання №55. Орієнтовано на захід. Довжина кістяка 1,55 м. Руки складені на тазових кістках.

Поховання №56. Орієнтовано на захід. Довжина кістяка 1,8 м. Поховання прорізано могильною ямою іншого поховання. Частково зберігся череп та гомілкові кістки. В заповненні могильної ями знайдено фрагмент стінки амфори та глиняного посуду, а також чотири цвяхи.

Поховання №58. Розміри могильної ями 1,1х2,2 м. Кістяк завдовжки 1,5 м, розташований за віссю південний захід — північний схід. Права рука лежить на животі, ліва зігнута в суглобі на грудях. Біля ніг знайдений один цвях.

Поховання №59. Частково прорізано сучасною сміттевою ямою. Збережена довжина кістяка — 1,2 м. Південно-західна орієнтація. Ліва рука зігнута у суглобі і покладена на ліве плече, кисть правої руки не збереглася. У заповненні могильної ями знайдено два цвяха.

Поховання №60. Орієнтація схід–захід. Довжина кістяка 1,6 м. Збереженість середня. Права рука зігнута в суглобі, кість лежить на грудях. Ліва рука покоїться на тазових кістках.

Поховання №61. Орієнтація — 10° відхилення на південь від осі схід — захід. Кістяк поганої збереженості, довжина 1,2 м. Кисті рук не збереглися.

Поховання №62. Орієнтація 20° відхилення на південь від осі схід–захід. Кістяк доброї збереженості, довжина 1,45 м. Права рука лежить на грудях, ліва зігнута у ліктьовому суглобі та лежить на правому плечі. З правого боку біля тазу знайдено бронзове кільце від сумки. Діаметр кільця — 2,5 см.

Поховання №63. Орієнтація — 5° відхилення на північ від осі схід — захід. Кістяк завдовжки 1,45 м вкрай погано зберігся. Ліва рука лежить на животі, права не збереглася. Ліворуч від тазової кістки знайдено розвал скляної посудини.

Поховання №65. Південно–західна орієнтація. Довжина кістяка 1,5 м. Права рука лежить на грудях, ліва на тазових кістках.

Поховання №66. Південно–західна орієнтація. Кістяк середньої збереженості, довжина 1,65 м. Вище тазу з лівого боку знайдено кулькоподібний гудзик. З правого боку від кістяка виявлено один цвях.

Поховання №67. Орієнтація — 40° відхилення на південь від осі схід — захід. Кістяк доброї збереженості, довжина 1,6 м. Руки складені на грудях. Три шийні хребці вкриті нальотом зеленого окислу, проте самого предмета, який залишив окисел не знайдено. Можливо, це результат розкладання срібних ниток, якими був гаптований комір одяга. В районі правого плеча знайдено кулькоподібний гудзик без вушка. Біля поховання знайдено чотири цвяхи. В засипці над похованням знайшли два фрагменти стінок кераміки.

Поховання №68. Орієнтація — 20° відхилення на південь від осі схід — захід. Довжина кістяка 1,4 м, руки складені на животі.

Поховання №70. Орієнтація схід — захід. Кістяк поганої збереженості. Довжина — 1,55 м. Біля кістяка знайдено три цвяхи.

Поховання №71. Орієнтація — 35° відхилення на південь від вісі схід — захід. Довжина кістяка 1,65 м. Ліва рука лежить на тазових кістках, праву пошкоджено під час виявлення.

Поховання №72. Орієнтація північний схід — південний захід. Загальна довжина кістяка приблизно 1,4 м. Стан і положення кістяка неординарні: гомілкові кістки лежать паралельно одна до одної між колінними суглобами; кисті рук відрубані і складені паралельно на тазових кістках; череп неприродно звернутий догори. Біля черепа знайдено кулькоподібний гудзик. В похованні виявлено три цвяхи. Судячи зі стану кісток, похованого було жорстоко страчено (можливо четвертовано) та поховано у домовині.

Поховання №73. Орієнтація — північний схід — південний захід. Кістяк доброї збереженості, довжина 1,65 м. Руки складені на тазових кістках.

Поховання №75. Орієнтація 10° відхилення на південь від осі схід — захід. Кістяк поганої збереженості.

Поховання №76. Орієнтація за віссю північний схід — південний захід. Від поховання залишилися лише череп та залишки гомілкових кісток.

Поховання №78. Орієнтація північний схід — південний захід. Кістяк середньої збереженості, довжина 1,6 м. Руки витягнуті вздовж тіла. З лівої сторони біля шиї знайдено бронзовий кулькоподібний гудзик. У заповненні могильної ями виявлено три цвяхи.

Поховання №81. Орієнтація: північний схід — південний захід. Кістяк завдовжки 1,2 м зберігся вкрай погано.

Поховання №83. Орієнтація північний схід — південний захід. Кістяк доброї збереженості, довжина 1,65 м. Руки складено в районі живота.

Поховання №85. Орієнтація північний схід — південний захід. Кістяк завдовжки 1,6 м добре зберігся. Руки складені на тазових кістках. В похованні знайдено цвях.

Поховання №86. Поховальна яма розмірами 0,5х1,5 м. Кістяк завдовжки 1,3 м зберігся погано. В могильній ямі знайдено два цвяхи.

Поховання №87. Орієнтація північний схід — південний захід. Поховальна яма розмірами 0,9х2,2 м. Довжина кістяка (середньої збереженості) — 1,5 м. Кисть лівої руки лежить на животі, правої — на грудях. У похованні виявлено п'ять цвяхів.

Поховання №88. Орієнтація 250° відхилення на південь від осі схід — захід. Розміри поховальної ями 0,7х2,0 м. Довжина кістяку 1,7 м. Збереженість погана. В похованні знайдено два цвяха. В засипці поховання виявлено три фрагменти стінок давньоруської кераміки.

Поховання №89. Орієнтація 300° відхилення на південь від осі схід — захід. Кістяк завдовжки 1,6 м, зберігся добре. Руки складені на тазових кістках.

Поховання №90. Орієнтація північний схід — південний захід. Кістяк завдовжки 1,6 м зберігся добре. Руки складені на тазових кістках.

Поховання №91. Орієнтація 150° відхилення на південь від осі схід — захід. Розміри поховальної ями 1,0х2,0 м. Кістяк зберігся погано. Довжина 1,6 м. Руки складені на тазових кістках. В заповненні могильної ями знайдено три цвяхи.

Поховання №92. Орієнтація 40° відхилення на південь від осі схід — захід. Довжина кістяка 1,7 м. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва лежить на тазових кістках. При чудовій збереженості дрібних кісток повністю відсутня гомілкорова кістка правої ноги. Безпосередньо на кістяку знайдено два вінця кераміки XII ст.

Поховання №93. Орієнтація — 45° відхилення на південь від осі схід — захід. Могильна яма 1,25х2,2 м. Довжина кістяка дуже поганої збереженості 1,55 м. Ліва рука зігнута в суглобі,

лежить на грудях, права — трохи нижче. В похованні знайдено вісім цвяхів.

Поховання №95. Орієнтація 250° відхилення на південь від осі схід — захід. Розміри поховальної ями 0,75х2,0 м. Довжина кістяка 1,43 м. Руки складені навхрест на животі. Біля ніг знайдений один цвях.

Поховання №96. Орієнтація північний схід — південний захід. Довжина кістяка середньої збереженості 1,4 м. Ліва рука лежить на тазових кістках, права зігнута в суглобі і покладена на плече.

Поховання №99. Орієнтація — 40° відхилення на південь від осі схід — захід. Розміри поховальної ями 0,8х2,0 м. Довжина кістяка середньої збереженості 1,3 м. Зліва від ніг знайдений один цвях.

Поховання №100. Орієнтація — 10° відхилення на південь від осі схід — захід. Довжина кістяка 1,6 м. Права рука зігнута в суглобі та лежить біля підборіддя, ліва — на животі. В похованні знайдений один цвях.

Поховання №101. Орієнтація — 30° відхилення на південь від осі схід — захід. Кістяк зберігся добре, довжина 1,65 м. Руки складені на животі. Біля голови знайдений один цвях.

Поховання №102. Орієнтація — 30° відхилення на південь від осі схід — захід. Кістяк середньої збереженості, довжина 1,55 м. Ліва рука лежить на грудях, права витягнута вздовж тіла.

Поховання №103. Орієнтація — 30° відхилення на південь від осі схід — захід. Частина грудної клітки з черепом знищенні сучасною ямою. Довжина решток кістяка 1,25 м. Руки складені на грудях. У похованні знайдений один цвях та кілька дрібних фрагментів стінок та вінців давньоруської кераміки.

Поховання №105 Розміри могильної ями — 1,1х2,2 м. Орієнтація за лінією схід — захід. Вкрай погана збереженість. Обабіч поховання знайдено два залізних костиля завдовжки 17 та 19 см. Костилі спрямовані вістрям до черепа і лежать на одній лінії. В районі тазових кісток знайдено фрагмент залізного предмета (перстня).

Поховання №106. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка поганої збереженості 1 м. Поховання належало дитині.

Поховання №107. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,2 м. Руки складені на грудях. Збереженість середня.

Поховання №108. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,3 м, руки складені на животі. В області шиї трикутником розташовувались три кулькоподібні гудзики різного розміру. Також в похованні знайдено два цвяхи.

Поховання №109. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,6 м. Руки складені на животі. В заповненні поховання знайдено цвях.

Поховання №110. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,4 м. Руки складені на животі. Під черепом знайдено срібну сережку, ще одна така ж знайдена в районі живота. З засипки поховання походить шість цвяхів.

Поховання №111. Південно-західна орієнтація. Довжина кістяка 1,1 м, кістяк погано зберігся.

Групові поховання

Інвентаря в усіх трьох похованнях не виявлено.

Поховання №97–98. Спільна поховальна яма має розміри 0,8х2,0 м. Орієнтація ями та покладених в ній поховань — 35° відхилення на південь від осі схід — захід.

Поховання №97 лежить на лівому боці, череп звернутий обличчям на північ. Права рука зігнута в суглобі і сягає підборіддя. Ліва лежить на тазових кістках. Довжина кістяка 1,55 м. Біля черепа знайдено два цвяха поганого стану збереженості.

Поховання №98 лежить у витягнутому положенні. Дещо перекриває поховання №97. Права рука лежить на тазових кістках, ліва на грудях. Довжина кістяка 1,6 м.

Ексгумовані поховання

До цієї категорії належать всі поховання з Щекавицького могильника з повністю порушеним анатомічним порядком кісток.

Поховання №37. Орієнтація за лінією схід — захід. Ліва частина кістяка перебуває у нормальному анатомічному стані. Череп знайдено за 0,4 м від звичайного місця. На череп складено кістки правої ноги, руки та ребра правої частини кістяка. Довжина кістяка без черепа 1,4 м. Збереженість добра.

Біля лівої ноги знайдено срібну дротяну сережку та фрагмент бронзової шпильки чи голки. З поховання походить три цвяхи.

Поховання №69. На черепі складено кістки рук, гомілкові кістки та ребра. Середня збереженість кісток. На відстані 0,7 м від решти знайдено гомілкові кістки, під якими містилися три великі фрагменти однієї плінфи. На плінфі збереглося графіті «Z». Плінфа датується другою половиною XI—XII ст.

Поховання №82. Череп лежить на боці, повернутий обличчям на північ. Біля нього лежить частина тазу та одна гомілкова кістка. Інші кістки складені в купу на відстані 0,4 м від черепа. Середня збереженість кісток.

Поховання №104. Виявлено безпосередньо під похованням № 103 на глибині 0,85 м. Могильна яма розмірами 0,7 x 1,5 м орієнтована на південний захід з відхиленнями 30° від осі схід — захід. У центрі ями лежать обидві гомілкові кістки, біля східного краю ями хаотично складена решта кісток. Збереженість кісток добра. В похованні знайдено чотири цвяхи.

Вищезгадані поховання були ексгумовані та перепоховані. Поховання № 37 та № 69 удруге поховані на тому самому місці. Перепоховання могли здійснюватись з причини зруйнування могили більш пізнім похованням або у зв'язку зі

здійсненням обряду перемивання кісток. Не виключено і пограбування могил шукачами прикрас у більш пізній час.

Зруйновані поховання та знахідки окремих людських решток

Поховання № 15. Виявлено череп.

Поховання № 17. Кістки ніг та ліву частину тазу. Орієнтовані за віссю схід — захід. У похованні знайдено цвях.

Поховання № 23. Череп виявлено на глибині 0,95 м під похованням № 22.

Поховання № 36. Погано збережений череп.

Поховання № 54. Гомілкові кістки зорієнтовані на південний захід.

Поховання № 57. Череп середньої збереженості.

Поховання № 64. Череп та кілька фрагментів дрібних кісток.

Поховання № 77. Добре збережений череп.

Поховання № 78. Череп.

Поховання № 80. Череп.

Поховання № 84. Череп розбитий на дві частини.

Поховання № 94. Виявлено дві гомілкових кістки та частину тазу. Поховання знищено сучасною ямою.

VII. Могильник на горі Юрковиця

Поховання № 1 повністю зруйноване.

Поховання № 2. В прямокутній могильній ямі (0,95х2,3 м) лежав чоловік 35—45 років, головою на південний захід. Від труни залишився тлін та 14 залізних чотирикутних в перетині цвяхів. Руки витягнуті вздовж тіла. Біля правого стегна похованого залишки сумки: два залізних кільця діаметром до 2,5 см та уламки третього. Шість бронзових гудзиків кулястої форми з вушком-петлею на грудних кістках.

Поховання №3 сильно зруйноване. Орієнтоване на південний захід. Від гробовища залишився деревинний тлін та один цвях.

Поховання №4. Прямокутна могильна яма (1,5х2,0 м). Зотлілий кістяк лежав головою на південний захід, збереглися лише фрагменти черепа і гомілкові кістки. Від труни виявлено сім цвяхів. В похованні знайдено залізний замок з циліндричним корпусом і великою дужкою, завдовжки 4,5 см.

Поховання №5. Могильна яма прямокутна (0,9х2,0 м). від труни збереглося дев'ять цвяхів. Кістяк чоловіка 65 — 75 років лежав у випростаному стані головою на південний захід, права рука зігнута у лікті, кисть на грудях. Інвентар: залізний ніж з вузьким і довгим лезом (8 см), черенок відламаний; праворуч від тазових кісток поруч з ножом виявлено обойму від піхов у вигляді двох кілець з мідного сплаву, з'єднаних шарніром. У заповненні ями знайдена залізна підвіска у вигляді трапеції.

Поховання №6. Могильна яма прямокутна (1х2 м), кістяк не зберігся.

Поховання №7. Могильна яма прямокутна (0,75х1,6 м). Від труни збереглися кілька залізних цвяхів. Кістяк належав підлітку, який лежав головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, кисть правої руки на грудях, лівої — на тазових кістках. У правому куті ями знайдені залишки від дерев'яного цеберця: залізну дужку з двома якорепоподібними вушками трикутної форми, діаметром 15,0, 16,5, 18,5 см, трикутних та прямокутних у перетині.

Поховання №8. Могильна яма прямокутна (0,6х1,1 м), кістяк поганій збереженості належав дитині. Поховання орієнтоване головою на південний захід. Права рука зігнута у лікті, кисть покладена на кістки тазу.

Поховання №9. Могильна яма майже не збереглася, від кістяка виявлено кілька трубчастих кісток.

Поховання № 10. Могильна яма прямокутна (0,85х2,0 м). В трьох кутах виявлені цвяхи від труни. Від кістяку збереглися тільки фрагменти черепа у перевідкладеному стані.

Поховання № 11. Могильна яма прямокутна (0,85х2,0 м). Від труни залишилося п'ять залізних цвяхів. Кістяк лежав на спині головою на південний захід. Руки зігнуті у ліктьових суглобах, кисть правої руки на грудях, лівої на тазових кістках. Біля кисті лівої руки знайдено залізний ніж в зотлілих дерев'яних піхвах. Довжина леза близько 6 см, черенок зламаний. В заповненні виявлено кістяну трубку завдовжки близько 6 см.

Поховання № 12. Могильна яма прямокутна (0,9х2,2 м). Від труни збереглося кілька цвяхів. Кістяк жінки лежав головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, кисті на тазових кістках. Біля правого коліна знайдено кістяний гребінець завдовжки 6,8 см із залишками футляра.

Поховання № 13. Могильна яма прямокутна (1,0х2,0 м), кістяк не зберігся.

Поховання № 14. Могильна яма прямокутна (0,8х1,95 м). Похований лежав головою на південний захід. В заповненні могильної ями знайдені цвяхи від труни. Руки похованого зігнуті у ліктях, кисть правої покладена на тазові кістки, лівої — на грудях. Біля черепа знайдено сережку з тонкого срібного дроту, а серед кісток грудної клітки — литий бронзовий гудзик кулькоподібної форми з вушком.

Поховання № 15. Могильна яма прямокутна (1,5х2,0 м), від труни окрім двох цвяхів, лишилися зітлілі дошки. Руки похованого зігнуті, кисті на тазових кістках. В заповненні виявлено гудзик кулькоподібної форми з мідного сплаву і скроневе кільце з мідного дроту, зв'язане з обох кінців, діаметром близько 1,4 см.

Поховання № 16. Могильна яма прямокутна (0,9х1,5 м), кістяк дитини лежав головою на південний захід.

VIII. Могильник на горі Дитинка

Поховання № 1. Кістяк (зберігся до колін) лежав головою на захід з невеликим відхиленням на північ, у труні, збитій залізними цвяхами. Ліва рука лежала на лівому плечі. Права рука лежала на животі і тут було знайдено мідну каблучку з роз'єднаними кінцями.

Поховання № 2 зорієнтовано головою на південний захід. Труна була збита цвяхами з соснових плах. Кістяк зберігся дуже погано. Ліва рука лежала на животі, а права випростана вздовж тіла. Інвентар не зафіксований.

Поховання № 3 належало немовляті. У сосновій труні, збитій залізними цвяхами містився зітлілий кістяк, зорієнтований головою на захід [Козловська, 1931, с. 49—52].

VIIIa. Шиферний саркофаг № 1

Могильна яма не простежується. Поховання виявилось пограбованим. Саркофаг розширюється зі сходу на захід. Розміри — 1,11 x 2,22 м. Кути залиті свинцем, стики підмазані світло-рожевим вапняковим розчином із цем'янкою. На торцевій стінці біля дна саркофага прокреслено хрестик. Після зволоження на дні гробниці проявився контур людської фігури, утвореної вапняковим нальотом на шифері.

IX. Успенський собор Києво-Печерського монастиря

Саркофаг № 1. В результаті розчистки виявилось, що верхня плита гробниці була розбита та стояла вертикально. Злами стінок були свіжі, очевидно, бульдозер розбив сарко-

фаг. В саркофазі виявлено скелет чоловіка, орієнтованого головою на схід. Череп був зміщений і роздавлений шматком шифера, що лежав на ньому. Руки схрещені на грудях. Гомілки ніг зрушені з місця. На плечах і тазових кістках збереглися рештки тканини, розшитої золотом, характерної для XI—XIII ст. Інших знахідок в саркофазі не знайдено [Кілієвич, 1961, с. 6—7].

Саркофаг № 2 розташовувався під внутрішнім обрізом фундаментів південного фасаду собору. Першим споруду обстежив В. Харламов у 1982 р. В західній частині конструкції на рівні його дна розчищено великий фрагмент шиферної плити із заглибленням (діаметр 15 см, завглибшки до 2,5 см). По периметру заглиблення навхрест прорізано чотири квадратні отвори (1,5х1,5 см). Призначення цієї конструкції залишається нез'ясованим. Вірогідно, вона слугувала для виходу рідини після розкладу тканин похованого.

Саркофаг № 3 розташовувався з північного боку саркофага № 1. споруда сильно деформована вибухом. Заповнення гробниці являло собою шар будівельного сміття, серед якого у перевідкладеному стані містилися людські кістки, які належали, як мінімум, чотирьом індивідам — трьом дорослим чоловікам та дитині двох — трьох років. Це були залишки поховань, знищених в кінці XIX ст. і перепохованих у розкритому тоді ж саркофазі. На рівні нижньої плити вдалося простежити окремі частини двох кістяків, що збереглися у відносно правильному анатомічному порядку і були основними похованнями саркофага. Вони супроводжувалися значною кількістю фрагментів шкіри та тканини від одягу та взуття небіжчиків. Зафіксовано рештки тканини золотого шитва, у тому числі два фрагменти пояса з візерунком у вигляді свастики.

Саркофаг № 4 розташовувався з північного боку саркофага № 2 і сильно постраждав під час спорудження опалювальної системи. Обстежено саркофаг у 1997—

1998 рр. На дні поховальної споруди було знайдено фрагменти парчевої тканини та дрібні кістки кістяка, що належав жінці 25—30 років.

Саркофаг № 5 розташовувався поруч із західною стінкою саркофага № 2. Після зняття верхнього горизонту, що складався з будівельного сміття давньоруського часу, було зафіксовано три поховання: чоловіка 30—35 років, жінки близько 30 років та дитини 5—6 років. Жіноче поховання містилося під південною стінкою саркофага, чоловіче — під північною. Залишки дитячого поховання були відкриті під правою рукою жінки. Чоловіче поховання, яке з'явилося у гробниці останнім, трохи перекривало дитячий та жіночий скелети. Руки жінки складено на грудях, чоловіка — схрещено у районі тазових кісток. П'яточні та плюснові кістки чоловічого скелету були відокремлені і лежали в анатомічному порядку біля його колін, ймовірно, чоловіка було страчено через четвертування.

Під західною стінкою саркофага знайдено підголовник, зроблений з цегли та вапняно-цемент'якового розчину. Розміри жіночого підголовника складали 13х23х65 см. Зовнішня поверхня підголовника була добре загладжена, при похованні вкрита тканиною золотого шитва. Під час розчищення саркофага знайдено срібну монету Володимира Ольгердовича (1360—1380 рр.). Не виключено, що саркофаг можна пов'язати з похованнями представників княжого роду Олельковичів.

Саркофаг № 6 розташовувався поруч із саркофагами № 3 та № 4. Гробниця заповнена мішаним ґрунтом, насиченим будівельним сміттям, перевідкладеними людськими кістками, які належали щонайменше п'яти індивідам різної статі і віку. Вищезгадана «кістниця» з'явилася в гробниці під час його розкриття в кінці XIX ст. Від основного поховання саркофага вона відокремлювалася широкою сосною дошкою. Основне поховання належало чоловікові 30—35

років. Руки схрещені на тазових кістках, на них зв'язаний вузлом фрагмент стрічки з візерунком, завширшки 1,4 см. Під західною стінкою саркофага був підголівник з дубового бруса (10х29х53 см). У центральній частині мав виїмку завглибшки 2,5 см та розмірами 18х18 см. Під північною стінкою саркофага зафіксовано фрагментований дубовий брус розмірами: 9х20х60 см. Можливо, це рештки підголівника, який належав першому похованню у саркофазі.

Саркофаг № 7 знаходився в Стефанівському приділі під зовнішнім обрізом розширення фундаментів північної стіни собору. Саркофаг, виявлений ще під час ремонтних робіт кінця XIX ст., вперше обстежено в 1962 р. Розміри саркофагу за внутрішніми контурами: 0,42—0,64 х 1,9 м. Верхня і нижня плити та східна торцева стінка не збереглися. В саркофазі містилися два кістяка (чоловіки 25—30 років), які збереглися у відносно правильному анатомічному стані. Під головами небіжчиків знайдено декілька полив'яних підлогових плиток давньоруського часу, а в заповненні — срібний денарій Сигізмунда Августа середини XVI ст. та дві копійки 1864 та 1890 рр. Обидва поховання саркофага № 6 мають повторний характер і з'явилися в ньому не раніше будівництва Стефанівського приділу (між 1577—1625 рр.). У цей час саркофаг, що був розташований в одній з прибудованих каплиць XI ст., було демонтовано, а згодом зібрано для повторного використання.

Саркофаг № 8. Розташовувався у північно-східному куті Трьохсвятительського приділу під зовнішнім обрізом південної стіни XI ст. Вперше саркофаг обстежений М. В. Холостенко в 1952 р. і з'ясував що поховання у ньому мало вторинний характер і з'явилося наприкінці XV ст. Під час досліджень 1998 р. виявилось, що споруда збереглася частково — верхня плита та обидві торцеві стінки відсутні. Розміри споруди за внутрішніми контурами становили: 0,74х0,78х1,86 м. Антропологічних решток та будь-яких

археологічних матеріалів не зафіксовано. Під час демонтування саркофага виявилось, що нижня плита лежала безпосередньо на будівельному горизонті XI ст.

Саркофаг № 9 розташовувався у північній частині давньоруського нартексу собору. Поховальна споруда сильно пошкоджена будівельними роботами кінця XIX ст. та внаслідок вибуху собору у 1941 р. Під час досліджень 1998 р. вдалося зафіксувати лише рештки східної торцевої плити саркофага.

Саркофаги №№ 10—11 також не потрапили в зону археологічних досліджень. Проте виходячи з того, що всі, позначені на плані М. Захарченка саркофаги дістали археологічне підтвердження, немає підстав сумніватися і в наявності двох вищезазначених.

Саркофаг № 12 досліджено в 1982 р. під внутрішнім обрізом північної стіни собору. Поховання майже повністю знищено вибухом 1941 р. Вдалося зафіксувати лише нижню та обидві повздовжні бокові плити. В цьому саркофазі було встановлено труну з похованням Петра Могили. Рештки первинних поховань, зруйнованих при влаштуванні могили для Петра Могили, знаходилися за межами саркофага, у могильній ямі 1647 р. Зверху ці рештки перекривала шиферна плита давньоруської підлоги Успенського собору.

Саркофаг № 13 розташовувався безпосередньо перед головним входом до собору. Поховання відкривалося під час будівництва portalу (друга половина XVII ст.) або в ході реставрації собору після пожежі 1718 р. Розміри споруди за внутрішніми контурами — 0,55 x 1,84 м, висота — 0,7 м. Після зняття верхньої плити, розчищено поховання, що належало чоловікові 40—45 років. Кістяк зберігся погано, проте у відносно правильному анатомічному порядку. Залишків одягу або супроводжувального інвентаря не зафіксовано. Під час руйнування собору, південна стінка розкололася навпіл, а нижня плита тріснула.

Саркофаг № 14 розташовувався впритул до південної стінки саркофага № 12. Верхня плита, пошкоджена під час будівельних робіт, за розмірами складала 0,82х2,16 м. Розміри споруди за внутрішніми контурами — 0,65х1,96 м, висота — 0,64 м. Конструкція дещо деформована під час вибуху 1941 р. В середині гробниці містився кістяк, який належав чоловіку 35—40 років. Руки схрещено на грудях, біля нижніх кінцівок знайдено дерев'яну палицю завдовжки 35 см, діаметром 3,5 см. На палицю була намотана мотузка завтовшки до 1 см. Скоріш за все, саркофаг відкривався у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Саркофаг № 15. Розташований з південного боку саркофага № 13. Розміри за внутрішніми контурами: 0,62х1,90 м, віко відсутнє. В заповненні саркофага знайдено перевідкладені кістки, які належали щонайменше чотирьом дорослим: трьом жінкам (40 — 45, 50 — 55, 55 — 60 років) та чоловіку (35 — 40 років). Появу цих кісток у саркофазі автори досліджень пов'язують з періодом другої половини XVII — початку XVIII ст. У північно-західному куті саркофага розчищено рештки основного поховання, яке належало чоловікові 20—25 років. Поруч знайдено дрібний фрагмент тиньку з фресковим розписом та золоті нитки.

Саркофаг № 16 розташовувався трохи південніше саркофага № 14. Розміри за внутрішніми контурами 0,63х0,70х1,80 м, віко відсутнє. Основне поховання *in situ* не збереглося, на дні гробниці зафіксовано скупчення перемішаних людських кісток. За результатами антропологічного обстеження, вони належали приблизно трьом індивідам: двом чоловікам 20—30 і 40—50 років та дівчині 16—18 років. Залишків одягу чи супроводжувального інвентаря не зафіксовано [Івакін, 2003, с. 86—98].

Х. Кловський монастир

Саркофаг № 1. Північна камера була зруйнована під час прокладання труб водопроводу в 20—30 рр. XX ст. Південну камеру та поховання в ній зруйнували будівельники.

Гробниця складена на ширину однієї плінфи на глиняному розчині. Середня стінка гробниці була спільною для обох камер споруди. Довжина гробниці — 2 м, ширина південної камери у головах — 0,67 м, в ногах 0,60 м, північної — відповідно 0,65 м і 0,56 м. Орієнтація гробниці за лінією схід — захід (без відхилень). Обидві камери мали шиферне перекриття, з яких збереглася лише плита південної камери. Жодних знаків, написів шиферна плита не мала. Висота обох камер до плит перекриття сягала 0,7 м. Дно гробниці складене з одного ряду плінф, камери і дно були опоряджені цементним розчином. Вздовж внутрішніх периметрів обох камер, зверху стін, проходила смуга цем'янки, за допомогою якої шиферні плити кріпилися до кладки стін гробниці. Зовнішні стіни гробниці складені без старанної обробки, оскільки гробниця повністю заглиблена в материк.

Форма та розміри плінфи свідчать про те, що гробницю споруджено не раніше XII ст. [Толочко, 1970, с. 152—155].

Саркофаг № 2. Впритул до третьої стрічки північного фасаду храму відкрито плінфову гробницю, орієнтовану за віссю схід — захід. Її внутрішні розміри — 0,7 x 1,9 м. Стінки та дно саркофага тиньковані світло-сірим розчином вапна (товщина 1,5 см). При вийнятті заповнення виявлено багато дрібних фрагментів шиферу, що вказує на те, що гробницю перекривала шиферна плита. Кістяк чоловіка задовільної збереженості лежав головою на захід, череп зберігся погано. Жодних предметів у похованні не зафіксовано. На відстані 0,4 м від південної стінки гробниці виявлено фрагмент скляного наруча зеленого кольору.

Чотирикамерний **саркофаг № 3** орієнтований за віссю схід – захід відкрито в південно-східній частині нартексу. Поховання не збереглися, сама гробниця сильно зруйнована. Поховальні камери відділялися одна від одної тонкою стінкою, викладеною з плінфи на торець. Перегородки збереглися на висоту 5 см. Дно поховальних камер викладено плінфою. Дно та стінки тиньковані та пофарбовані в червоний колір (техніка фрески). Збереглися розміри тільки другої з півночі камери — її ширина 0,63 м. Збереженість камер погана. Довжина гробниці — 2,10 м. За 0,3 м від західної стінки гробниці знайдено невелику кількість людських кісток, очевидно, викинутих під час руйнації саркофага.

Саркофаг № 4 виявлено поза храмом, за 0,4 м від пілястри західного фасаду. Орієнтація схід — захід. Гробниця зруйнована під час прокладання підземних комунікацій, південно-західний кут та західна стінка розібрані повністю, поховання викинуто. Внутрішні стінки та дно тиньковані вапном завтовшки до 1 см. Ширина саркофага — 0,6 м, довжина, яка збереглася — 1,70 м [Мовчан, 1974, с. 10 — 18].

XI. Церква Спаса на Берестові

Саркофаг № 1. Ззовні, біля північної стіни виявлено плінфову гробницю, орієнтовану за віссю схід — захід. Цей саркофаг був знайдений ще В. Покришкіним та Д. Мілеєвим у 1909—1914 рр. під час робіт по підсиленню підмурків церкви [Гончар, 2002, с. 224]. Нижня частина гробниці всередині виявилася тинькованою. На шиферній плиті, яка слугувала днищем гробниці в західній частині містився підголівник із виїмкою у центральній частині. Підголівник було виготовлено з вапняно-цементяно-цементного розчину з домішками битої плінфи.

В гробниці містився кістяк завдовжки 1,55 м, який лежав головою на захід. Череп лежав на заглибленні підголівника, дещо повернутий праворуч. Обидві руки зігнуті та складені на животі. Поховання безінвентарне. Кістяк належав жінці віком 35–40 років (антропологічне визначення І. Потехіної). Аналіз будівельного матеріалу гробниці вказує на давньоруське походження комплексу (перша половина XII ст.).

Саркофаг № 2 розташовувався на північ від № 1. Гробниця розмірами 0,64 x 0,7 x 2,19 м орієнтована за віссю схід — захід. В середині містилися рештки від двох кістяків — чоловіка (50–55 років) та жінки (18–25 років), орієнтовані головами на захід. В похованні зафіксовані деякі елементи одягу — фрагменти зітлілої тканини та декілька бронзових гудзиків з вушком. Саркофаг перекривався непорушеними культурними шарами XIII–XVII ст., що підтверджує давньоруське походження поховального комплексу.

Саркофаг № 3 виявлено під земляним валом XVIII ст. Розміри споруди становили: довжина 2,11 м, ширина західної стінки 0,9 м, східної — 0,75, висота 0,78 м. Верх гробниці стягнуто двома поперечними чотиригранними залізними прутами. Їх довжина 0,74 м та 0,76 м, ширина 3,5 см. В гробниці містився кістяк чоловіка (60–70 років) орієнтований головою на захід. Череп та деякі кістки верхньої частини не збереглися. Інвентарю в похованні не зафіксовано. Поховальний комплекс датується давньоруським часом [Гончар, 2002, с. 226].

S U M M A R Y

The monograph covers the question about the Christian cemeteries of Old Rus' Kyiv. Being based on the materials known in present days and also on the data of archaeological excavations, the history of investigations of the urban cemeteries of the 10th–13th centuries has been elucidated. Wide chronological span allowed both tracing the peculiarities of the formation of cemeteries as an integral part of the medieval infrastructure of the town and analyzing the characteristic features of the burial rite of the Old Rus' capital during the whole Christian period. The information from the scientific reports of the Institute of Archaeology of the National Ukrainian Academy of Sciences concerning the burial sites of the Old Rus' town has been published in the book.

The analysis of the burial sites of Kyiv of the 10th–13th centuries confirms the idea about the important meaning of the data on the burial rite for the study of social and economic, cultural, and ethnical questions and allows making the following conclusions. The changes connected with the penetration of Christianity into the Middle Dnieper Area started already in the mid 9th century. Overall analysis of the burial sites of Old Kyiv, which were fixed archaeologically, elucidates the processes which took place both in the final stage of christianizing as well as in the early ages after the official adoption of Christianity in Rus'. The new religion caused changes in the burial rite and brought new burial traditions. The inhumations in the churchyard cemeteries without (or with sparse) grave-goods were widely distributed in this period. The monks of Kyiv Cave monasteries introduced new burial rite which had been unknown before among the East-Slavonic world.

The position of a body in the majority of cases coincides with canonical examples of the orthodox Middle Ages i.e. the inhumation put on the back, with the hands crossed on the breast or on the stomach (although the original position of the skeleton was often changed due to the pressure of soils or caused by anthropological aspects). According to the canons of Christian burial tradition the deceased was put with his head to the West. The ground burials were made to the insignificant depth from that time day surface. The analysis of deviations from the West-East axis testifies to the fact that the period starting from the end of November to the beginning of April was the most difficult season of the year for the inhabitants of Old Kyiv. This was the time of the highest rate of mortality according to the chronicles and the majority of Kyiv graves were made namely in this time spam (the author has taken into account the graves, where according to the sun position one can define a season of the year).

With the distribution of Christianity burying in the urban churchyard cemeteries becomes the most spread practice. A small part of Kyiv inhabitants were buried directly inside the church (in narthex) or in chapels. One may say with confidence about the elite character of the burials in the interior of the Old Rus' churches. Numerous finds of burials in sarcophagi in Kyiv churches testify to this fact. Founders (Creators) i.e. the persons who made generous contributions to the church were buried in such a way. As a rule, persons buried in the church interior were representatives of the ruling clique i.e. princes, boyards, and the highest clergy.

The great number of cemeteries discovered in the districts and outskirts of Kyiv testify to the high density of population in the Old Rus' capital. According to the latest calculations 42 cemeteries functioned on the territory of the Old Rus' city. Taking into consideration the fact that less than 10 percents of Kyiv territory have been excavated archaeologically till present,

this number is not definitive. Three main categories of Christian burial constructions have been singled out. They obviously correspond to the main social layers. Only noble aristocratic highest rank such as the representatives of princely and boyards' families and secular clergy could afford being buried in the stone sarcophagi in churches.

Wooden coffins were the most distributed burial constructions; and the main mass of Kyivites was buried in them. Simple grave pits could have been made for the representatives of the lowest social layers, and perhaps nomads-visitants. The existence of such burials can be explained by the lack of time for the classical funeral rite.

The study of Old Kyiv burial sites gives the information which specifies the topographic characteristics of the different districts of the city and the hills, which spread starting from Volodymyrs'ka Hill to Kyrylivs'ki Hills. The main mass of the cemeteries including the monastic ones were concentrated on the territory of the Upper Town. To our suggestion this fact testifies to the existence of a strong tradition which had been in use starting from the «retinue» period. According to this tradition Sacral centers and cemeteries were situated on Kyiv Hills while the main mass of the population lived in the Lower Town, the Podil district.

The finds of the grave goods in Old Kyiv graves, which have been met more rarely than in the pagan period, witness to the strong roots of pagan mentality. Weapons were still met in the graves of Kyiv nobility of the developed period of Christianity, when the church had already won pagan institutions. The paucity of finds of the burials with the rich grave goods can be explained by their robbery and also by the secondary usage of the burial constructions. Archeological excavations in Upper Kyiv have discovered some cases of burying the horse in the full arming on the territory of the town's cemetery. This must be another confirmation of the strength of pagan mentality among

the Old Rus' nobility. The send-off to the «other world» was obviously accompanied by the merely pagan activities such as: burial meal and funeral feast. This fact is confirmed by the finds of animal bones in the infill of Kyiv grave pits. Beside the remains of the funeral feast in the grave pits, the traces of strewing them with coal have been also met, which witness to the existing of remains of cremation tradition in the burial complexes of the 11th—13th centuries in Kyiv. This testifies to the fact that the majority of the Kyivites continued to follow the traditions of their ancestors after the adopting of Christianity.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Н А У К О В Е В И Д А Н Н Я

Івакін В. Г.

Християнські поховальні пам'ятники давньоруського Києва

Науковий редактор — **О. П. Моця**
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.
Технічний редактор — **О. В. Пархоменко**

Підписано до друку ???.2008 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний, 65 г/м². Гарнітура Europe.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. ??,?? Зам. № ???.

Друк: «Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр» (КВІЦ)
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 19–21. Тел.: (044) 417-21-72, 417-53-70.
Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №461 від 23.05.01 р.